

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Кафедра історії
Асоціація істориків вищої школи України

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ:

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Засновано 1989 р.

Випуск 35

Київ 2013

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ. —
Вип. 35. — К. : НТУУ «КПІ», 2013. — 264 с.

До збірника увійшли наукові розвідки, присвячені малодослідженим проблемам громадсько-політичного, соціально-економічного, культурного і релігійного життя українського народу. Розрахований на викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією України.

Редколегія:

Горбань Ю. А., доктор історичних наук, професор; Гриневич Л. В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Гон М. М., доктор політичних наук, професор; Гнатюк Н. Ф., кандидат історичних наук, доцент (*заступник голови редколегії*); Дука О. В., кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник (Росія); Ігнатова Л. Р., кандидат історичних наук; Кізлова А. А., кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*); Ковальський Б. П., кандидат історичних наук, професор; Костишева С. О., доктор історичних наук, професор (голова редакційної колегії); Новіков Б. В., доктор філософських наук, професор; Перга Ю. М., аспірант (*технічний редактор*); Петренко С. М., кандидат історичних наук, професор; Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор; Клапчук С. М., доктор історичних наук, професор; Левітас Ф. Л., доктор історичних наук, професор; Ліхолат О. В., доктор історичних наук, професор; Хитровська Ю. В. доктор історичних наук, доцент; Щербак В. О., доктор історичних наук, професор; Яворський Джон, доктор політичних наук, професор (Канада).

Автори висловлюють особисту думку, яка не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Автори, що публікують статті в збірнику, дають згоду на право розміщення статті на відповідних електронних ресурсах, згідно з чинним законодавством.

Затверджено до друку Вченою Радою НТУУ «КПІ».

Протокол № 6 від 14 травня 2013.

Видання внесене Вищою Атестаційною Комісією України

до переліку фахових видань України з історичних наук
(постанова Президії ВАК України від 12.05.2002 р. № 1-05/6).

У разі передруку матеріалів узгодження з НТУУ «КПІ» обов'язкове.

Засновники:

Національний технічний університет України «КПІ».

Кафедра історії.

Свідцтво про держреєстрацію КВ № 5860 від 12.02.2002 р.

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»
Department of History
Association of Historians in University Education

HISTORY PAGES

THE COLLECTION OF ACADEMIC PAPERS

Established in 1989

Volume 35

Kyiv 2013

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»
Department of History
Association of Historians in University Education

HISTORY PAGES
THE COLLECTION OF ACADEMIC PAPERS

Established 1989

Volume 35

Kyiv 2013

Approved for publication by the Scientific Council of NTUU «KPI».
Protocol № 6, May 14, 2013.

The Collection includes academic analysis of various issues of political, social, economic, civil, cultural and religious life of Ukraine. Recommended for scholars and students interested in Ukrainian history.

Editorial board:

Chairman: <i>Svitlana Kostylieva</i> Professor (History), Ukraine	
Deputy Chairman: <i>Nelia Hnatiuk</i> PhD (History), Ukraine	<i>Svitlana Petrenko</i> Professor (History), Ukraine
<i>Iurii Horban</i> Professor (History), Ukraine	<i>Valerii Kapeliushnyi</i> Professor (History), Ukraine
<i>Liudmyla Hrynevych</i> Professor (History), Ukraine	<i>Serhii Klapchuk</i> Professor (History), Ukraine
<i>Maksym Hon</i> Professor (Political sci- ences), Ukraine	<i>Feliks Levitas</i> Professor (History), Ukraine
<i>Aleksandr Duka</i> PhD (Philosophy), Russia	<i>Oleksandr Likholat</i> Professor (History), Ukraine
<i>Liudmyla Ihnatova</i> PhD (History), Ukraine	<i>Iuliia Khytrovs'ka</i> Professor (History), Ukraine
<i>Antonina Kizlova</i> PhD (History), Ukraine	<i>Vitalii Shcherbak</i> Professor (History), Ukraine
<i>Borys Koval'skyi</i> Professor (History), Ukraine	<i>John G. Jaworski</i> Professor (Political sci- ences), Canada
<i>Borys Novikov</i> Professor (Philosophy), Ukraine	Technical editor: <i>Iurii Perga</i> , Ukraine

The authors express their personal opinion, which does not reflect views of editorial board members. Thereby only authors are responsible for verification of facts and information used in articles.

The authors give their consent for publication and posting articles on related electronic resources according to Ukrainian legislation.

The Journal is in the list of special editions of History of Ukraine administered by Higher Attestation Commission of Ukraine. Resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated 12.05.2002, № 1-05/6.

Certificate of state registration № CR 5860 from 12.02.2002.

© NTUU «KPI», 2013

Д. В. Козлов

УДК: 94(477).930.3.281.9

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ВОЛОДИМИР: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується становлення особистості Київського митрополита Володимира (Богоявленського) (1915–1918) — дитинство, навчання в Тамбовській духовній семінарії та Київській духовній академії. Особлива увага звертається на те, як викладачі майбутнього митрополита впливали на формування його пастырських здібностей та ораторського хисту. З'ясовано на персоналістському рівні витоки світогляду ієрарха переломної доби.

Ключові слова: Київ, митрополит, особистість, персоналістський рівень.

В статье анализируется становление личности Киевского митрополита Владимира (Богоявленского) (1915–1918) — его детство, обучение в Тамбовской духовной семинарии и Киевской духовной академии. Особое внимание обращено на то, как преподаватели будущего митрополита влияли на формирование его пастырских и ораторских способностей. Выявлены на персоналистическом уровне истоки мировоззрения иерарха переломной эпохи.

Ключевые слова: Киев, митрополит, личность, персоналистический уровень.

This article analyzes the formation of the Metropolitan of Kyiv Vladimir (Bogoyavlenskyj) (1915–1918) — his childhood, education in the Tambov Theological Seminary and the Kyiv Theological Academy. Particular attention is paid to the influence of teachers on the future Metropolitan in his formation for his pastoral capabilities and public speaking skills. The origins of the philosophy of the hierarch on a personal level at a turning era are clarified. Vasyl Bogoyavlenskiy perceived the displays of the Ukrainian spirit as «local colour», and Ukrainian language — as a dialect of Russian. The Ukrainian national question did not brush against him from the personal persuasions. Returning to his small motherland for him meant returning to an usual organic environment, where his liking for all Russian yet more got strong. A metropolitan Volodymyr negatively perceived national question in regions, where it was sharp — Georgia and pre-revolution Ukraine.

Keywords: Kyiv, Metropolitan, personality, personal level.

У сучасній історіографії все популярнішими стають праці з описом життя та діяльності конкретної особистості чи певного періоду її життя, які виокремилися в спеціальний напрям студій — біографістику або біографіку [3; 6, с. 76–82; 18; 25]. При цьому основне місце в таких дослідженнях посідають світські «знакові фігури» першої величини й переважно їхні творчість та громадська чи політична діяльність. Щодо періоду 1915–1918 рр. — це переважно політики (М. С. Грушевський, П. П. Скоропадський, С. В. Петлюра, І. І. Огієнко та ін.). Лише зрідка дослідження стосуються представників Церкви, зокрема її ієрархів. Найбільше цікавих праць останнім часом присвячено діяльності греко-католицького Львівського митрополита Андрея Шептицького [див. огляд бібліографії: 13]. Щодо православних ієрархів означеної доби, то серед діячів українських єпархій можна вказати лише на книги, присвячені Чернігівському архієпископу Пахомію (Кедрову) [22] і лапідарний та сповнений неточностей розділ про діяльність вікарного Чигиринського єпископа Никодима (Кроткова) [1]. Фактично в біографістиці життєписи церковних ієрархів України поки що перебувають на маргінесі історичних студій. Між тим, вивчення діяльності церковнослужителів переломної доби, зокрема ієрархів, а тим більше — глави Київської митрополії, дає змогу показати важливі зміни в релігійній свідомості суспільства, причини втрати авторитету церковних структур і церковнослужителів серед загалу вірян, простежити глибші спонуки посилення «дехристиянізації» й релігійної нігілізації різних соціальних груп. Завдяки подібним студіям створюється можливість окреслити доволі тонкі грані співіснування та накладання «історії духу», інтелектуальної історії й історії суспільних структур та інституцій [15; 25; 29; 30].

У цій статті ми звертаємося до історії становлення особистості Київського митрополита Володимира (Богоявленського) — першого святого мученика Києва часів революції. Подальше всебічне вивчення його діяльності в ролі глави Київської єпархії 1915–1918 рр. тим важливіше, що, на відміну від світських структур, життя Церкви, попри всі «революційні рухи» в її середовищі, зберігає незмінною канонічну форму ієрархічного підпорядкування: всі заходи в Церкві потребували благословення митрополита, погодження з ним. Тож роль високопреосвященного Володимира (Богоявленського) була неординарною в усіх заходах, рухах і діях усередині Церкви та її структур, навіть тоді, коли певні церковні групи виступали проти митрополита і його влади. Окрім того, особа митрополита якнайкраще надається для з'ясування на персоналістському рівні проблеми впливу швидкісних та різних змін суспільства на свідомість особистості, наділеної важливими пастирськими функціями. Ці впливи щодо митрополита Володимира простежуються на кількох рівнях: консервативної свідомості церков-

ного діяча, вихованого на монархічних началах та чіткій ієрархічній системі; церковного керманіча, звиклого до повного підпорядкування духовенства й вірян постановам; пастиря-богослова, призвичаєного до значущості своєї місії та проповіді, впливу на свідомість і релігійне виховання людності; літньої людини, позбавленої сил і завзяття молодших церковних кадрів; росіянина, котрий не може сприйняти вимог української течії серед церковних і світських діячів. У всіх цих сферах особа митрополита Володимира доволі показова.

Для майбутнього Київського митрополита та його ставлення до українських рухів і загалом до національного питання важливе його походження й зростання в російській глибинці — на Тамбовщині. Василь Никифорович Богоявленський народився 1 чи 2 січня 1848 р. в с. Малій Морощі Мокшанського пов. Тамбовської губ. Його батько був сільським священиком. Тож з дитячих років майбутнього митрополита важливими є дві обставини.

По-перше, це його закорінене російство. Вся родина Богоявленських мала суто російське місцеве походження. Ні його батьки, ані він сам довго не бачили, не чули «інших» і не мали бодай якогось уявлення про них — усі навкруги, а отже, і в усій державі були росіянами. Цей російський дух назавжди увійде в свідомість Богоявленського не лише на рівні самоідентифікації, але й на ідейному рівні «руськості» всього населення Російської імперії, зокрема в Україні. Все, що противилося «російській ідеї», все, що пропагувало «інше», зокрема на мовному, вокальному, архітектурному чи іншому рівнях, викликало спротив у владики Володимира. Це не було пристосовництво та «служба» імперії, як нерідко стверджує історіографія, це було глибоке переконання, корені якого — в тамбовському дитинстві та юності.

По-друге, — це провінційне, але доволі міцне релігійне виховання в священицькій сім'ї. Діти сільських священиків дореформеної доби лише в родині отримували всі «інгредієнти» християнської віри, з усіма пересудами, місцевими звичаями та обрядами. Однак саме провінційність виховання на все життя зцементувала власне віру в широкому розумінні слова та як відданість Церкві, в цьому разі РПЦ. Ця відданість не витравлювалася й у подальшому, хоч би як зовнішні обставини тиснули на особистість. Для майбутнього митрополита закорінене в дитинстві глибока віра обернеться його постійним і впертим попри всі неприємності від противників намаганням прищеплювати й поглиблювати віру пастви на всіх місцях його церковного служіння. Ці дві зазначені обставини дитячого виховання — закорінене російськість та твердість віри — дуже важливі для розуміння й пояснення настанови митрополита Володимира, зокрема на Київській кафедрі. Окрім того, Василь Богоявленський ріс дуже сором'язливим та скромним. У спогадах митрополита Петербурзького Антонія (Вадковського) опо-

відається, як до домівки його батька приїхав священник із сусіднього села Никифор Богоявленський з сином 8 років, котрий, завважавши дорослих семінаристів, сховався під воза; 10-літній Олександр ледь витяг його звідти — так познайомилися два майбутні митрополити [2, с. 12]. Скромність та сором'язливість також стануть ознаками Василя Богоявленського на довгі роки, зокрема під час навчання в КДА їх підмічали однокурсники.

Означені фактори тільки посилювалися під час навчання в Тамбовській духовній семінарії. Тут Василь Богоявленський був під суворим началом ректора архім. Геннадія (Левицького), випускника КДА (1844 р.), доволі простосердного, але дуже вимогливого щодо дотримання релігійних приписів та поведінки семінаристів. Цікаво, що на час навчання в семінарії Василя Богоявленського, тут спеціальний акцент було зроблено, окрім богословських курсів, на вивчення мов, і окрім німецької й французької викладалися також татарська й мордовська. Саме ці мови національних меншин краю привчали семінаристів бачити «іншого». Однак вони були вельми далекими від російської, тож це ще більше посилювало переконання, що «інший» — це хтось цілком не схожий ні антропологічно, ні культурно, ані навіть мовно. Тобто, ця обставина якраз не сприяла сприйняттю як «іншого» українців чи білорусів — усі вони в свідомості тамбовця залишалися такими, як він — «росіянами». Василь Богоявленський пройшов усі визначені програмою семінарії курси богословського циклу. Проте, завдяки особливостям викладання, він, як і інші семінаристи, отримав спеціальне спрямування на сільське життя. В Тамбовській семінарії читалися курси з медицини, сільського господарства та природознавства. Особливо через практичні заняття вивчалися бджолярство, садівництво, городництво, столярне ремесло. Також існував клас іконопису та палітурування книг. Особливий акцент робився й на хоровий спів і музичний розвиток семінаристів. Час навчання Василя Богоявленського випав на період змін: йшло фундаментальне будівництво корпусів семінарії, змінювалися програми та викладачі, 1867 р. вперше відбулися вибори Педагогічної ради, а в травні 1869 р. — вибори ректора, яким став (після висвяти Геннадія Левицького в єпископи) священник Михайло Зефіров.

Отже, Тамбовська семінарія розвинула у Василя Богоявленського знання мов, практичний досвід сільського життя й праці на землі, творчі прояви в різних видах діяльності й церковному мистецтві. Все це йому знадобиться. Саме звідси починається такий цінний практичний досвід майбутнього ієрарха в господарських справах та його вміння здійснювати численні будівельні та інші технічні й організаційні проекти в усіх єпархіях, які він посідав. Владика Володимир знав життя і його «господарські прояви» з юності, був підготовлений до того, щоб долати труднощі, й мав практичну кмітливість.

Згідно з тогочасною практикою, один із найкращих учнів семінарії Василь Богоявленський отримав призначення для вступу на казенний кошт до КДА (1870 р.). Після реформи 1869 р. КДА, як і всі інші Академії, поділялася на три спеціальні відділення. В. Н. Богоявленський вступив на церковно-практичне, оскільки мав намір бути священиком і служити в батьковій парафії. В Академії Василь Богоявленський прослухав низку загальних та спеціальних богословських дисциплін, які сформували його як богослова й проповідника. На студента (як і його товаришів) мали значний вплив на лише ці дисципліни та їхній матеріал, але й викладачі. Особистості викладачів для академістів мали доволі велике значення й детермінували захоплення певними дисциплінами і тематикою студій. Чи не найбільше В. Богоявленського приваблювала гомілетика, котру викладав уславлений київський гомілет проф. В. Ф. Певницький [12]. Проповідництво стане візитівкою владики Володимира на всіх кафедрах (особливо на Московській), більшість його проповідей буде опубліковано. Саме проповідь владики Володимир вважав найкращою зброєю в боротьбі зі зневір'ям, з соціал-демократичною ідеологією, з пияцтвом та ін. «бичами» сучасного йому суспільства. Слово стане тим зняряддям, яке митр. Володимир використовуватиме майже щодня. Його гомілії постійно викликатимуть інтерес глибиною, свіжістю й доступною формою викладу. На Київській кафедрі митр. Володимир не матиме змоги часто застосовувати цю зброю, але ті нечисленні його проповіді, які були опубліковані чи збереглися в рукописах, засвідчують, що гомілет у ньому жив до останнього. Розвитком здібності до проповідництва В. Богоявленський значною мірою завдячував саме проф. В. Ф. Певницькому. Сучасник і близький до митрополита Володимира професор, протоієрей І. М. Корольков згадував: «Особенно же выделялись среди товарищей проповеднические труды студента Богоявленского. Его ораторский талант, начавший развиваться под сильным влиянием знаменитого киевского проповедника, проф. В. Ф. Певницкого, стяжал ему впоследствии огромную популярность. Его многочисленные слова и речи доставили ему славу выдающегося нашего оратора и проповедника... И его профессор В. Ф. Певницкий всегда с особю похвалою отзывался о проповедях владыки Владимира» [9, с. 4].

З цією галуззю богослов'я була тісно пов'язана «словесність», тобто література. Теорію й історію словесності та естетику В. Богоявленському викладав М. І. Петров, блискучі за змістом курси якого (хоча за формою вони такими не були: професор читав лекції з записів доволі монотонно) не могли не розвинути у студентів літературні здібності [Див.: 17; 24]. Щодо Василя Богоявленського, то він написав за завданням М. І. Петрова твір про піїтику Аристотеля. Професор високо оцінив шкід, підкрес-

ливши «недужинные дарования студента и знакомство его с иностранной (главным образом немецкой) литературою» [9, с. 3–4]. Курс літургії та церковної археології викладав Ф. О. Смірнов (згодом — єпископ Христофор) [21]. Курс літургії мав практичне значення, оскільки давав знання щодо священнослужіння, яке владика Володимир правив благоговійно й піднесено навіть в останні дні життя. Ще одним захопленням В.Богоявленського зі студентських часів було Св. Письмо, яке викладали ректор КДА архім. Філарет (Філаретов; пізніше — архієпископ Ризький) [10; 16] та С. М. Сольський [4]. Дуже важливим був курс основного богослов'я, його викладав священник Г.В.Малеванський [8]. Значну увагу студентів привертав курс філософії, який викладали Д. В. Поспехов [14] та П. І. Ліницький [26].

Сам митр. Володимир і його сучасники підкреслювали особливий вплив на студента В. Богоявленського проф. В. І. Модестова, який викладав латину та античну літературу. Навіть на схилі років митр. Володимир згадував його та цитував напам'ять вірші Вергілія й Горация, «припоминая, как Модестов учил студентов читать эти стихи». Модестов водночас викладав в Університеті Св. Володимира й запрошував туди студентів-академістів, коли університетські студенти читали реферати з римських старожитностей чи розгляду римських письменників і поетів [7; 9, с. 11–12].

І. М. Корольков на підставі свідчень самого владики та його однокурсників зазначав: «Многие из этих профессоров имели большое влияние на студента В. Н. Богоявленского, содействуя его умственному развитию и нравственному самосовершенствованию, о чем впоследствии владыка с глубокою признательностию вспоминал»; «любимыми предметами его были гомилетика, которую читал В. Ф. Певницкий, теория и история словесности (особенно лекции по эстетике Н. И. Петрова), каноническое право (весьма серьезные и самостоятельно обработанные лекции П. А. Лашкарева) и литургия (содержательные лекции Ф. А. Смирнова... Из общеобязательных предметов В. Н. Богоявленский с большим интересом слушал лекции по Св. Писанию (архим. Филарета, С. М. Сольского), по философии (Д. В. Поспехова, П. И. Линицкого), по основному богословию (свящ. Г. В. Малеванского)» [9, с. 2–3, 5].

Про своїх викладачів митрополит Володимир пам'ятав завжди й цікавився їхніми долями. Зокрема, вже названий І. М. Корольков згадував, що, коли приїздив працювати в архівах та бібліотеках Москви, навідував Московського митрополита Володимира (Богоявленського) і той «с большим интересом расспрашивал у меня о преосвященном Сильвестре (бывшем тогда ректором Академии), В. Ф. Певницком, которого он считал образцовым проповедником, Н. И. Петрове, В. И. Модестове и других» [9, с. 10–11]. Ко-

ли ж владика бував у Києві чи проїздив через нього, то навідував іще живих своїх професорів — В. Ф. Певницького та М. І. Петрова.

Отже, навчання в КДА дало В. Богоявленському не лише розширення богословських знань, інтелекту загалом, але й низку вподобань і навичок. Це, передусім, проповідництво, невгамовний потяг до ширення й зміцнення православного вчення й віри через слово; любов до літургії як основи життя Церкви, вірані і самого символу віри та системи віровчення. Окрім того, це глибоке знання Святого Письма, можливості його популяризації та інтерпретації через те ж проповідництво та видання популярних книжок, особливо — для дітей. Знамените «Євангеліє дитинства», яке митр. Володимир опублікує в Москві, розпочинається саме в Києві.

У КДА В. Богоявленський, як і всі студенти, писав на третьому курсі так званий «кандидатський твір». Цікаво, що студент обрав тему з канонічного права у проф. П. О. Лашкарьова «Про право церковного відлучення». Автор детально проаналізував відповідні місця Св. Письма, творів отців Церкви й постанови Вселенських Соборів, а також прецеденти церковної практики відлучення. Богоявленський встановив, що хоча відлучення й має серйозні наслідки для вірянина, проте воно завжди має ознаки «наказання исправительного», тобто у відлученого є шанс на каяття й повернення в лоно Церкви. Автор систематизував усі здобуті матеріали та факти й визначив та висвітлив найважливіші проблеми: хто, кого, за що, за яких обставин відлучає і як саме накладають відлучення. П. О. Лашкарьов у рецензії вказав на солідність дослідження й розпрацювання теми, вишукану літературну мову роботи і визнав її «очень удовлетворительной» [20; с. 495–498].

Нагадаємо, згідно з Академічним статутом 1869 р. студенти писали кандидатські твори наприкінці 3 курсу, а на 4 готувалися до викладацької діяльності, практикувалися в проповідництві тощо. І лише одиниці також писали й публікували богословські, публіцистичні та літературні праці. Василь Богоявленський узявся до наукової діяльності. За рекомендацією Д. В. Поспехова, він переклав російською з німецької логіку Гагемана, видруковану в «Трудах КДА». Про це згадував тодішній секретар редакції «Трудов КДА» І. М. Корольков [9, с. 7–8]. Окрім того, невеликі статті та перекладні твори В. Н. Богоявленський подавав у часопис «Воскресное чтение», який започаткував 1872 р. Х. М. Орда (на той час — викладач КДС).

Окресливши вплив КДА на формування особистості В. Н. Богоявленського, варто спеціально зупинитися на людях, з якими він зав'язав дружні стосунки в Академії й підтримував довгі роки. З усього викладацького складу КДА владика регулярно спілкувався лише з М. І. Петровим. Гадаємо, це більше пов'язано з тим, що інші його вчителі померли до часу його

го єпископського служіння, а М. І. Петров пережив самого митрополита. Окрім того, архів М. І. Петрова та його листування добре збереглися. Проте стосунки з колишнім наставником були доволі стриманими, поважливими й діловими. А от стосунки з товаришами по студентській лаві — доволі приватними й довірливими. На курсі В. Богоявленського навчалося 32 студенти. Серед них — проф. КДА С. Т. Голубев та В. М. Малінін, протоієреї Ф. Я. Покровський і А. А. Корсаковський. На жаль, вони не написали спогадів про В. Н. Богоявленського. Однак І. М. Корольков, який збирав матеріали для некролога митр. Володимира (Богоявленського), частково використав усні повідомлення всіх названих осіб у публікації. Сам він познайомився зі студентом Василем Богоявленським 1873 р. (той перейшов на останній 4 курс), коли почав викладати в КДА грецьку мову. Перелічені однокурсники свідчили, що Василь Богоявленський «по своему характеру и настроению был студент в высшей степени деликатный, выдержанный, тактичный». Однокурсники зауважили цікаву обставину: Богоявленський особливо не любив суперечки, сварки, бурхливі дискусії і відрізнявся «примирительным направлением». Нерідко Василь примиряв жорстоких диспутантів, примушуючи порозумітися. Поряд з цим він був дуже скромним, сором'язливим, прагнув усамітнення.

КДА залишила значний слід у житті Василя Богоявленського і завжди викликала тільки позитивні спогади. І. М. Корольков засвідчив, що вже Московським митрополитом Володимир (Богоявленський) «с любовью вспоминал о своей студенческой жизни, о добрых отношениях к начальникам и товарищам, о разных эпизодах из академической жизни» [9, с. 12]. Він назавжди зберіг добрі стосунки з товаришами студентської пори. Одним із найближчих його друзів був майбутній професор КДА С.Т.Голубев, котрий у Москві, працюючи в архівах, завжди зупинявся в покоях митрополита при кремлівському Чудовому монастирі, там само проживав під час відряджень І. М. Корольков. Останній навів численні приклади допомоги владики Володимира знаним йому і незаним київським академістам [9, с. 11–14].

24 травня 1874 р. В. М. Богоявленський закінчив Академію зі ступенем кандидата богослов'я та правом захисту магістерської дисертації без додаткових усних іспитів. М. І. Петров, виходячи з сумнівності, інтелектуального обдарування та викладацького таланту випускника, вніс пропозицію залишити його на вакантній кафедрі церковнослов'янської мови та слов'янських мов (на той час їх визначали як «наречія»). Тоді це була єдина не зайнята кафедра. Втім, оскільки В. Богоявленський не спеціалізувався у слов'янських мовах, професор пропонував надати йому річне відрядження для їх вивчення у відповідних країнах. Конкуренцію В. Богоявлен-

ському склав його однокурсник В. М. Малінін, якого й залишили в КДА. Тож Богоявленському дістався традиційний шлях викладача семінарії. Проте за тогочасними правилами потрібно було скласти пробні лекції з гомілетики, літургії й канонічного права (дві за власним вибором тем і одну — за призначенням). В. Богоявленський прочитав за власним вибором «Ориген — його життя і проповіді» та «Єпитимії: поняття про них і якості їх», а за призначенням — «Поняття про літургіку та її завдання. Наукова постановка літургії. Співвідношення літургії з іншими богословськими науками». Його лекції визнали цілком успішними [19, с. 417]. А вже 6 червня 1874 р. його призначили викладачем гомілетики Тамбовської духовної семінарії. Тож Василь Богоявленський після чотирьох років перебування в Києві повернувся на батьківщину та ще й у рідну семінарію.

Підсумовуючи, зазначимо: в першій половині 1870-х рр. у Києві вже були паростки «українського духу», в Академії оповідали про польське повстання 1863 р., тут училося чимало студентів з Волині та Поділля, які відрізнялися за поведінковими моделями, звичками в побуті й мовними особливостями, на Подолі, де діяла Академія, на ринковому майдані лунала українська мова. Однак усе це пройшло повз свідомість Василя Богоявленського, котрий усе це сприймав як «місцевий колорит» та «руське наріччя». Національне питання його не зачепило не через відсутність його проявів у Києві, а через власну закорінену настанову юнака з Тамбовщини. Повернення на малу батьківщину для нього означало занерення у звичне органічне середовище, де його «російство» ще більше зміцніло. Всі ці зауваження ми зробили через ретроспекцію майбутніх проявів доволі нетерпимого ставлення митрополита Володимира до національного питання в регіонах, де воно було загальним чи часово доволі гостро проявлялося — Грузії та передреволюційній Україні.

1. Александр, архиеп. Костромской. Священномученик Никодим. Жизнь, отданная Богу и людям / Александр, архиеп. — Кострома, 2001. — 349, [1] с.

2. Антоний, митрополит Петроградский и Ладужский. — Петроград : Б/и, 1915. — С. 12.

3. Бельский И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Бельский // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. — 5. Спецвыпуск: Историческая биография и персональная история. — М. : Ин-т всеобщ. истории, 2001. — С. 29–45.

4. Богдашевский Д. И. Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской Духовной Академии С. М. Сольского / Д. И. Богдашевский // Труды Киевской духовной академии (Далі — Труды КДА). — 1900. — № 12. — С. 666–685.

5. Валиевский А. Л. Основа биографики / Валиевский А. Л. — К. : Наукова думка, 1993. — 111 с.

6. Валиевский А. Л. Биографики как дисциплина гуманитарного цикла / А. Л. Валиевский // Лица. — СПб., 1995. — Т. 6. — С. 76–82.

7. Венюк на могилу Высокопреосвященного митрополита Владимира. — К. : Изд. Киево-Печерской лавры, 1918. — С. 80–86.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ). — Ф. 175. — Спр. 1713. — Арк. 1.
9. Корольков И. Н. Блаженной памяти священномученика Владимира, митрополита Киевского / Корольков И. Н. — К. : Тип. Киево-Печерской Успенской лавры, 1918. — 16 с.
10. Корольков И. Н. Преосвященный Фирарет (Филаретов) епископ Рижский как ректор Киевской Духовной Академии / Корольков И. Н. — К. : Б/и, 1882. — 96 с.
11. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ — початку ХХ ст. / Крайній К. — К. : Пульсарі, 2000. — 240 с.
12. Маркелл (Павук), игумен. Жизнь и деятельность профессора Киевской Духовной Академии Василия Федоровича Певницкого / Маркелл (Павук) // Труды КДА. — 2009. — № 11. — С. 133–160.
13. Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1899–1914 рр. — Т. 1. — Львів : Артос, 2007. — 111 с.
14. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія. 1819–1920: Філософський спадок / Мозгова Н. Г. — К. : Книга, 2004. — 320 с.
15. Нові перспективи історіюписання / за ред. П. Берка. — К. : Ніка-Центр, 2004. — 210 с.
16. Петров Н. И. Воспоминания о ректоре КДА преосв. Филарете Филаретове (1860–1878) / Петров Н. И. — К. : Б/и, 1882. — 29 с.
17. Петров М. І. Скрижалі пам'яті / Петров М. І. — К. : Либідь, 2003. — 336 с. — (Пам'ятки іст. думки України).
18. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах / Попова Т. Н. — Одесса: Астропринт, 2007. — 536 с.
19. Протокол Совета КДА от 1 июня 1874 г. // Труды КДА. — 1874. — № 8. — Протоколы. — С. 417.
20. Протоколы Совета КДА // Труды КДА. — 1873. — № 11. — Протоколы. — С. 495–498.
21. Смирнов Ф. А. Курсы литургики и археологии. 1874 г. / Смирнов Ф. А. — ІР НБУВ. — Ф. 175. — Спр. 1045.
22. Тарасенко А. Ф. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский. Материалы к биографии / Тарасенко А. Ф. — Чернигов : Десн. правда, 2006. — 200 с.
23. Уайт Х. Метаісторія: Історическе воображенне в Європе ХІХ века / Уайт Х. — Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. — 528 с.
24. Ульяновський В. Микола Петров: портрет у часовій перспективі / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров М. Скрижалі пам'яті. — К., 2003. — С. 5–69.
25. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія [Текст] : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Чижко Віталій Сергійович. — К., 1997. — 404 арк.
26. Шупик-Мозгова Н. Г. Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина / Шупик-Мозгова Н. Г. — К. : Укр. центр духовної культури, 1997. — 199 с.
27. Bowsma W. J. Intellectual History in the 1980s: From History of Ideas to History of Meaning / W. J. Bowsma // Journal of Interdisciplinary History. — 1981. — Vol. 12. — № 3. — P. 279–290.
28. Dihle A. Die Entstehung der historischen Biographie / Dihle A. — Heidelberg, 1987; Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives / Tds. Dominic LaCfrra and Steven L. Kaplan. — NY : Itaca, 1982. — 264 p.

О. О. Побережник

УДК: 9(477–25)“18” Муравйов А.

ОБРАЗ КИЄВА В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ АНДРІЯ МИКОЛАЙОВИЧА МУРАВЙОВА

Статтю присвячено формуванню образу Києва в творчості відомого духовного письменника Російської імперії XIX ст. Андрія Миколайовича Муравйова (1806–1874). Проаналізовано зміну сакрального образу міста у зв'язку з еволюцією світогляду автора.

Ключові слова: Муравйов, образ, світогляд, семантика, Російська імперія XIX ст.

Статья посвящена исследованию формирования образа Киева в творчестве известного духовного писателя Российской империи XIX в. Андрея Николаевича Муравьева (1806–1874). Проанализировано изменение сакрального образа города в связи с эволюцией мировоззрения автора.

Ключевые слова: Муравьев, образ, мировоззрение, семантика, Российская империя XIX в.

This article is dedicated to the investigation of image of Kiev in the works of famous clerical writer of Russian empire of the 19th ct. A. M. Muravyov (1806–1874). The sacred image of city is analyzed from the position of author's evolution of outlook. Appearance of Kyiv for Muravyov was formed gradually, with the change of world view of writer: if for young poet-romanticist Muravyov determining was history, a spiritual writer Muravyov is known in presentation of city gave advantage to orthodoxy. Kyiv for a writer — above all things the sainted city. Andrey Muravyov aimed the activity to save old Kyiv, rebuild his sacred objects, return Kyiv the role of orthodox center of the Russian empire. Consequently, Kyiv for Andrey Muravyov had a deep historical and personality value which showed up in a few aspects: city, as beginning of christianity (that associated in consciousness of Muravyov with the Russian mission of Apostle Andrew); as beginning of Russia, that Kyiv Rus in a spiritual and historical context; as a personality constituent (in Kyiv a writer built an own house, alongside with the church of dedication of the patron St. Andrew).

Keywords: Muraviev, image, outlook, semantic, Russian empire of 19th ct.

Андрій Миколайович Муравйов — відомий духовний письменник, історик Церкви, громадський діяч Російської імперії, знаний захисник православ'я [18, с. 505] та призабутий киянин зробив неоціненний внесок у російську культуру XIX ст. На сьогодні російські науковці знову актуалізу-

ють особу Андрія Муравйова, перевидають його численні праці з історії Церкви та православ'я. Проте для історії Києва, мешканцем якого письменник був близько 20 років, внесок Муравйова досі належно не поціновано. Між тим, Київ відіграв важливу роль у долі й творчості А. Муравйова [10, с. 137]. Образ цього міста, присутній у творах ще молодого поета-романтика, був постійним об'єктом його інтересу. Зазначимо, що ми розуміємо образ як результат віддзеркалення світу в свідомості людини (відчуття, уявлення, поняття, ідеї) [2, с. 76], та, відповідно, віддзеркалення міста в творах письменника.

Джерелом для визначення образу міста в свідомості Андрія Муравйова є його творча спадщина — спогади, листи, описи подорожей, у яких часто зустрічаємо інформацію про Київ. Філософія трактує поняття образу як чогось співпричетного способу існування людини [22, с. 74]. А отже, припускаємо, що з віком, розвитком Муравйова як особистості та письменника, зі зміною його світогляду мінявся й образ міста в його уявленнях. Російська дослідниця Муравйова-літератора Наталія Хохлова виділяє в творчості письменника два пов'язані, але водночас осібні, цільні й замкнені в собі періоди: ранній, поетичний (1823–1832), і пізній, церковно-белетристичний (1836–1874) [25, с. 144].

З цілковитою впевненістю можемо відзначити, що релігійна складова світогляду письменника не була визначальною для Муравйова-поета. Перша праця Андрія Миколайовича, котра визначила його подальшу долю як відомого релігійного письменника, побачила світ 1832 р. («Путешествие ко Святым местам в 1830 году» [16]), і з'явилася після подорожі на Схід. Молодий Андрій Муравйов, будучи учасником дипломатичної канцелярії головнокомандувача Другої армії, після підписання Адріанопольського мирного договору й завершення російсько-турецької війни [13, с. 81], вирушив у подорож по Святих місцях, яку пізніше детально описав. До 1830 р. не лише предметом творчості, а й метою життя Муравйов вважав виключно поезію, перелом відбувся вже після подорожі [24, с. 8]. Саме публікацію «Путешествий ко Святым местам» слід вважати переломною в житті Муравйова, відтоді він — визнаний духовний письменник. Російська дослідниця Ірина Моклецова влучно назвала Андрія Миколайовича прижиттєвим класиком [9, с. 74].

Вважаємо, що образ Києва в уявленнях Муравйова мінявся разом зі світоглядом, а отже, розглядаємо формування образу хронологічно (від Муравйова — молодого поета до Муравйова — відомого релігійного письменника).

Джерело, що найповніше висвітлює ранні роки життя Муравйова, — це його власні спогади. Безумовно, спогади є чи не найсуб'єктивнішим дже-

релом, адже демонструють різночасові погляди самого героя на власні життя та діяльність. До того ж вони були орієнтовані «на читача», а відколи мемуари починають друкуватися, вони перестають бути індивідуально-приватною справою [23, с. 17], їх варто розглядати радше як засіб самопозиціонування. Надзвичайно незручним для дослідника видається і те, що Муравйов редагував свої спогади. Публікатор спогадів Андрія Миколайовича — Третьяков, залишив коментар, що спогади опубліковано за версією, яку сам письменник відредагував 1866 р., тоді ж було написано їх підсумкову частину. Спогади ж, написані через багато років, передбачають зменшення гостроти пам'яті автора, зміни, що відбувалися протягом тривалого часу, а отже, еволюцію світогляду автора-мемуариста [4, с. 34]. Почасти виокремити часові нашарування спогадів не видається можливим, припускаємо, що окремі блоки твору автор суттєво редагував, адже релігійне світосприйняття — елемент творчості Андрія Миколайовича після подорожі на Схід. Інші твори письменника, що є джерелами для визначення образу Києва, написав уже Муравйов — релігійний письменник після 1832 р.

Хоча в спогадах Муравйова не завжди можливо виявити часові нашарування, бачимо певну зміну образу Києва, що формувався в уявленнях письменника. При цьому ми не пов'язуємо образ Києва в Муравйова з сучасним визначенням міської культури, в розумінні міста як певної людської спільності [7, с. 17–18], насамперед тому, що сам Андрій Миколайович у роботах, присвячених Києву, не приділяв уваги його мешканцям. Для нього місто було радше містичною субстанцією, що наповнювалась, насамперед, історичним, православним, і аж ніяк не «людським» сенсом. У найранніших спогадах (хоча й відредагованих пізніше, коли Муравйов уже був дорослим) його вражали, насамперед, собори стародавнього Києва, його історія [13, с. 60]. Пізніше додалась і стала панівною роль міста як колиски християнства на Русі, православної святині. Образ Києва як давньої святині Російської імперії, на нашу думку, є елементом світогляду дорослого Муравйова.

У роботах, присвячених семіотиці Петербурга, відомий російський учений Юрій Лотман виділяє кілька критеріїв, необхідних для того, щоб розглянути місто як семіотичну систему. Він пропонує дивитися на місто з різних позицій — місто як ім'я, місто як простір та місто як час. Спираючись на вчення Августина Блаженного, який, своєю чергою, розглядає час у трьох іпостасях: сучасне минулого, сучасне сучасного і сучасне майбутнього — Ю. Лотман пропонує своє уявлення моделі Петербурга [6]. З огляду на концепцію Лотмана та на еволюцію уявлення про місто в Муравйова можемо виділити принаймні три складові образу Києва в Андрія Миколайовича. Мабуть, пріоритетним є образ міста як православного центру Російської ім-

перії (сучасне). Наступною складовою образу Києва вважаємо історичний контекст, адже Муравйов в силу свого уявлення про ідеал християнства — перші християнські громади, у вітчизняній історії ідеалом православ'я Російської імперії вважав Київську Русь (минуле). Як третю складову образу міста в Андрія Миколайовича можна виділити його уявлення про Київ як про російське місто, що має повернути собі православну велич Київської Русі (майбутнє).

Відомий французький історик Ф. Артог, досліджуючи форми сприйняття часу з огляду на типи історичного мислення, відзначав, що лише в XIX ст. відбувається остаточний розрив двох типів історичного мислення — християнство передає першість новому типу, заснованому на вірі в прогрес [1, с. 218]. До того моменту переважав звернений до минулого іудео-християнський тип сприйняття часу. Надзвичайно консервативний Муравйов був активним противником прогресу як такого, тому, на нашу думку, відповідно, тип сприйняття часу Муравйова був іудео-християнським, тож найсуттєвіша складова образу міста в Андрія Миколайовича була звернена до минулого. Купуючи землю неподалік від Десятинної й Андріївської церков, Андрій Миколайович вказував, насамперед, на «історичну пам'ять» цієї землі, згадуючи її історію від варязьких мучеників до татаро-монгольської навали [12, с. 212–213]. Муравйов писав: «можно ли, какими либо деньгами, заплатить за все сии воспоминания, за этот летописный участок града гробов наших отцов» [12, с. 213].

Андрій Миколайович писав, що Київ — «сокровищница отечественной молитвы от первых веков нашего христианства и оплот православия в средние века нашей истории» [11, с. 261]. Ідеалом цієї складової образу Києва в Муравйова була вервечка богомольців, що йдуть з усіх кінців Русі в її священну серцевину [11, с. 261]. Могутність і значення Києва для Муравйова полягає в православній святині, зосередженій у трьох священних місцях: у Лаврі, в Св. Софії та в обителі Михайлівській Златоверхій, оскільки там зосереджено всю його життєву силу, його душу і серце [12, с. 264]. Консервативний Муравйов жалкував за часами, коли «как только расдастся густой вечерний благовест ко всенощной, толпы богомольцев всякого звания отовсюду стремятся в храм» [12, с. 262]. Його ідеал образу міста однозначно перебуває в минулому. Релігійна свідомість Муравйова, його ставлення до міста, створювали сакральний образ давнього граду — «...Киев, колыбель нашей веры, на тех горах, где впервые просияло для нас просвещение не светское, а духовное...» [11, с. 261]. На думку російського дослідника О. Лідова, при зверненні до православних святинь-зразків, як правило, відтворювався не план, архітектурний об'єм чи декорація, а образ-ідея особливо шанованого сакрального простору, який сучасники впізнавали і органічно вклю-

чали в новий контекст [5, с. 25]. Новим контекстом для Муравйова була актуалізація значення святого Києва для сучасної йому Російської імперії.

Як окрему складову образу міста варто виділити сучасний Муравйову урбаністичний простір. Більшість ініціатив Андрія Миколайовича з діяльності в реальному місті була пов'язана безпосередньо з давніми святинами Києва. Муравйов постійно наголошував на важливості збереження стародавнього міста, на величч його історії, та брав безпосередню участь у збереженні пам'яток. До сучасного Муравйову образу Києва варто додати уявлення письменника про Київ саме як російське місто, на противагу польським «латинським» впливам (природно, що цей фактор є достатньо пізнім, і актуалізується в 60-х рр. XIX ст. в силу історичних обставин, зокрема польського повстання 1863 р.). Наголошуючи на небезпеці поширення католицизму в Києві, Муравйов писав, що «тогда только могут усвоить себе Киев иноверцы, если нарушится жизненная его связь с Россиею, т.е. Православие, которое издревле пропитало собою весь его внутренний быт» [12, с. 265]. З Києвом для Муравйова пов'язано все «истинно русское» [12, с. 258], пронизане історичними спогадами в контексті величч Російської імперії. І хоч сам Муравйов у спогадах вказував на те, що «политического поприща я никогда не искал» [15, с. 21], ідеологічна складова, безперечно, відіграла важливу роль у його світогляді. Проте варто відзначити й наголосити, що ідеологічна свідомість письменника була тісно переплетена з релігійною. Окрім того, що Андрій Миколайович постійно підкреслював значення Києва як «серця всієї Русі», він наголошував на тому, що значення Києва як православної святини, його глибокий історичний сенс, залишаються незрозумілими і недоступними для сприйняття чужій людині, тій, яка не має історичних коренів, що пов'язували б її з Руссю: «...сия сокровищница мошей в недрах земли... разве она возбуждает малейшее сочувствие нынешних мнимых родичей Киева, на него посягающих как-бы по праву местных землевладельцев, хотя они искони были ему чужды, и в новейшие времена не могут с ним сродниться, ни сердцем, ни душою?» [12, с. 212–213].

Окремо слід виділити і місто як простір, за концепцією Ю. Лотмана. Очевидно, можна констатувати уявлення Андрія Миколайовича про Київ як про вічне місто, включене в сакральний простір. Уявлення про Київ як місто на горах (Андрій Миколайович порівнював дніпровські схили з горами Сигнаху [15, с. 18]) є ще одною складовою образу міста. Київські гори, на яких, за літописною легендою, передбачив славу майбутньому місту апостол Андрій Первозванный, очевидно, в православній свідомості співвідносилися зі Святими горами [17, с. 24]. Розміщення Києва в семіотичному просторі та порівняння Києва з Римом і Єрусалимом — все це було складника-

ми образу Києва в Муравйова. Безперечно, у світогляді письменника Київ мав містичний сенс, адже, наділяючи простір символічним значенням, людина тим самим одухотворює його [8, с. 48]. Практично в усіх роботах, де тією чи іншою мірою Муравйов говорить про Київ у власній долі, присутнє передвизначення і провидіння Боже.

Отже, припускаємо, що образ Києва за Муравйовим уміщував кілька сенсів, котрі можна накласти на семіотичну концепцію Ю. Лотмана та пов'язати з уявленням часу Августина Блаженного (яке, на думку французького історика Ф. Артога, існувало до XIX ст.). У цьому трактуванні складові образу Києва мають таку послідовність (хоча ці складові переплітаються між собою): минуле (історичний контекст київських старожитностей), сучасне (православ'я, відновлення його величі), майбутнє (Київ має стати російським православним центром на противагу латинському, польському впливу). Причому до кожної актуалізації цих складових Андрій Муравйов доклав зусиль безпосередньо: він брав участь у відбудові історичних святинь міста (ремонт Андріївської церкви [20], клопотання про місце будівництва Володимирського собору [14, с. 205], проект відновлення Софійського храму [3, арк. 204–207], боротьба проти плану укріплення міста Е. Тотлебена [21, с. 32] та ін.), активно сприяв поширенню православ'я (твори письменника мали яскраво виражені місіонерські риси, з його ім'ям пов'язували популяризацію православ'я) та боровся з польськими впливами в Києві (діяльність у складі Свято-Володимирського братства [19]).

Образ Києва для Муравйова формувався поступово, зі зміною світогляду самого письменника: якщо для молодого поета-романтика Муравйова визначальною була історія, то відомий духовний письменник Муравйов першість в уявленні міста віддавав православ'ю. Київ для письменника — насамперед святий град. Андрій Муравйов прагнув зберегти старий Київ, відбудувати його святині, повернути Києву роль православного центру Російської імперії. Отже, Київ для Андрія Муравйова мав глибоке історичне та особистісне значення, що проявлялося в кількох аспектах: місто як початок християнства (що пов'язувалось у свідомості Муравйова з руською місією Апостола Андрія Первозванного); як початок Росії, тобто Київської Русі в духовному та історичному контексті; як особистісна складова (у Києві письменник побудував власний будинок, поруч з церквою посвятив свого патрона Св. Андрія).

1. Артог Ф. Типы исторического мышления: презентизм и формы восприятия времени. Реферат / Ф. Артог // Отечественные записки. — 2004. — № 5 (20). — С. 214–225.

2. Безклубенко С. Мистецтвознавство: терміни і поняття / Безклубенко С. : Енциклоп. вид.: у 2 т. — Т. 2 (М — Я). — К. : Інститут культурології НАМ України, 2010. — 256 с.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. (Далі — ІР НБУВ). — Ф. 301. — Оп. 690 (Муз. 888). — Спр. 1863. О Софійському соборі, виписки, заметки А. Н. Муравьєва і контр-записка, представлена імператриці через Д. С. Арсеньєва. Записки, складені А. Н. Муравьєвим і подані Її Величеству в Києві, б/д. — Арк. 204–207.

4. Казьмирчук М. Джерела особового походження: підручник / Казьмирчук М. — К. : Логос, 2010. — 242 с.

5. Лидов А. М. Ієротопія. Створення сакральних просторів як вид творчості і предмет історичного дослідження / А. М. Лидов // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. — Запоріжжя : Дике поле, 2012. — С. 12–35.

6. Лотман Ю. М. Символіка Петербурга / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Внутрішні світи. Чоловік-текст-сферо-історія / Лотман Ю. М. — М. : Язички російської культури, 1996. — С. 275–295.

7. Малахов В. Образ міста в сучасному гуманітарному дискусії: деякі проблемні напрями / В. Малахов // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. Київознавчі читання. — К. : Парапан, 2005. — С. 17–18.

8. Метилка Д. В. Способи репрезентації простору і культурні практики / Д. В. Метилка // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. — Запоріжжя : Дике поле, 2012. — С. 38–49.

9. Моклецова І. В. К вопросу о возрождении духовной педагогической традиции: Н. В. Гоголь и А. Н. Муравьев / И. В. Моклецова // Вестник Московского университета (Далее — ВМУ). — Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2010. — № 4. — С. 70–79.

10. Моклецова І. В. Київ в судбі і творчості А. Н. Муравьєва / І. В. Моклецова // ВМУ. — Серія 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2003. — № 1. — С. 116–146.

11. Муравьєв А. Н. Записка о сохранении самобытности Киева (начало 1870-х гг.) Публикация М. Кальницкого / А. Н. Муравьєв // Єгупець. — К. : Сфера, 1999. — С. 259–267.

12. Муравьєв А. Н. Київ і його святиня / Муравьєв А. Н. — Изд. 4-е, испр. і доп. — К. : в Типографії Києвопечерської Лаври. — 1871. — 322 с.

13. Муравьєв А. Мои воспоминания / А. Муравьєв // Русское обозрение. — 1895. — Т. 33. — № 5 (май). — С. 56–85.

14. Муравьєв А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. Публікація Наталі Хохлової. Коментарі Михайла Кальницького та Наталі Хохлової / А. Муравьєв // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. — Т. 1. — К. : Критика, 2004. — С. 204–244.

15. Муравьєв А. Н. Письмо из Киева / Муравьєв А. Н. — М. : В. Готье, 1859. — 26 с.

16. Муравьєв А. Н. Путешествие ко Святым местам в 1830 году : В 2 ч. / Муравьєв А. Н. — Спб. : Тип. III Отд. Соб. Е. И. В. Канцелярии, 1832. — Ч. 1. — 298 с.; Ч. 2. — 244 с.

17. Петрухин В. Я. «Киевская Русь» и «Святая Русь». История и эпос / В. Я. Петрухин // Из Истории русской культуры. — Т. 1. Древняя Русь. — М. : Язички русской культуры, 2000. — С. 19–25.

18. Письма митрополита Московского Филарета к А. Н. Муравьєву. 1832–1867. — К. : в типографії І. і А. Давыденко, 1869. — XII, 692 с.

19. Побережник О. О. Актуалізація культу Святого Володимира у Києві у другій половині XIX ст.: Свято-Володимирське братство та А. М. Муравйов / О. О. Побережник // Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). — Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. — С. 132–135.

20. Побережник О. Андріївська церква: містичне та практичне втілення шанування Св. апостола Андрія Первозванного А. М. Муравйовим / О. Побережник // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса : Удача, 2012. — С. 215–219.

21. Побережник О. Проект укріплення Києва Е. І. Тотлебена: участь Андрія Муравйова / О. Побережник // Дні науки історичного факультету: Матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених. — Вип. V : у 7-ми част. — Ч. 1. — К., 2012. — С. 32.

22. Серикова Т. Ю. История формирования понятия «образ» в гуманитарном знании / Т. Ю. Серикова // Мир науки, культуры, образования. — 2010. — № 4. — С. 74–77.

23. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX века. От рукописи к книге / Тартаковский А. Г. — М. : Наука, 1991. — 286 с.

24. Хохлова Н. А. Андрей Николаевич Муравьев — литератор / Хохлова Н. А. — Спб. : Дмитрий Буланин, 2001. — 242 с.

25. Хохлова Н. Діяльність Андрея Муравйова в Києві / Н. Хохлова // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. — Т. 1. — К. : Критика, 2004. — С. 144–202.

Ю. В. Хитровська

УДК: 94:281.9(477.4) «18»

ВІДЧУЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Базуючись на науковій літературі та архівних документах, автор аналізує проблему відчуження українського селянства від офіційної церковно-релігійної інституції в Правобережній Україні у першій половині XIX ст.

Ключові слова: селянство, російське самодержавство, Правобережна Україна, православне духовенство, Церква.

Опираєсь на наукову літературу и архивные документы, автор анализирует проблему отчуждения украинского крестьянства от официальной церковно-религиозной институции в Правобережной Украине в первой половине XIX в.

Ключевые слова: крестьянство, российское самодержавие, Правобережная Украина, православное духовенство, Церковь.

This article strives to analyze issues of alienation of Ukrainian peasantry from official Church institutions in Right-bank Ukraine during the first half of 19th

cent. Changing the official status and russification of Orthodox Church in Right-bank Ukraine created the blank wall of mistrust and hostility between many local parishioners and clergy, caused peasant antichurch disturbances, weakened ideological influence of Church on all layers of the society.

However, the majority of Ukrainian peasants retained traditional worship practices, original understanding of Christian ideas, Church and clergy as institutions. As a result of this reality of Christian life in Ukraine and particularly Right-bank Ukraine, two types of religious approaches began to coexist: the first one was imposed by the church and other official institutions, and the other one based on folk Christianity, which relied on Christian elements and pagan naturalist worldview.

Peasant religiosity in the face of these reforms, as well as after abolition of many rights, went through substantial changes, but nevertheless it remained a spiritual factor which to a large extent determined future of the peasantry.

Keywords: peasantry, Russian absolute monarchy, Right-Bank Ukraine, Orthodox clergy, Church.

Наймасовішою соціальною групою аграрної України протягом усього XIX ст. залишалося селянство. Навіть у другій половині століття в Київській, Подільській та Волинській губ., тобто на території Правобережної України, воно становило 70–78% [5, с. 256]. Тому, напевно, релігійність українських селян багато в чому визначала релігійність мешканців України загалом, особливо якщо враховувати, що значна частина робітничого класу, міщанства та інтелігенції цього регіону формувалася саме з вихідців із селянського середовища. Саме тому важливо дослідити відчуження українського селянства від православної Церкви у зазначений період, а також визначити причини цього складного явища.

Окремі аспекти досліджуваної теми побіжно висвітлено в монографії Михайла Грушевського «З історії релігійної думки на Україні». Вчений звернув особливу увагу на суспільний резонанс щодо одержавлення православної Церкви на початку XIX ст., зокрема й українського селянства. Він обґрунтував висновок, що цей процес посилив скептичне ставлення в українському суспільстві до офіційної Церкви й сприяв виникненню атеїстичних ідей у пізніших поколіннях української молоді. Відповіді на окремі питання, які стосуються проблеми, даються тією чи іншою мірою в працях істориків Церкви та церковних істориків української діаспори, хоча вони, на жаль, не позбавлені тенденційності у викладенні матеріалу, особливо конфесійної заангажованості. Серед таких праць варто згадати монографію о. Івана Ортинського «Стрижень українського буття». Цей автор звертає увагу на знищення національних особливостей української православної Церкви, на те, як її одержавлювало російське самодержавство, порівнює си-

туацію в Російській імперії та Галичині, яка у досліджуваний період перебувала у складі Австро-Угорської монархії. Науковці відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України підготували змістовні збірники «Історія релігії в Україні» та «Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні». У них розглядаються проблеми, пов'язані, зокрема, з одержавленням православної Церкви та реакцією на нього українського суспільства, у тому числі й селянства.

Окрім спеціальної наукової літератури, для написання статті використано архівні документи, зокрема звіти губернаторів «Південно-Західного краю» генерал-губернатору.

Мета статті — проаналізувати відчуження українського селянства від офіційної церковно-релігійної інституції в Правобережній Україні у першій половині XIX ст.

Відчуження від змосковщеної офіційної Церкви охопило широкі українські маси вже з першої половини XIX ст. Авторитету православної церковно-релігійної інституції в очах селян, перш за все, не сприяло засилля в ній казенщини, яка мертвила церковну організацію. Так, іще 5 квітня 1797 р. з'явився «височайший» указ, котрий зобов'язував мирян щонеділі відвідувати церкву, раз на рік сповідатися у священника та приймати причастя. Для цього поміщикам заборонялося вимагати від селян у вихідні дні панщинних робіт [7, с. 315–317]. Але, як показала життєва практика, селянство від цього нічого не виграло, лише проймалося зневагою до церкви, у яку його заганяли ледь не силоміць. Настрої невдоволення казенною Церквою серед українських селян особливо проявилися під час «інвентарної реформи» 1847–1848 рр., коли панські економи разом з підручними їздили по селах і виганяли кріпаків на «панщину до попа», а з тими, хто ухилявся, жорстоко розправлялися на панському дворі [5, с. 228]. Відчуження священника від вірян значною мірою було спричинене також ліквідацією виборного принципу (сільські громади були позбавлені права обирати собі духівників; священників на парафію призначали консисторії). Відчуження наростало ще й тому, що на зміну старому поколінню священнослужителів — прихильників прадавніх українських релігійних традицій, генетично пов'язаних з сільським побутом, прийшла нова генерація, у «шовкових рясах», з психологією підпанка. Порівняно зі старим поколінням малописьменних пастирів, нове було більш освіченим, але чужим громаді й неохочим до зближення з нею. За словами М. Грушевського, «...пройшовши змосковщену школу, кандидати на священство, навіть ті, що вийшли з українського села, відривалися від народної мови, дивились на неї і на українську народну стихію згорда, відкидаючи народний обряд і культуру» [2, с. 134]. Про це писав також український письменник А. Свидницький: «Дивні ді-

ла Твоя, Господи! Здається оці вчені та товчені панотці повинні б ліпше громаді подобатись: і більше читав, і більше вчився — хоч із книжок, та світ повинен би знати і себе пізнати; а піди ж! вийде наче з лісу, і у дяка вчиться правити, а в старости хазайнувати. А до громади вийде — що ясне сонце, високо-високо: хоч як вклонись, не доглядить... На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в ньому пізнав» [1, с. 256].

Варто зазначити, що з часів Київського митрополита Гаврила Банулеско-Бодоні (1799–1803 рр.), як Київську, так і інші українські кафедри посідали архієреї-росіяни, іноземці або ж зросійщені українці, яким було байдуже до збереження національно-релігійних традицій українського народу. Вони слухняно виконували всі синодальні інструкції, які стосувалися вилучення з церковнослужбового обігу книг, що публікувалися в українських друкарнях, заборони будівництва православних храмів з урахуванням українських національних традицій, недопущення української мови в проповідницькій практиці, вилучення з церков оригінальних українських ікон тощо [4, с. 236]. Нове покоління пастирів слухняно цуралося всього, що відрізнялося від московського взірця і нагадувало про старі українські церковно-релігійні традиції. З іншого боку, парафіянам нічого корисного воно не давало, бо не вирізнялося високою освіченістю й культурою та, немов вогню, боялося політичної крамоли. Не лише праця на землі, а навіть просте зближення з селянами були для основної маси священників справою небажаною, адже до цього з підозрою ставилися місцева адміністрація та дідичі. Духовенство бажало прихильності польських поміщиків, поліцейських урядовців, крамарів, на простий люд дивилося як на «мужиків», лише намагалося якомога більше отримати від церкви і парафії. Селяни вбачали в духовенстві чужий і ворожий елемент, що міцно тримається панівних верств суспільства, слугує їм, захищаючи їхні дії авторитетом Церкви та віри [2, с. 135]. Так, наприклад, схвалені з боку церковних властей поради новій генерації священників щодо використання української мови, зібрані в журналі «Керівництво для сільських пастирів», який друкувався при Київській семінарії, зводилися до того, що священнослужителям, «немає потреби поширювати барвисту говірку тільки тому, що два-три мільйони російських людей, під впливом сусідства чи історичних подій дещо відокремили мову старослов'янську і склали обласне наріччя, яке певною мірою перекручує мову більшості синів Росії. Оратор, що говорить в церкві на місцевому наріччі, слухачами сприймається як якийсь комедіант, а не вчитель» [5, с. 263]. Ці поради пояснювалися потребами в єдності національних інтересів народів, що мешкали на території Російської імперії, незважаючи на їхні національні особливості. Всі вони повинні були мати «одну душу і одну мову». Звичайно, далеко не всі священники в українських парафіях

виконували ці рекомендації, але справжнє ставлення до таких настанов доводилося ретельно приховувати. Однак духовні особи — противники зросійщення перебували в меншості. Тому не викликає особливого подиву, що церковні видання з 60-х рр. XIX ст. констатували поступову втрату морально-релігійного зв'язку православного духовенства й українського селянства, сприйняття священнослужителя серед селян не як духовного пастиря, а лише як «требовиконавця, що перебував ледь не у ворожих стосунках зі своєю паствою». Складні відносини нижчого православного кліру з парафіянами зумовили навіть не збайдужіння, а відверту неприязнь значної частини вірян до одержавленої Церкви та зростання недовіри й скептичне ставлення до православних духовних осіб. Яскравою ілюстрацією може слугувати такий випадок. Наприкінці XIX ст. серед селян Острівського пов. Волинської губ. ходили чутки про замах вищого духовенства Петербурга на життя російського імператора Миколи II. Йшлося про те, що «лиходії» (вище православне духовенство) буцімто вирішили отруїти імператора, для чого підкупили його кухаря. Той, однак, попередив про небезпеку самого Миколу II, після чого імператор наказав покарати винних, закопавши їх наполовину у землю. На їхні муки мали дивитися селяни, яких задалегідь привезли до столиці, на казенний кошт, по двоє з кожного села [8, арк. 6–6 зв.].

Таке падіння авторитету офіційної Церкви, діяльність якої суперечила сутності християнської віри, призвело до збайдужіння багатьох вірян до релігії та пошуків «духовного сурогату». Як писав греко-католицький священник Іван Ортинський, «така релігія вже є не шляхом до пов'язання людини з потойбічною дійсністю, але є перенесенням потойбічності на цей світ» [6, с. 126–127].

У той час, коли в Галичині Українська греко-католицька Церква націоналізувалась, поєднуючись з інтелігенцією та селянством релігійними, національними, культурними і політичними зв'язками, в Правобережжі у першій половині XIX ст. відбувався помітний відхід від офіційної православної Церкви. За словами Івана Ортинського, якщо, з одного боку, український народ кризь московську Церкву втрачав відчуття українського «я» та одвічної прадідівської окремішності, то, з іншого боку, він віддалявся від Церкви та релігії. Селяни почали шукати задоволення релігійних потреб у сектах. Досить знаменно, що до середини XVIII ст. в Україні сект практично не було. Вони з'явилися пізніше. Деякі з них були місцевими, інші прийшли з Росії або Німеччини [6, с. 127–128].

Церковно-релігійний скепсис у Правобережній Україні іноді доходив до того, що з'являлися іконоборські ідеї, які межували з атеїстичними. Так, селянин із села Краківщина Радомишльського пов. Никифор Козаченко по-

вчав односельців: «Хіба Євангеліє, що його читають у церкві, святе, що ви його цілуєте? Ним монахи користуються у відхожому місці... Хіба ікони, які називаються чудотворними, священні? Вони — лише дерев'яшки, їх у Києві палять...» Він заперечував святість таїнств і мощів, поминки за померлими [3, арк. 3]. Звичайно, настільки радикальні погляди ще не стали масовими (співбесідники відразу ж повідомили про такі крамольні речі начальству), швидше за все, сам Никифор лише переказував почуте від п'яної шляхти. Однак цей приклад засвідчує хиткість офіційної Церкви та втрату нею контролю за релігійністю своєї пастви, а, як відомо, від церковного нігілізму до політичного — лише один крок.

Не можна не погодитись із думкою авторів «Історії релігії в Україні. Православ'я в Україні», що для українського селянина XIX ст. місцева церква, якою вона не була б, все ж залишалася тим центром, з діяльністю якого були пов'язані всі найважливіші події в його житті — народження, одруження, поява дітей, кінець життєвої дороги. Часто справжня картина релігійного життя в українській парафії відрізнялася від тієї, що поставала з офіційних церковних звітів. Релігійність більшості українського селянства залишалася живою, діяла, зберігала ознаки народності й була органічно пов'язана з реальними життєвими інтересами та потребами людей. Але все це було заслугою не офіційної Церкви, а самих вірян. Такий тип релігійності був невід'ємною частиною внутрішнього життя українського селянина, його світоглядно-психологічним станом, однак він далеко не завжди проявлявся у формі регулярного відвідування церкви, сповіді, причастя тощо. Саме ця обставина пояснює те, що у 70–90 рр. XIX ст. й пізніше під час богослужінь православні храми стояли пустою навіть у Києві, не кажучи вже про села. Спрацьовував тут і суто практичний чинник: селянам неможливо було поєднувати ретельне відзначення понад двохсот релігійних свят, шанування близько 190 тис. святих християнського Місяцеслова з важкою працею на землі [5, с. 264–265].

Отож, одержавлення і русифікація православної Церкви в Правобережжі звели глуху стіну недовіри та неприязні між багатьма місцевими парафіянами й духовенством, породили антицерковні настрої серед селянської маси, послабили ідеологічний вплив Церкви на всі верстви суспільства. Проте більшість українського селянства залишалася традиційно віруючою, при цьому своєрідно розуміючи християнські ідеї, Церкву і духовенство як інституції. За таких умов реальністю християнського життя в Україні загалом і в Правобережжі зокрема стало співіснування двох типів релігійності: старанно насадженого офіційною Церквою й іншого, що базувався на народному християнстві, тобто на сплаві християнських елементів і старого натуралістичного народного світогляду. Релігійність селянина під впли-

вом життєвих реалій, особливо після скасування кріпосництва, зазнавала істотних коректив, але все-таки залишалася духовним фактором, який багато в чому визначав його спосіб життя і в майбутньому.

1. Власовський І. Нарис історії УПЦ / Власовський І. — К. : Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 1998. — Т. 3. — 359 с.

2. Грушевський, М. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт : Б/в, 1962. — 160 с.

3. Державний архів Харківської області. — Ф. 315. — Оп. 1. — Спр. 5202. — 18 арк.

4. Історія релігії в Україні / Відп. ред.: А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. — К. : Знання, 1999. — 735 с.

5. Історія релігії в Україні : У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. — К. : Український Центр духовної культури, 1996–1999. — Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — 1999. — 560 с.

6. Ортинський І. Стрижень українського буття / І. Ортинський. — Рим; Мюнхен; Фрайбург : Б/в, 1991. — 181 с.

7. Русское православие: веки истории. — М. : Издательство политической литературы, 1989. — 720 с.

8. Центральний державний архів України у м. Києві. — Ф. 442. — Оп. 844. — Спр. 289. — 8 арк.

С. М. Ховрич

УДК: 930.1:378.1(09)

**ВІДРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ
ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА МІЖНАРОДНИХ
НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ
у другій половині XIX — на початку XX ст.
(на прикладі вишів Наддніпрянщини)**

Проаналізовано міжнародні наукові зв'язки деяких навчальних закладів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. в окремих напрямках.

Ключові слова: освіта, вчені, відрядження, Наддніпрянська Україна, губернія, Російська імперія, Коллеж де Франс, механіка, фізика.

Проанализированы международные научные связи некоторых учебных заведений украинских губерний Российской империи во второй половине XIX — начале XX вв. в отдельных направлениях.

Ключевые слова: образование, ученые, командировка, Поднепровская Украина, губерния, Российская империя, Коллеж де Франс, механика, физика.

One of the most essential ways of learning and knowledge exchange between scientists from different countries are academic study tours. The purpose of this article is to analyze features of foreign academic trips during the 19th – early 20th cent. organized by selected academic institutions of Naddniproshchyna, and to find out their role and impact in establishing connections with international scientists. Partly academic trips solved the problem of internships and trainings for the beginning researchers. Internships were substantially important for establishing connections between Ukrainian academics and international educational institutions. As a result, new scientific and technical directions appeared the system of education was modernized. This remains a foundation of scientific and technical progress of our state.

Keywords: education, scientific, Nadniprovska Ukraine, province, Russian empire, College de France, mechanics, physics.

Становлення та розвиток нових напрямків науки і техніки у другій половині XIX — на початку XX ст. не можна уявити без творчого використання низки досягнень, зокрема європейської наукової спільноти. Одним зі шляхів обміну досвідом між ученими різних країн були наукові відрядження. Цей шлях і нині залишається чільним елементом науково-технічного прогресу нашої держави. Ось чому зародження та еволюція системи стажування українських здобувачів наукових ступенів у провідних центрах освіти другої половини XIX — початку XX ст. (як важливої складової підготовки науково-педагогічних кадрів) є актуальною проблемою сьогодення.

Тією чи іншою мірою цьому питанню присвятили праці такі фахівці: М. І. Пирогов, С. В. Рождественський, В. Р. Лейкіна-Свірська, Є. П. Степанович, Г. І. Любіна, В. І. Онопрієнко, М. С. Бастракова та ін. Однак залишається чималий масив недослідженого матеріалу, котрий потребує ретельного аналізу та нового трактування в контексті сучасних методологічних принципів.

Мета статті: проаналізувати на прикладі окремих вишів Наддніпрянської України особливості організації закордонних наукових відряджень дослідників у другій половині XIX — на початку XX ст. та з'ясувати їх роль і значення у налагодженні зв'язків з іноземними вченими.

Соціально-економічні перетворення другої половини XIX ст. в Російській імперії безпосередньо зумовили й деяку модернізацію системи освіти. Звідси значно зросли вимоги до якості знань, передусім — випускників природничо-математичних та інженерних спеціальностей. А задовольнити попит ринку праці, звісно, мали професори й викладачі, перед якими постало завдання поглибити теоретичні знання, ґрунтовно оволодівши практичними навичками і вміннями. Загалом висококваліфіковані науково-педагогічні кадри вишів формувалися надзвичайно складно. А недостат-

не фінансування освітніх та дотичних проєктів лише утруднювало процес. До речі, остання заувага актуальна для України й на початку XXI ст.

На нашу думку, організація наукових відряджень дослідників-початківців частково вирішувала питання якості підготовки освітніх кадрів. Водночас стажування суттєво сприяло встановленню творчих зв'язків українських учених з іноземними науковими школами.

З цього приводу привертають увагу, зокрема, деякі аспекти творчості майбутнього професора Харківського університету (нині — Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), нащадка козацько-старшинського роду В. Г. Імшенецького (1832–1892). Ознайомившись із навчальними (а також науковими) програмами солідних вишів Заходу (Сорбони, Коллеж де Франс (College de France) і Політехнічної школи), він прийшов до висновку, що останній вдалося досягти вагомих результатів, насамперед у механіці та фізиці. До того ж В. Г. Імшенецький, самостійно опанувавши теорію диференційних рівнянь і визначених інтегралів, продемонстрував на доволі високому рівні здатність до самоосвіти [9, с. 50]. Нагадаємо: нині більшість педагогів цілком справедливо виокремила самоосвіту в самодостатній потужний засіб інтелектуального зростання кожної особистості. Тому нам здається, що доцільно активно пропагувати серед сучасної молоді приклади самоосвіти творчих індивідуумів минувшини.

Особливо В. Г. Імшенецькому імпонували лекції професора математики французької Політехнічної школи Ж. Л. Ф. Бертрана (1822–1900) — через їхню простоту, логічність. Ж. Л. Ф. Бертран пояснював диференційне обчислення дуже просто, його висновки були переконливими. Названий професор, що найголовніше, міг сформулювати оригінальну думку з тієї чи іншої проблеми. Натомість поспішність у викладанні матеріалу, на думку В. Г. Імшенецького, надавала лекціям француза негативного відтінку. Найбільшим досягненням Політехнічної школи, як вважав молодий стипендіат, була поміркована навчальна програма, тобто відносно невелика кількість дисциплін [10, с. 143–146]. І на початку XXI ст. це питання залишається дискусійним (а, отже, актуальним).

Зазвичай вибір напрямку наукової подорожі стажисти узгоджували з досвідченими вченими. Адже саме останні мали можливість допомогти здобувачам визначити оптимально результативний варіант програми відрядження. Приміром, на остаточний вибір маршруту подорожі фізика-експериментатора М. П. Авенаріуса (1835–1895), за його словами, вплинув корифей науки, безкорисливий ентузіаст Микола Пирогов (1810–1881) [9, с. 88]. Рекомендуючи М. П. Авенаріусу побувати в Німеччині, він керувався особистим досвідом, тож не випадково надавав перевагу німецьким навчальним осередкам.

У жовтні 1863 р. М. І. Пирогов поділився думками щодо рівня розвитку німецьких університетів (причому зробив це у формі порівняння з аналогічними осередками в Росії). Прискіпливо аналізуючи систему освіти Німеччини, він, наголосимо, чітко розмежував позитивні й негативні аспекти проблеми. Так, великим плюсом, на думку М. І. Пирогова, було те, що там під час розгляду матеріалу широко використовувались наочності, а в Російській імперії цим методом нехтували [12, с. 115]. А даремно. Адже наочність — чудовий засіб доступно передати слухачам складну інформацію. Тобто засіб, котрий усі сприймають без надмірних зусиль. У статті «Стосовно занять російських вчених за кордоном» (1863) Пирогов сформулював ключову тезу: співпраця з німецькою науковою елітою принесе відчутну користь вітчизняній науці [12, с. 124–125]. Отже, М. І. Пирогов абсолютно прагматично оцінював зближення місцевих науковців з німецькими колегами. Хотілося б звернути увагу й на таке: якщо М. І. Пирогов рекомендував молоді повчитися у німців, то знаний теоретик механіки, перший директор (ректор) двох українських технічних вишів В. Л. Кирпичов (1845–1913) радив механікам вивчати американський досвід.

У звіті М. П. Авенаріус записав: перебуваючи в Берліні, прослухав лекцій з історії фізики (читав Х. Й. Поггендорф (1796–1877), експериментальної фізики (Г. Г. Магнус (1802–1870), теорії електрики (Г. Г. Квінке (1834–1924) тощо. Майбутній відомий фізик відзначив характерну рису лекцій Г. Г. Магнуса: переважання дослідів над теоретичними міркуваннями [6, с. 70]. Також він відвідував збори з фізичних проблем (на чолі з тим самим лектором), де відбувалися цікаві дискусії з важливих фізичних проблем. Завдяки цим зборам їхні учасники мали можливість ширше ознайомитися з найновішими для того часу публікаціями, глибше розібратися в їхньому змісті [9, с. 89]. Насамоті людині, як слушно констатував М. П. Авенаріус, це було б не під силу [9, с. 90].

Не можна не погодитися і з іншою констатацією: враховуючи важливість практики, представники негуманітарного профілю все ж не повинні ігнорувати значення всебічного засвоєння теоретичного матеріалу якогось предмету. Кожному «...вченому... дуже не завадило б познайомитися з предметами не тільки практично... але і теоретично» [3, арк. 14]. Скажімо, проводячи експерименти та аналізуючи їх результати, М. І. Пирогов, М. П. Авенаріус, В. Г. Імшенецький та інші доволі добре володіли базовими знаннями науки, яку опановували. Обраний підхід, безперечно, методологічно правильний.

Спираючись на інформацію, одержану на лекціях і самостійно опрацьовану в бібліотеках, дослідники, після тривалих роздумів, проводили цікаві експерименти в спеціально створених умовах. Наприклад, у Німеччині

М. П. Авенаріус розробляв теорію термоелектричних струмів. Він спробував розкрити глибинну суть природи цих струмів. Іноземні фізики, на думку вченого, не змогли зрозуміти причин цього явища, через що, як таких, дослідів не проводили [10, с. 126–127]. Думаємо, окрім іншого, ґрунтовний аналіз структури організації науки у провідних науково-технічних центрах Заходу пізніше знадобився М. П. Авенаріусу під час створення першої в Україні лабораторії експериментальної фізики. А це, до речі, свідчить про результативність стажування за кордоном.

Не сумнівався щодо правильності свого вибору щодо стажування в Німеччині доктор медицини В. (Г.) М. Стадіон (1831—?). У звіті він рекомендував відвідати «батька патології і клітинної теорії», берлінського професора Р. Л. К. Вірхова (1821–1902), якщо, вважав він, хтось хотів бути добре обізнаним з патологічною анатомією [10, с. 130]. Аудиторію у Р. Л. К. Вірхова, зауважив В. М. Стадіон, завжди заповнюють до краю представники різних європейських національностей; не менш повчальні умовиводи німецького анатома Ф. Д. фон Реклінґгаузена (1833–1910) [10, с. 130–132], у якого, до речі, стажувався старший син професора Медико-хірургічної академії С. П. Боткіна (1832–1889) російський лікар і колекціонер С. С. Боткін (1859–1910).

Після закінчення Петербурзького університету ще один здобувач П. П. Алексеев (1840–1891) виїхав за кордон поповнювати знання з хімії. Повернувшись, 1865 р. захистив магістерську дисертацію, і того ж року його запросили на посаду доцента Київського університету Св. Володимира (нині — Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка). Гадаємо, цей «неукраїнський» період діяльності хіміка-органіка цікавий, оскільки про практику в різних хімічних лабораторіях він зберіг незабутні враження.

Так, у Тюбінґенському університеті П. П. Алексеев набирався досвіду під керівництвом досвідчених учених-викладачів: автора праць з дослідження і синтезу природних сполук, хіміка-органіка А. Ф. Л. Штреккера (1822–1881), одного з родоначальників біохімії, хіміка і фізіолога Е. Ф. Гоппе-Зейлера (1825–1895), піонера в дослідженні анатомії й фізіології рослинних клітин, ботаніка Х. фон Моля (1805–1872), розробника структурно-функціональної класифікації тканин, зоолога і гістолога Ф. Лейдига (1821–1908) та ін. Названі авторитети, безумовно, неабияк вплинули на становлення майбутнього вченого-хіміка, визначивши основні вектори в його наукових пошуках.

Як правило, згадані лектори давали лекції під запис (тобто диктували): «Чудово, — схвально зауважив стажист, — що тут на більшій частині лекцій диктується, як в школах» [6, с. 108]. Детально зафіксована інформація

стала у пригоді в переосмисленні зібраного матеріалу. Щоправда, хімічна лабораторія, на його думку, не зовсім відповідала умовам для нормальної роботи, тим паче складалася вона з однієї кімнати [6, с. 108]. Окрім іншого, український практикант проводив досліди над кислотами; робив, зокрема, спроби отримати гліцерин [11, с. 305]. Навіть зі сказаного зрозуміло, наскільки копітка і насичена була програма підготовки науково-педагогічних кадрів вишів, що свідчить насамперед про високу вимогливість влади до доробку кандидатів на заміщення вакантних посад.

Згідно з архівними документами, міністр народної освіти Російської імперії граф Д. А. Толстой (1866–1880) «благословив» на закордонне відрядження П. П. Алексєєва вже як професора хімії (мало відбутися взимку 1869 р.) [18, арк. 35]. Передбачалося, що П. П. Алексєєв відвідає Берлін і Лейпциг. Від нього, як від члена комісії з будівництва хімічної лабораторії, вимагалось досконало вивчити роботу іноземних хімічних лабораторій, аби Київський університет міг організувати власну лабораторію не гірше від західноєвропейського зразка [18, арк. 29–30]. Планувалося все нове (передове) застосувати у вітчизняних умовах. А в німців, безперечно, було чому повчитися.

Майбутній професор Новоросійського університету (нині — Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) М. О. Головінський (1834–1897) 1863 р. повідомляв із Гейдельберга, що сподівається невдовзі дослідити геологію місцевості [6, с. 87]. Ось як він охарактеризував лекції з неорганічної хімії професора-експериментатора Р. В. Бунзена (1811–1899): «Професор Бунзен викладав... детально факти і механічні прийоми неорганічної хімії. Численні досліди, практичні зауваження про технічну сторону науки, простота і ясність викладу — ...безперечні переваги його лекцій» [6, с. 84]. Отже, він виділив важливий аспект методики проведення занять досвідченого професора-експериментатора, а саме: численні показові досліди для активізації уваги слухачів, значно глибшого засвоєння теоретичного матеріалу тощо.

З 1 квітня по 1 вересня 1865 р. отримав відрядження знаний тоді київський професор хімії І. А. Тютчев (1834–1893); з мети його поїздки випливає: за кордоном хіміка-органіка цікавила передусім методика проведення практичних занять та облаштування лабораторних кабінетів [15, арк. 1–7 зв.]. Значить, намагаючись якось модернізувати тогочасну освітню систему, окремі професори вивчали, а потім частково впроваджували західноєвропейську модель викладання предметів у вітчизняних вишах.

Дозвіл виїхати за межі імперії 1866 р. одержав і основоположник вітчизняної пластичної хірургії, ординарний професор Ю. К. Шимановський (1829–1868) [16, арк. 14–14 зв.]. На запитання, чому він обрав саме Ні-

меччину та Італію, відповів сам дослідник: військові конфлікти залишили після себе на італійській та німецькій землях достатню кількість поранених (у тексті: «обильный материал»), а це, звісно, — можливість попрактикуватися, набратися досвіду та вдосконалити власні вміння й навички. Професор передбачав за 29 днів відрядження побувати в Австрії, Пруссії, Німеччині та Італії. Окрім того, йдеться в документі, Ю. К. Шимановський написав 3-й том фундаментальної праці «Оперативна хірургія», де по-новаторському розглянув деякі проблеми цієї сфери [16, арк. 1–1 зв.]. У цьому контексті, зазначимо, участь України в миротворчих операціях ООН наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. слід розглядати як необхідну умову підвищення кваліфікації не лише безпосередньо військових, але й медиків. Проаналізовані факти дають підстави зробити висновок: у більшості випадків закордонне стажування посилювало позиції екс-стажистів на Батьківщині — наприклад, давало їм більше шансів у професійному зростанні.

Загалом професорсько-викладацькі ради навчальних закладів цілеспрямовано й наполегливо дбали про кадрове зростання співробітників, надаючи перевагу обдарованим та ініціативним дослідникам-початківцям. Так, під час голосування рада університету св. Володимира одногосно прийняла рішення про надання магістру хімії М. А. Бунге (1842–1914) закордонного відрядження, у зв'язку з підготовкою останнього до професорського звання по кафедрі хімії [17, арк. 1 зв. — 2]. На той момент майбутній заслужений ординарний професор М. А. Бунге уже мав деякі напрацювання, результати яких оприлюднив навіть у хімічному журналі. Молодий стипендіат, говорилося у відгуку фізико-математичного факультету, був обдарованою людиною, а його статті друкувалися в спеціалізованих виданнях [17, арк. 1–1 зв.]. Коротко, похвальна характеристика рідного факультету, безперечно, вплинула на позитивне вирішення його питання.

По суті, відрядження М. А. Бунге почалося в першій половині літа 1868 р. Стипендіат деякий час перебував у Варшаві. У серпні того ж року отримав у Санкт-Петербурзі закордонний паспорт. Стипендія в сумі 1200 російських рублів на рік не відповідала тогочасним реаліям життя. М. А. Бунге, вочевидь знаючи про відповідне розпорядження російського імператора Олександра II (1855–1881), звернувся з проханням про збільшення стипендії до 1500 руб., тобто розміру, встановленого для всіх професорських стипендіатів; рада університету підтримала молодого М. А. Бунге [17, арк. 10, 12–12 зв., 14–14 зв.].

Рішення про збільшення стипендії до 1500 руб. прийняли 5 жовтня 1867 р. Закон набував чинності з 1 січня наступного 1867 р. Тоді на владу вплинули позиція університетів і явна невідповідність розміру стипендій вимо-

гам часу (наприклад, чого варті лише фінансові витрати під час поїздки) [13, с. 540–541]. До цього діяло розпорядження від 27 березня 1867 р., де ліміт визначили в 1200 руб. щороку [13, с. 445]. Знадобилося близько півроку, щоб розмір стипендії переглянули, хоча суттєво це ситуації не змінило. А 1896 р. стипендія становила 2000 руб. [14, с. 155].

Тим часом посада професора кафедри технічної хімії стала вакантною.

24 квітня 1870 р. на засіданні фізико-математичного факультету М. А. Бунге обрано доцентом (причому одногосно). Рішенням ради (22 травня 1870 р.) вибір факультету підтримано. Проголосували: «за» — 22 особи, «проти» — 7 осіб. 31 липня 1870 р. попечитель затвердив рішення ради. Обрання на посаду доцента, зазначимо, відбулося завдяки екстраординарному професору Я. Я. Вальцу (1841–1904). У виступі останній наголосив на наукових успіхах кандидата. Думаємо, професори та викладачі побачили в особі М. А. Бунге перспективного вченого-викладача, тож і підтримали його. Науковий доробок М. А. Бунге, зауважимо, став базою в кар'єрному зростанні талановитого хіміка. Отже, було зроблено черговий крок до досягнення мети. Водночас рішенням ради пропонувалося подовжити перебування М. А. Бунге за кордоном ще на рік. Перед ним стояло завдання детально ознайомитися з досягненнями технічної хімії на Заході. Міністерство народної освіти не заперечувало (17 серпня 1870 р.). А повернувся він на Батьківщину на початку липня 1870 р. [17, арк. 16–18, 20–20 зв., 22, 30, 42].

На момент відсутності М. А. Бунге вирішили надати можливість тимчасово читати технічну хімію в університеті Св. Володимира професорам П. П. Алексєєву та тільки-но переведеному з Харківського університету тридцятишестирічному Ф. М. Гарнич-Гарницькому (1834–1892) [17, арк. 28–29 зв.]. Таким чином, кадрову проблему шляхом вдалої заміни успішно вирішили — навчально-виховний процес не постраждав.

Про ефективність стажування наших дослідників на Заході свідчать і такі факти. Отримали закордонне відрядження, згідно зі звітом Новоросійського університету за 1871 р., видатний учений-біолог, майбутній лауреат Нобелівської премії (1908 р.) І. І. Мечников (1845–1916), а також зоолог В. В. Заленський (1847–1918) [7, с. 213–214]. Розуміючи, що вітчизняні освіта, наука і техніка мають розвиватися в унісон зі світовими, вчені другої половини ХІХ — початку ХХ ст. на кшталт І. І. Мечникова ратували за встановлення й подальший розвиток зв'язків між ученими різних країн. Так, на наше переконання, ентузіасти минулих століть створили надійний фундамент сучасної науково-технічної революції.

Слід наголосити, у 70-х рр. ХІХ ст. динаміка кількості наукових відряджень була доволі низькою. Частково це пояснюється деякими фінансовими труднощами, але не варто ігнорувати й політичної складової, коли вла-

да не особливо дбала про налагодження зв'язків з іноземними спільнотами науковців. Скажімо, 1873 р. три (Харківський, Київський, Новоросійський) з восьми (також С.-Петербурзький, Московський, Казанський, Дерптський, Варшавський) університетів Російської імперії спромоглися надати відрядження майже двом десяткам осіб, що приблизно дорівнювало показникам двох столичних центрів імперії. Серед українських вишів найбільше представників науково-педагогічного колективу відрядив за кордон університет Св. Володимира (12 професорів і викладачів). Новоросійський та Харківський університети мали найнижчі показники. За названих умов спостерігалася деяка конкуренція всередині системи вищої освіти між охочими побувати у провідних державах Західної Європи. Адже, до певної межі, попит перевищував пропонування.

На думку кандидата історичних наук М. С. Бастракової (Російська Федерація), упродовж 1860–1890 рр. «...у центрі уваги вчених насамперед стояло питання про те, чим і як поповнити голодний пайок, на якому держава [державна влада Російської імперії. — С. Х.] тримала науку» [2, с. 46]. Становище, вважаємо, більш-менш «порятували» закордонні відрядження. Наприклад, із 12 природодослідників університету Св. Володимира мали відвідати поважні заходи: Віденську всесвітню виставку — 6 (В. О. Бец (1834–1894), К. М. Феофілактів (1818–1901), І. І. Рахманінов (1826–1897), М. Ф. Хандриков (1837–1915), П. П. Алексєєв, В. І. Зайончевський (?–?) та Віденський міжнародний медичний конгрес — 2 чол.: О. В. Іванов (1836–1880) і Л. К. Горецький (1826–1885). На решту покладалися інші завдання. Натомість четверо зі згаданих викладачів мали подвійне навантаження. Окрім обов'язкової участі у виставці, вони займалися в кількох напрямках:

- ознайомлення з роботою європейських лабораторій та шпиталів (П. П. Алексєєв, Л. К. Горецький);
- вивчення геолого-мінералогічних зібрань (К. М. Феофілактів);
- стажування в лабораторії одного з великих фізиків XIX ст. Г. Р. Кірхгофа (1824–1887) (В. І. Зайончевський) [8, с. 11–38].

Звідси випливає: інтереси науковців охоплювали важливі сфери природничих наук: фізику, хімію, геологію. Вони ознайомилися з досвідом організації роботи в лабораторіях, шпиталях Західної Європи, а дехто навіть відвідував практичні заняття. Група представників університетського колективу побувала на Віденській виставці. Її експонати засвідчили тогочасні досягнення науки. Вітчизняні фахівці, без сумніву, отримали справжнє задоволення від побаченого. Означені маршрути пролягали через країни Західної Європи, передусім Німеччину, Австро-Угорщину, а також Швейцарію. Тісні стосунки з Німеччиною були викликані низкою причин:

- географічне положення країн («близьке зарубіжжя»);
- деяке послаблення в світі позицій наукової еліти Франції та, навпаки, посилення ролі й значення німецьких природослідників і т. д.

Представники науково-педагогічного колективу Київського політехнічного інституту (нині — Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут») також оформляли закордонні наукові відрядження. Їхні поїздки були досить насиченими. Так, 1912 р. у названих відрядженнях (зокрема й у межах імперії) побували 20 працівників. Наведемо кілька прикладів. В офіційному звіті про роботу КІІ за 1912 р. записано: «Виклад. Ф. Ф. Кіркор у 1912 році відряджався Радою... на час літніх канікул в Англію для ознайомлення із постановкою очищення фабрично-заводських і міських стічних вод. Під час відрядження побував... містах Salford, Luton, Hampton, Nowich, Burton upon Trent, Lichfield, Birmingham, Keighley, Reigate, Leeds, Wakefield, Manchester, Bradford, Church Lancashire, Sheffield, Sutton, Blackburn, і London. Короткий відзив про результати відрядження був наданий Хімічному відділенню» [5, арк. 20–20 зв.]. Інший викладач КІІ звітував про таке: «З травня 1911 р. відряджався Радою інституту і Департаментом землеробства за кордон на 1 рік для вивчення... біологічних методів дослідження тварин і методів обміну речовин у тваринному організмі... <...> відряджався... в 1901 р. улітку до Німеччини, Бельгії і Швейцарії для ознайомлення з організацією дослідних установ по тваринництву і зі станом коневодства в Бельгії» [4, арк. 47 зв.].

До написаного додамо: окрім представників природничо-математичних і технічних наук, стажування в західних країнах проходили й гуманітарії. Наприклад, майбутній професор кафедри філософії Харківського університету В. М. Каринський (1874–193?) упродовж травня 1905 — квітня 1907 рр. «...перебував у науковому відрядженні за кордоном, головним чином у Німеччині. Окрім факультативного відвідування лекцій і семінарів у деяких університетах, він працював над майбутньою магістерською дисертацією в Лейбніцевському архіві в Ганновері» [1]. Звертаємо увагу: опісля він одразу працевлаштувався, а його кар'єрне зростання відтоді активізувалося. Коротко, стажування за кордоном (з певним пієтетом до якого, зауважимо, ставилися в Російській імперії) слугувало для науковців своєрідною базою підвищення їхньої кваліфікації.

Таким чином, організація наукових відряджень дослідників-початківців частково вирішувала питання якості підготовки вітчизняних освітніх кадрів у другій половині XIX — на початку XX ст. Водночас стажування суттєво сприяло встановленню творчих зв'язків українських професорів і викладачів з іноземними науковими школами, що, власне, призвело до появи нових науково-технічних напрямів, а також модернізації в системі освіти.

Наукові відрядження, наголосимо, були одним зі шляхів обміну досвідом між ученими різних країн. Цей шлях і нині залишається чільним елементом науково-технічного прогресу нашої держави. Ось чому в умовах соціально-економічної та гуманітарної кризи державні органи влади України та представники відповідних приватних структур мають забезпечити такі умови для роботи українських науковців, котрі б стимулювали їхній взаємовигідний зв'язок з провідними науково-освітніми центрами сучасного світу.

1. Абашник В. А. Харьковский профессор философии В. М. Каринский (1874–193?): [Электронный ресурс] / В. А. Абашник. — Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Fp/2012_1012/29_Abash.pdf

2. Бастракова М. С. Филантропическая поддержка науки в России во второй половине XIX в. / М. С. Бастракова // Вопросы истории естествознания и техники. — М. : Наука, 2012. — № 1. — С. 41–66.

3. Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 465. — Од. зб. 5983 — 72 арк.

4. ДАК. — Ф. 18. — Оп. 1. — Од. зб. 1263. — Арк. 47 зв.

5. ДАК. — Ф. 18. — Оп. 1. — Од. зб. 1267. — 48 арк.

6. Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — 1863. — Ч. СХVIII. — № 4. — Отдел II: оф. статьи и известия.

7. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // ЖМНП. — 1872. — Ч. CLXIII. — № 10 (4-е десятилетие). — С. 205–241.

8. Извлечение из всеподданнейшего отчета г. Министра народного просвещения за 1873 год // ЖМНП. — 1875. — Ч. CLXXXI. — № 9 (5 десятилетие). — С. 1–68.

9. Извлечения из отчетов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию // ЖМНП. — 1863. — Ч. СХVII. — № 1. — Отдел II: оф. статьи и известия. — С. 47–96.

10. Извлечения из отчетов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию // ЖМНП. — 1863. — Ч. СХVII. — № 2. — Отдел II оф. статьи и известия. — С. 97–175.

11. Извлечения из отчетов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию // ЖМНП. — 1863. — Ч. СХVII. — № 3. — Отдел II: оф. статьи и известия. — С. 215–306.

12. Пирогов Н. И. По поводу занятий русских ученых за границею / Н. И. Пирогов // ЖМНП. — 1863. — Ч. СXX. — № 12. — Отдел III: педагогика и дидактика. — С. 109–128.

13. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб : Тип. Имп. АН, 1871. — Т. IV: Царствование императора Александра II 1865–1870. — 144, 44, 40 с.

14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — Т. XIV: Царствование государя императора Николая II. 1896 год. — СПб. : Общественная польза, 1900. — 1514, 40 с.

15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 707. — Оп. 31. — Од. зб. 28. — 7 арк.

16. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 32. — Од. зб. 270. — 22 арк.

17. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 34. — Од. зб. 185. — 42 арк.

18. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 35. — Од. зб. 80. — 54 арк.

МОДЕРНІЗАЦІЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Висвітлюється вплив модернізаційних чинників ХІХ ст. на формування української нації, розглядається проблема «Іншого» як необхідна умова націотворення.

Ключові слова: модернізація, етнос, нація, ідентичність, спільнота

Освещается влияние модернизационных преобразований ХІХ века на формирование украинской нации, рассматривается проблема «Другого» как необходимое условие образования наций.

Ключевые слова: модернизация, этнос, нация, идентичность, общество

The article examines the impact of the modernization factors in the 19th century on the formation of Ukrainian nation. It also examines the problem of the «Other» as a necessary condition for nation-building processes. It is possible to assume, that at the beginning of the 20th cent. Polish-Ukrainian conflict, caused by a fight between two national elite groups, grew into confrontation between the two nations. Radicalization of Ukrainian and Polish national movements unavoidably raised a question: who will own Eastern Galicia? It motivated Ukrainians to become stronger ideologically and organizationally, enforce resistance towards Polish encroachment. Before World War I Ukrainians in Galicia developed wide public political and cultural activities, they also built association aimed at establishing independent political life. This association was far more developed compared to the one created by Ukrainians in Russian Empire. Ukrainian people, due to modernization processes, in opposition with power of the Russian and Austria-Hungary empires as with «Other», created at the beginning of 20th cent. an «imaginary association» to be recognized later as Ukrainian nation.

Keywords: modernization, ethnosc, nation, identity, community

Концепція нації як уявної спільноти, яку запропонував Бенедикт Андерсон, набула визнання, нині її приймає значна частина дослідників націоналізму. Один із важливих наслідків виникнення цієї концепції полягає в тому, що між моментом, коли нація «уявна», тобто коли її образ, який ми умовно будемо називати ідеологічною або ідеальною Вітчизною, виникає у представників еліти, і моментом, коли відповідна цьому національна ідентичність утверджується серед більшості членів цієї уявної спільноти й отримує політичне оформлення, лежить значний відрізок часу.

Щоправда, донедавна було прийнятним вбачати в націоналізмі винятково трибалізм (як про це писав К. Поппер), архаїзм, стихійність, пережитки племінних інстинктів. До певної міри ствердженню цього погляду сприяли самі діячі національних рухів, які намагалися відрахувати історію власних націй з найдавніших часів. Ідеологи націотворення вважали, що чим давніша нація, тим краще, тому кожна «нація, що поважає себе», намагалася якнайшвидше набути історію, що тягнулася б углиб віків (румуні сприймали себе як спадкоємці даків, поляки асоціювали себе з сарматами, ми, українці, перейнявши від поляків цю легенду, також вели початок від сарматів, що зафіксовано в «Історії Русів», хоча вказувалось і на пряме походження від трипільців).

Необхідною складовою ідеології націотворення була теза про «природність націй», що зображалися майже вічними компонентами Божого помислу і в будь-якому разі сприймалися як необхідний продукт довгого, вимірюваного багатьма століттями історичного розвитку, в процесі якого формувалися національні особливості. В підсумку, навіть противники націоналізму повірили цій «давнині» і «природності» націй, але тільки зробили з неї висновки про ворожість прогресу і цивілізації характеру національного початку.

Тільки в останні десятиліття ХХ ст. зусиллями Е. Хабсбаума, Е. Геллнера, Б. Андерсона та інших дослідників націоналізму, що розробляли так звану «конструктивістську парадигму», стало зрозуміло, що нації з'явилися (їх «винайшли») зовсім нещодавно, на початку ХХ ст. Згідно з відомою тезою Е. Геллнера, не «нації породжують націоналізм, а націоналізм нації». Некоректно стверджувати, ніби нації «склалися», «визрівали» впродовж століть і «прокинулися» лише в ХІХ ст., це суттєво викривлює історичну перспективу. Ні, нації — продукт епохи Модерну, що прийшов на зміну релігійним, локальним, племінним ідентичностям попередніх епох. Нація починається зовсім не з народної ірраціональної стихії, а з групи інтелектуалів, що створюють концепцію нації і поширюють її через систему освіти, через газети й популярну літературу.

Мета нашої статті — висвітлити вплив модернізаційних чинників ХІХ ст. на формування української нації, розглянути проблему «Іншого» як необхідну умову націотворення.

Формування націй зовсім не було стихійним і випадковим, воно потребувало свідомих організаційних зусиль і суттєвих витрат. Неписьменного селянина, що прийшов у місто з глухого села і розмовляв одним з місцевих діалектів, необхідно було навчити єдиній національній мові, при цьому переконавши його, що він належить до тієї самої нації, що й вихідці з інших регіонів країни.

Зрозуміло, одним з головних аргументів у національному будівництві була саме «природність нації» та її багатостолітня історія. Він виявився настільки сильним, що не тільки неписьменні селяни, але й багато інтелектуалів не спромоглися тут розгледіти модерний конструктивізм і побачили в нації певний артефакт стихійних племінних інстинктів [28].

Водночас те, що нації сконструйовано, всупереч думці багатьох, зовсім не означає, що їх взагалі «не існує». Навпаки, нації існують саме тому, що їх вигадали. І багатьом досить «природним реальностям» залишається тільки мріяти про ту ефективність, з якою функціонують сконструйовані нації, з XIX ст. і до сьогодні.

«Геллнер настільки стурбований тим, щоби показати, що націоналізм прикривається маскою фальшивих претензій, що прирівнює “конструювання” до “фабрикації” і “несправжності”, а не до “уявлення” і “творіння”. Спільноти варто розрізняти не за їх несправжністю/справжністю, а за тим стилем, в якому вони уявляються» [1, с. 31].

Хоч як дивно, але саме конструктивістська концепція нації набуває завершеності. Руйнується стара суперечність між вільним вибором індивіда і колективною спільнотою, що мимоволі склалася (постулат націоналізму), до якої він має належати. Націю конструюють не історія, природа і безособові сили, а конкретні (найчастіше високоосвічені) індивідууми за допомогою досить раціональних методик і практик. Нація — підсумок індивідуальної творчості, якою буде нація (які їй припишуть риси, який політичний устрій вважатимуть таким, що найбільш відповідає їй), визначають конкретні люди, роблячи цілком усвідомлений вибір.

Зрозуміло, що цей вибір може бути невдалим і навіть злочинним, що траплялося в історії XX ст., але такими вже є ризики, що їх несе з собою людська історія [28].

Звичайно, окремих індивідів не може визначити, якою буде вся нація в цілому. Індивід народжується у певній нації і має зважати на національну ідентичність, яка існувала до нього. Водночас характер нації свідчить про те, що нації існують для людей, а не люди — для нації. В межах націй індивідууми покликані вирішувати власні соціальні й політичні завдання, і тому саме від їхнього усвідомленого вибору залежить, якою буде та нація, до котрої вони себе зараховують.

З іншого боку, не варто сприймати нації винятково в інструментальному ключі й вважати їх вторинним додатком до первинної реальності конкретних індивідів. Саме на подібному припущенні про виняткову інструментальність націй, що існують ніби тільки для того, щоб обслуговувати індивідуальні запити, будується більша частина критики націоналізму. Власне, нації намагаються зіставити з іншими спільнотами — більш ло-

кальними (на зразок міської чи сільської громади) або більш універсальними (наприклад, церкви). Поряд з нацією важливими для індивідуальної ідентичності виявляються інші типи спільнот. Досить часто в площині не національних (релігійних, регіональних) спільнот лежать і індивідуальні інтереси. Тоді чому саме нація має перевагу порівняно з усім іншим? «Націоналісти повинні надати критерій, завдяки якому цінність національної спільноти можна було б зрівняти з іншими типами спільнот» [31, с. 111–127]. Критики запитують: чому б тоді родинним групам і релігійним об'єднанням, які відіграють у житті конкретних індивідів не меншу роль, ніж відіграє її належність до тієї чи іншої нації, не надати право політичного самовизначення, якщо його вимагають для націй? Подібні заперечення, що протиставляють інструментальну і сконструйовану націю множинності інтересів «реального» індивіда, засновані на життєвості досі метафізичного мислення. Новоевропейській людині ще важко мислити історичними категоріями, розпізнаючи за кожною без винятку сутність її «археологію» (в розумінні М. Фуко), її історичну зумовленість. Ми свідомо визнаємо, що дещо винайдено, сконструйовано, виникло в певну історичну епоху, але при цьому не можемо уникнути спокуси поряд з цим винаходом поставити певну метафізичну реальність саму по собі, яка не має історії і до якої необхідно зводити все історично сконструйоване [28].

Винахід нації і винахід індивідуума відбулися в рамках єдиного проекту Модерну. І саме тому самовизначення індивідуума можна поставити в один ряд саме з самовизначенням нації, але не з самовизначенням, наприклад, релігійної общини, яка зовсім не з Модерну веде свій відлік. Індивідууми з'явилися разом з націями. Індивідуума створила індустріалізація, виринаючи людей зі структури традиційного аграрного соціуму, в якому суб'єктністю володіла сім'я, церковна община, село, але аж ніяк не окрема людина. Нова, національна ідентичність була покликана зв'язати розрізнених індивідів у нове ціле, об'єднане вже не стільки структурою, скільки через загальну ідеологію і культуру. Нація, що формувалася, поповнювалася індивідуумами, які виникали, і водночас стимулювала їхню появу, прискорюючи руйнацію традиційних суспільств через культурну уніфікацію. «Повсюдний наступ сучасності залежав від руйнації множинності слабко пов'язаних локальних структур і їх заміщення культурою, заснованою на мобільності, анонімності, освіченості, індивідуалізованості. Це стало умовою, що зробило націоналізм визначальним і всепроникним» [32, с. 86].

Паралелізм нації та індивідуума був загальноприйнятий. Нації сприймалися як збирачі індивідів, які володіють характерними особливостями й законними інтересами. Вимоги свободи самовизначення нації та вимоги свободи самовизначення індивіда в літературі XIX ст. висувалися як єди-

не ціле. Одне було немислиме без іншого. «Права особистості могли підкріплюватися аналогічним концептом національних прав, які вимагали нації як «колективні індивідууми» [33, с. 62–90].

Водночас, розглядаючи формування націй на підставі модернізаційних процесів, не можна заперечувати етнокультурного підходу, за якого, як відомо, нація визначається через об'єктивні характеристики, що виражають етнокультурну ідентичність, такі як історична територія, спільні міфи й історична пам'ять, масова, публічна культура.

На певному етапі конструктивістський і етнокультурний підходи перетинаються. Так, згідно з етнокультурним концептом, нація має особливий аутентичний статус, і націоналізм тут означає пробудження нації та її членів до справжнього колективного «Я», тобто нація і її індивіди чинять так, як їм підказує внутрішній голос цієї спільноти.

Представники етнокультуризму розглядають національне пробудження як виділення національних інтересів, що існували до і поза націоналізмом, а роль націоналістичних сил у цьому контексті полягає в пробудженні нації та її членів до усвідомлення їхньої справжньої колективної самості, заснованої на історичному минулому.

Стосовно дослідження в українській історичній літературі проблем становлення української нації, то першочергово треба відзначити загальнотеоретичну працю Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [11].

В книзі розглядаються традиційні й сучасні теорії нації та націоналізму. Висвітлюються такі проблеми, як генеза націй і націоналізму; культурні, соціальні, політичні й ідеологічні передумови виникнення націй і появи націоналізму як ідейної течії. Останній розглядається як глобальний суспільно-політичний, культурний та ідеологічний феномен. Особлива увага приділяється західним науковим теоріям націоналізму, майже невідомим українському читачеві. Йдеться також про внесок української політології в розробку проблем нації та націоналізму. Узагальнюються найсучасніші теоретичні розробки з даної проблематики.

Формування української нації в руслі етногенетичних концепцій аналізували А. Пономарьов [24], Я. Дашкевич [8, с. 8–15], Я. Ісаєвич [9, с. 16–22] та, звичайно, І. Лисяк-Рудницький [17].

Модерністську версію націогенези українського народу запропонував американський учений Р. Шпорлюк [35, с. 89–92]. Він вважає, що в основу аналітичної схеми, необхідної для розгляду творення «модерної української нації», можна покласти, по-перше, ідею Б. Андерсона про «уявні спільноти», а по-друге, думку Л. Грінфелд про те, що майже всі сучасні нації творилися чи формувалися в умовах протистояння з іншими націями. Становлення української нації Р. Шпорлюк розглядає в контексті світової

історії: поширення націоналізму, нерівномірного розвитку різних країн, виникнення конкуренції між «передовими» і «відсталими» націями.

Але першим академічним дослідженням, у якому висвітлюється становлення української нації, стала праця В. Смолія та О. Гуржія [26]. Її автори наголошували, що вони використали традиційний понятійний апарат, прийнятий у більшості вчених країни. Вони виходили з того, що народність є продуктом феодального способу виробництва і її характеризують такі ознаки, як спільність мови, території, господарства й культури, а також наявність певних рис характеру, господарських зв'язків, етнічна самосвідомість. Під час переходу від феодалізму до капіталізму ці ознаки кристалізуються і стають визначенішими, наповнюються ширшим якісним змістом, тобто народність переростає у вищу етносоціальну спільність, якою є нація [12].

В цьому контексті не можна не згадати дослідження львівського історика Я. Грицака [7], який зробив першу спробу «реформулювати» новітню «модерну» історію України в руслі західних концепцій націогенези. Він вважає, що можна говорити про існування двох різних типів націй — «домодерних» і «модерних». Відповідно, коли йдеться про нормування «модерної» української нації, варто аналізувати процеси, що розгорталися в ХІХ–ХХ ст., коли ж йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» націю — має йтися про ХVІ–ХVІІ ст.

Звичайно, тут вказано тільки найвідоміші дослідження про творення української нації. Водночас не можна обійти російських досліджень проблеми. Перш за все — це праці О. Міллера [21] й О. Неменського [23, с. 17–25], де автори намагаються подивитися на дане питання з боку, але цей бік, відповідно, російський, і при намаганнях бути неупередженими щодо прагнень українського народу бути незалежним не тільки в соціально-політичному аспекті, а й у національному, їм ця неупередженість не вдається.

Розглядаючи становлення української нації, необхідно акцентувати на тому, що ми є самодостатнім народом, який стояв біля витоків Київської держави, котра входила в цивілізаційну сім'ю інших європейських народів. Будь-які спроби заперечити або піддати сумніву цю аксіому приречені на провал. Але не всі з цим хочуть погодитись. Особливо це стосується, як не дивно, не тільки російських науковців, але й представників усього російського суспільства, від пересічного громадянина і до президента держави. Без сумніву, тема України пронизана потужними емоційними потоками й не залишає байдужими. В українських справах, як у футболі, розбираються всі. Значна частина російського суспільства має з цього приводу свою думку. Повністю відповідно до законів функціонування масової свідомості думки ці психологічно комфортні. Вони подають українську

реальність так, що картинка, яка склалася, підвищує російську самооцінку. Так складається стійка інерція у сприйнятті української теми.

Ставлення до України насичене далеко не випадково. З моменту розпаду СРСР у російській свідомості живе травма, пов'язана з Україною. Травма ця періодично загострюється і чітко дає про себе знати, але проявляється й у спокійні часи, оскільки не викорінена і не знаходить практичного вирішення. Іншими словами, проблема незалежної України зачіпає складний прошарок невитравлених комплексів, міфів, ілюзій, емоційних посилень та ірраціональних очікувань.

У найзагальнішому розумінні йдеться про специфічну травму, яку переживає імперська свідомість унаслідок розпаду імперії. За всієї казенної риторики про непорушну дружбу радянських народів масова етнічна російська людина усвідомлювала, що в Радянському Союзі жили «свої» і «чужі». І перше, і друге було до певної міри умовним. Узбеки та азербайджанці не були зовсім чужими. Тією мірою, якою вони усвідомлювали себе радянськими людьми, приймали радянську культуру, асимілювалися, розмовляли російською, вони були «наші». Але, можна сказати, другого порядку. Разом з ними були й інші «наші» — українці та білоруси. Антропологічна близькість, життя поряд упродовж століть, взаємопроникність культур, близькість мови, стійка русифікація у другому поколінні українців і білорусів, що жили в російському середовищі, робили їх «нашими» першого порядку.

Але, як виявилось, це було не абсолютно. Українець і білорус успішно асимілювалися в російському середовищі, й це було добре. Але в своєму середовищі вони зберігали національну особливість, і це було погано. Навіть не те, що погано, але якимось дивно і безглуздо. Можна зберегти борщ і вареники, але для чого розмовляти смішною українською/білоруською мовою, спотворюючи нормальну російську, росіянин, як свідомий або стихійний носій імперської ідеї, просто не розумів. Відповідно, ця обставина фіксувалася й у російській свідомості з'являлася тривога: тривога, що вона стикається з чимось (або кимось) іншим.

Після розпаду СРСР ситуація в деяких аспектах тільки загострилася. Прийняти крах радянської імперії як історично закономірну подію більшість традиційно орієнтованих росіян поки не готові. Тим більше, що з найвищих російських трибун звучать слова про те, що розпад СРСР — найбільша геополітична катастрофа минулого століття.

Мовляв, винні українці та білоруси. Перш за все — українці. Білоруси хоча б на рівні декларацій говорять про союз з Росією, а Україна балансує між Сходом і Заходом, реалізуючи стратегічний курс на незалежність. У цьому є певна абсурдність і несправедливість. Адже українці «наші», це май-

же «ми». Але з поведінки українців очевидно, що вони так не вважають. Відмовившись від статусу «наших», українці зрадили спільну справу. Це як втеча, можливо, не дуже коханої, але звичайної дружини, або дорослої вже дитини, що пішла у самостійне життя проти волі авторитарних батьків. Якщо є «незалежна Україна», то немає і не може бути повноцінної імперії. Якщо є українська нація, то немає імперського російського народу, що включав у себе велико- мало- і білорусів. Українці, з погляду пересічних росіян, зраджують великому принципу інакшості Росії щодо Європи, великому протистоянню, страху і ненависті до Заходу, які заповідав іще Олександр Невський. Іншими словами, стійке існування України як справжньої незалежної держави створює гостру проблему і для традиційно орієнтованої російської свідомості, і для владних та наукових кіл Росії.

Як відомо, росіяни й українці формувалися в рамках державних утворень, що представляли якісно різні політичні та цивілізаційні спільноти. Золота Орда — периферійне породження Монгольської імперії — мала стосунк до китайської і середньоазійської культурної традиції. Велике князівство Литовське і Річ Посполита були периферією західноєвропейської культурної традиції. Внаслідок етнокультурного синтезу росіяни й українці всмоктали культурні установки, що суттєво відрізнялися, а це позначилося на ментальності й почало усядковуватися в народах Росії і України.

На рубежі епох, які розділяли Середньовіччя та Новий час, росіяни й українці, які мислили досить релігійно, жили в різних державах (і ця обставина закривала від них суттєві відмінності в культурних та політичних сферах) і центрувалися на спільному — вірі. Новий час приніс політичне об'єднання росіян та українців у складі Росії. Тут і виникає складний, а досить часто й трагічний досвід співжиття, який дав двом сторонам змогу усвідомити не тільки спільність, але й різницю між ними. В традиційному імперському суспільстві існує один універсальний рецепт зняття відмінностей — асиміляція. Українці — чисельно могутній, енергійний народ, соціально рівний російському. Асиміляція йшла повним ходом, однак з середини XIX ст. розгортається становлення української нації. Воно зумовлене логікою розпаду традиційних суспільств і фіксує занепад традиційних поліетнічних імперій. Те саме переживали чехи, словаки, фіни або хорвати. З іншого боку, формування нації можна розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією. За таких умов етнос або доростає до нації, або щезає. Українці як ціле не знайшли в собі готовності до переходу в історичне небуття, і ця колізія проходить через усю історію нашого народу [Див.: 30, с. 21–25].

Продовжуючи, ми хотіли б послатися на російського історика О. Міллера, відомого дослідника національних проблем, зокрема українських. «До

цих пір, — пише він, — існувало два способи розповідати історію російсько-українських відносин в XIX ст. В одному випадку — це історія про те, як у прагненні до самовизначення нація, подібно до трави, що пробивається крізь асфальт, обов'язково долає всі перешкоди, створювані антиукраїнською політикою імперії. В іншому випадку йдеться про те, як завдяки вкрай невігідному збігу обставин, польська й австрійська інтрига, використовуючи як свідоме і несвідоме знаряддя нечисельну і чужу народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло великої російської нації, відтворене після об'єднання в складі Російської імперії основної частини земель колишньої Київської русі. Не можна сказати, що прибічники цих підходів щодо теми діляться чітко за національною ознакою, але зрозуміло, що перший характерний для української історіографії, а другий був особливо популярний в російській дореволюційній націоналістичній літературі» [21].

Але виникає запитання. Чому підхід щодо використання українських націоналістів польською і австрійською стороною проти Російської імперії був характерним тільки в XIX ст. серед російських націоналістів? Чи змінилося що-небудь у цьому підході з боку російських дослідників і самого О. Міллера? Дозволимо собі ще одну цитату названого автора. «Уявімо собі, що не сталося би поділів Речі Посполитої, — пише О. Міллер. — Це досить правомірне припущення. Тоді ми були б свідками принципово іншого шляху формування національної ідентичності на лівому березі Дніпра і на правому. Вірогідно, ті, хто жив на лівому березі, стали б частиною російської нації, а в Речі Посполитій сформувалася б якась інша східнослов'янська нація, можливо, спільна для предків тих, кого ми називаємо сьогодні українцями і білорусами» [19, с. 69].

По-перше, хочеться нагадати авторові цих рядків, що в історії немає умовного способу, по-друге, Російська імперія не могла не поділити Річ Посполиту разом з Австро-Угорщиною і Пруссією, бо сам принцип існування імперії, тим більше одвічно агресивної Російської — це загарбання чужих земель і, по-третє, О. Міллер в опосередкованій формі підтримує ідею попередників з XIX ст. про те, що справді, якщо відбувся поділ Речі Посполитої, австрійська і польська сторони «використали групу українських націоналістів... для розколу єдиного тіла великої російської нації».

Найбільше, що турбувало і турбує російську сторону — це те, що не відбулося асиміляції українського народу, через що й виникло питання України й українців. Тут необхідно сказати: в традиційному суспільстві негативне ставлення до представника іншого народу — нормальний інструмент асиміляції. Воно не обов'язково має крайні форми, але є постійно, підштовхуючи мігранта прийняти культуру середовища проживання.

Тиск на «іншого» — втілення інтегративної інтенції традиційної культури. Так було скрізь і завжди. В імперії ж ці процеси гублять симетрію. Асиміляція в народ — імперобудівник стає санкцією держави і стверджується у свідомості цього народу як природний і єдино можливий сценарій. Асиміляція в народ — імперобудівник проходить через усю імперію традиційних імперій. Уповільнення або злам такого процесу — свідчення близького кінця імперії.

З усього цього росіянин, який традиційно (і не тільки традиційно) мислить, виходив з того, що з часом усі зросійщаться. Українська ідентичність сприймалася як пережиток. Як щось, чому рано чи пізно приречено відійти. Відіме ж церква до настання перемоги комунізму. В ідеологічних документах прямо про це ніде не зазначалося. Влада обходила формулою «розквіту і зближення соціалістичних націй». Але реальна національна політика радянської держави перебувала в руслі традиційної імперської логіки, що знаходило повне розуміння серед російського населення метрополії.

Все було абсолютно закономірно й очікувано. Від епохи Івана Грозного Московське царство існувало як імперія. Спочатку імперська ідея надихала еліту Московії, яка створювала «державу». Далі, впродовж чотирьох століть, усе російське суспільство створювало імперію, жило в ній, отримувало блага і несло тягар імперського існування. Імперська свідомість увійшла в плоть суспільства, просякла всі рівні культури, відбилася в масовій психології.

Як зазначалося, імперія — це особливий спосіб політичної інтеграції величезних просторів, що відповідає певній стадії історичного розвитку. Але ця констатація — сухе аналітичне судження. Для людей традиційних поглядів, що формувалися в рамках імперського буття, імперія — цілий космос, спосіб життя, система світобачення і світовідчуття. Саме цей космос для них єдиний, іншого вони не знають і не приймають. Традиційна людина схильна сприймати стійке як вічне і незмінне. Тим більше, що про вічність і непорушність СРСР їй говорила державна ідеологія. З цих позицій розпад імперії — випадковість, протиприродний збіг обставин, результат змови ворожих сил, що знайшли підмогу всередині «нашого» суспільства. І цією «підмогою» зазвичай були українці. А ось якби їх вдалося асимілювати...

А тепер про асиміляцію. В нашому випадку є нагода провести паралель з подіями, які відбувалися в Австро-Угорщині навколо єврейського питання і в Російській імперії навколо українського.

Після кінця епохи Просвітництва, відзначеної «Едиктом терпимості щодо віденських євреїв» від 2 січня 1782 р., правове становище євреїв невпинно погіршувалося до 1848 р. включно. Їх, тим не менше, і далі «терпіли» —

«терпіли» ініціативи й підприємницьку діяльність тих євреїв, які приносили монархії користь. Але ситуація в цілому не покращувалася і в єврейському середовищі почала переважати, в інтересах виживання, ідея асиміляції, яка трактувалася, передусім, як перехід у католицизм або протестантизм [16, с. 363–364].

Ситуація дещо змінилася після подій 1848 р., а особливо з настанням так званого періоду австрійського лібералізму — з 1859 до кінця 1870-х рр. Австрійська ліберальна традиція завжди поєднувалася з політикою онімечення та централізму, вона спиралася на природний союз, що склався між асимільованими євреями, які вважалися «державним народом», і австронімцями. 1877 р. лідер найбагатших віденських євреїв Г. Еллінек заявив: «Євреї особливо близькі до німецької нації, вони — прибічники Австрії, що базується на сильній централізованій владі» [16, с. 369]. Зрозуміло, чому Франц Йосиф докладав таких зусиль, щоб стримати поширення антисемітизму у своїй імперії.

Хоча в Конституції 21 грудня 1867 р. в параграфі 19 зазначалося: «Всі народи нашої держави рівноправні, і кожен народ володіє невід’ємним правом на збереження своєї нації і мови», — на євреїв цей закон не поширювався, оскільки в Австро-Угорщині вони самостійною нацією не визнавалися. В законі взагалі не згадувалися «євреї», там було тільки «іудейське віросповідання», а ідиш не мав статусу національної мови [16, с. 369]. Лише в кінці XIX ст. було визнано, що євреї утворюють народ: сьомий том офіційної енциклопедії «Народи Австро-Угорщини», що вийшов 1883 р., було цілком присвячено євреям. Однак питання про те, чи мають право євреї Австро-Угорської імперії вважати себе нацією поряд з іншими, залишалося предметом гарячих суперечок протягом 1880-х рр.

У читача може виникнути запитання: а до чого тут євреї? Але, як бачимо, незважаючи на те, що заради виживання вони змушені були погоджуватися на асиміляцію, незважаючи на те, що при цьому займали досить значне місце як у соціально-економічній сфері, так і в культурі Австро-Угорської імперії, їм було відмовлено у статусі нації і власній мові. Чи не бачимо ми щось подібне, тільки в більшому й гіршому масштабі, у становищі українців Російської імперії?

Хоча, на перший погляд, може видаватися зовсім інша картина. «Українцям, які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар’єра — за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і в дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці виділялися і не принижувалися і за конфесійними ознаками», — пише Андреас Каппелер [10, с. 134–135]. Щоправда, з приводу останнього, він забув додати одне — якщо українці сповідували православ’я.

Варто зазначити, що культурна та історична специфіка України, так само як і особливий патріотизм українців, були до певної міри прийнятні в очах прибічників концепції великої російської нації доти, доки не починали цій концепції суперечити. Більше того, в першій половині XIX ст. українська специфіка викликала живий інтерес у Петербурзі та Москві як більш яскравий, романтичний варіант російськості [34, с. 173–190].

Літературні твори «малоросійським діалектом», що віддзеркалюють специфіку місцевого життя, викликали цікавість у Петербурзі та Москві як частина російської літератури, але спроби трактувати цей «діалект» як окрему від російської, самостійну українську мову була для прибічників концепції великої російської нації непринятною.

Український націоналізм заперечував малоросійську ідентичність, яка могла мирно співіснувати з загальноросійською, і створював свій образ ідеальної Вітчизни, провокуючи конфлікт і з польським, і з російським. Українська ідея «забирала» в російській не просто частину національної території, але й «Київ — матір міст російських», місце православної віри і державності, а також позбавляла ідеологічної підстави в конфлікті з польським рухом.

Виклик з боку інших націоналізмів імперський уряд і російська громадська думка сприймали як виклик «ззовні», тоді як загроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією зсередини «національного» тіла. Включно до царювання Олександра III, відомого задалегідь приреченою на провал спробою провести русифікаторську асиміляторську політику в масштабі всієї імперії, русифікація на окраїнах була обмеженою. Це могла бути, якщо скористатися терміном Е. Тадена, адміністративна русифікація в дусі політики Йосифа II в Австро-Угорській імперії, спрямована на забезпечення сприятливіших умов функціонування централізованого урядового апарату. В певних умовах русифікація могла стати репресивним заходом, своєрідним покаранням за нелояльність, як це було в Царстві Польському після повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. Але в обох випадках завдання тотальної мовної асиміляції місцевого населення не ставилося. В результаті, репресії проти польської культури в Царстві Польському, тобто на території з переважанням етнічно-польського населення, могли бути предметом торгу, на відміну від таких самих і більш жорстких заходів у Південно-Західному краї та в частині Західного, тобто на «одвічно руських землях», тому що тут вони були засобом зросійщення, котре трактувалося як відновлення справжнього характеру цих земель, викривленого під час колонізації [21]. Як відбувалися ці репресії щодо українського народу, ми покажемо на «мовному» прикладі. Вже напередодні 1862–1863 рр. у царської бюрократії оста-

точно утвердився погляд, згідно з яким усе населення західних окраїн слід було навчати грамоті «загальноросійською» літературною мовою. Українська мова мала залишитися на становищі діалектів, для «домашнього вжитку». Спроби поляків використати латиницю для української однозначно сприймалися як прагнення перетягти українців на свій бік, а в тих, хто вже мислив націоналістичними категоріями, вбачали бажання «розколоти» загальноросійську націю, що формувалася. Без сумніву, в політиці щодо української мови поєднувалося прагнення нейтралізувати спроби поляків провести (і за допомогою алфавіту також) на цьому просторі цивілізаційний кордон по кордону Речі Посполитої 1772 р. і асиміляторський план об'єднання всіх східних слов'ян імперії в межах «загальноросійської нації» [18, с. 90].

Після повстання 1863 р. і прийняття Валусівського циркуляру та Емських інструкцій 1876 р., що різко обмежили дозволена сферу застосування української мови, влада й далі намагалася контролювати український мовний простір. Вона прагнула регулювати орфографію там, де українська була дозволена, і цензура інструктувала видавців, що за зразок правопису мала бути прийнята етимологічна орфографія «Зібрання творів на малоросійському діалекті» І. П. Котляревського [25], ставлячи мету не дати збільшити дистанцію між російською і українською нормами. В Емських інструкціях спеціально заборонялася так звана кулішівка, тобто фонетична орфографія, яку розробив П. Куліш. З погляду влади, вона становила не що інше, як збільшення розриву між «загальноросійською мовою» і «малоросійським діалектом» за допомогою формальних графічних засобів.

Ставлення влади імперії і великоросів до українців передбачало інтеграцію, засновану на принципі рівності індивідів з одночасною відмовою цій групі в інституалізації як національній меншині, тоді як щодо неслов'ян, а також західних слов'ян (поляків) принцип індивідуальної рівності заперечувався, але їхній статус національної меншості не ставився під питання.

Водночас, коли українець не приймав загальноросійської ідентичності, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. У межах цієї концепції правильною була формула «одним українцем більше — отже, одним росіянином менше». «Обурливий і безглуздий софізм, ніби можливі дві російські народності (натяк на відому статтю М. Костомарова «Дві російські народності», де він говорив про малоросіян і великоросіян як про дві російські народності) і дві російські мови», — чітко визначав сутність тривог з приводу українофільства головний гонитель М. Костомарова М. Катков [13, с. 276]. Отже, сприйняття українського національного руху абсолютно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії.

Таким чином, боротьба з українським рухом безпосередньо стосувалася питання про цілісність великоруського народу, а також про те, які території і яке населення створюють ядро імперії, котре передбачалося консолідувати в російську націю [21].

Ми зробили цей доволі великий відступ, щоб показати реальний стан справ з приводу наведених слів Андреаса Каппелера про так звану рівність українців і росіян. Єдине, що не сказав А. Каппелер, це те, що українцям було відмовлено в праві бути нацією. Але, попри всі перешкоди, нація українського народу формувалася, і в деталях це описали українські історики, що спирались у дослідженнях на відому книгу Мирослава Гроха, де йдеться про особливості становлення націй у Європі.

Та є дві обставини, які заважали українській нації в складі Російської імперії сформуватися до кінця. Перша — це репресії імперської влади щодо українського національного руху, і друга — це відчуття відсутності, до певної міри, «іншого» щодо російської сторони з боку українського народу, того ж національного руху. Перша обставина загальновідома й описана в дослідженнях. А ось щодо другої, то тут варто зупинитись детальніше. Підтвердженням справедливості такого висновку можуть бути петиції на адресу царя, уряду, звернення й накази виборців депутата Державної думи від України. В цілому в них є широкий спектр економічних, фінансових, політичних, культурних, національних, релігійних тем, які порушували перед владою мешканці всіх українських губерній у роки революції 1905–1907 рр. При цьому майже з двох тисяч документів [4] лише в третині автори говорять про себе в тому чи іншому зв'язку як про «малоросів». У більшості петицій та наказів їхні дописувачі прямо ідентифікують себе з «руськими людьми» й «людьми руського походження». Звичайно, ми тут можемо послатися на гру термінології і на те, що українські автори у зверненнях, петиціях тощо під вказаними термінами мали на увазі свою українськість. Але цей факт говорить про розмитість відчуття «іншого».

Тому є нагода поговорити саме про проблему «іншого». Теза передбачає антитезу. Для самовизначення і самоідентифікації окремо взятої особистості необхідний «інший», порівняно з яким вони ніби вираховують контури свого образу. Я зможу встановити особистісну ідентичність, установивши ті складові, які виділяють мене з середовища інших людей. Тут, як зазначав Е. Гусерль, «Я» конституюється за контрастом з «Ти». Водночас мені необхідно, щоб інші також сприймали мене як іншого щодо них.

Подібно й образи націй, народів, держав, формуються на перехресті взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання один одного. З запитання «хто я?», яке людина ставить собі й іншим, впливає інше запитання: «на кого я схожа?». Відповідно, на запитання: «хто ми?», котре той чи інший народ

ставить собі, впливають запитання: «на кого ми схожі?» і чим ми відрізняємося від «них», тобто «інших?».

Інакше кажучи, ідентифікація досягається шляхом зіставлення, порівняння з іншими людьми, що належать до якоїсь іншої, сторонньої спільноти. В цьому розумінні ідентичність включає певний образ з кордону, межі, що відокремлює себе від інших, своїх від чужих, друзів від ворогів тощо. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприйнятне або товариське ставлення, ненависть, образ ворогів і/або товаришів тощо. Тут «інший» відіграє роль своєрідного референтного тла для самоствердження.

Іншими словами, сенс і призначення ідентичності проявляються за допомогою образу або образів ворогів. Як і будь-яка така конструкція, вона, природно, містить уявлення про антипод. Можна погоджуватися або не погоджуватися з моральними, виховними чи іншими настановами, але, як зазначав К. Шмітт, «те, що народи групуються за протилежностями товариш — ворог, що ця протилежність і сьогодні дійсна і дана як реальна можливість кожному народу, що існує політично, — це розумним чином заперечувати неможливо» [29, с. 43].

У такому розумінні поняття «ворог» просякнуте ідеологічним, політичним, публічним початком, воно тісно пов'язане з поняттями «суперечність», «конкуренція», «конфлікти», «агресія», «боротьба», «війна», що трактуються як зіткнення протилежних сил, організованих політично. Не випадково грецьке слово «polemios», що означає «ворог», походить від однокорінного слова «polemos», що означає війну в прямому розумінні слова.

Мабуть, у людській природі є потреба мати ворога — жорстокого і непримиренного, який має бути знищеним. Опозиційність, конфліктність, ворожість — це такі самі природні форми прояву відносин між людьми, як і взаємна симпатія, солідарність тощо. Інстинкт самозбереження й інстинкт боротьби — це дві сторони медалі.

Згідно з законом суперечності й за аналогією з протиставленням «ми — вони», «свої — чужі», «товариш — ворог», ідентичність обов'язково має бути підкріплена образом супротивника, зовнішнього ворога, який є могутнім стимулятором досягнення консолідації й ефективності людських спільнот. Як встановлено історичними, антропологічними й етнографічними дослідженнями, практика використання в людських спільнотах сторонніх, чужих, образу «Іншого», «Не-ми» як інструменту самоідентифікації або «офірних цапів» стара як сам світ. Вона сягає корінням у родоплемінне минуле людства. Спільний ворог, реальний або уявний, нерідко був початком, що забезпечував єдність і згуртованість племені або народу. Тому, якщо не було реального ворога, який би справді загрожував цій єдності й згуртованості, то його, відповідно, вигадували, конструювали.

Його раптове шезнення з певної причини, як правило, створює в племені, народі, країні відчуття порожнечі. За відсутності реального ворога його роль часто виконує уявний ворог. Зокрема, К. Лоренц описує поведінку самців риб, які, коли немає зовнішнього суперника, що претендує на контрольовану територію, можуть перенести агресію на власну сім'ю і знищити її [5, с. 9].

Отже, присутність зовнішнього ворога, «чужого», необхідна для стійкого існування найпростіших спільнот. Тому в будь-яких конфліктах взагалі й війнах зокрема неправильно бачити певну аберацію, відхилення від норми, тим більше, атавізм, результат неподоланих реліктів неандерталізму в людині тощо. Вони становлять цілком природні прояви людської природи, тому зберігаються як крайні засоби розв'язання проблем, що виникають між людьми, поки існують самі люди й людські спільноти.

Принцип пошуків і конструювання ворога присутній у всі часи та в усіх народів. Коли в сім'ї, колективі, країні справи йдуть погано, часто виникає спокуса знайти винуватців усіх бід ззовні. Офірними цапами-відбувайлами, як правило, виступають різноманітні релігійні, національні та інші меншини, а на міжнародному рівні — яка-небудь іноземна держава, яка плануватиме завоювання або пригнічення країни.

Головна функція контр-іміджу полягає в ідентифікації ворога, від якого йде загроза. Чужий — завчасне джерело небезпеки, страху. Пари «ми — вони», «свої — чужі», «свій — інший» відіграють роль регуляторів відносин між групами, колективами, спільнотами людей і, відповідно, у питаннях національної ідентифікації.

Якщо «Інший» «розмитий», нечіткий, тоді власна ідентифікація також буде розмитою, як це трапилося з формуванням української національності тієї частини українського народу, що перебувала в складі Російської імперії. Звичайно, тут були й інші чинники, але основним був образ «Іншого» і, як побачимо, зовсім особлива ситуація склалася для тих українців, що перебували в складі Австро-Угорщини.

Австро-Угорщина, загаломовідомо, була багатоетнічною імперією. В 1840-і рр. Австрія — «перша серед рівних» державотворчих «націй» імперій — взяла курс на онічечення населення і зміцнення централізму. Однак цей курс був неприйнятним для «другої серед рівних» — Угорщини. У відповідь на заміну Віднем латини як офіційної мови на німецьку Королівство Угорщини оголосило державною угорську мову. В імперії почалася «битва мов», під знаком якої проходили вся друга половина XIX — початок XX ст. і в яку були втягнуті всі народи, що населяли державу.

Напруження не спадало навіть після того, як у грудні 1867 р. австрійський парламент прийняв нову конституцію, чинну в державі, зокрема в Га-

личині, до розпаду Австро-Угорської імперії. Її декларативність була очевидною. Так, попри проголошені рівність громадян перед законом і доступність державних посад однаково для всіх, в уряді львівського намісника не було жодного українця. Всі найвищі посади в державі для українців теж були недосяжні.

Ухваливши на папері рівноправність усіх народів, конституція насправді запровадила поділ націй на панівні й поневолені. До останніх належали чехи, українці та словенці; панівними стали німці, поляки й італійці. Невдовзі після прийняття конституції поляки почали домагатися втілення своєї національної програми територіального федералізму. З цією метою 1871 р. для Галичини створили окреме міністерство, що його очолив поляк І. Горохольський. Ішлося про відокремлення Галичини й надання їй зовні рис суто польської провінції Австрійської держави. Цьому, безумовно, значною мірою сприяла так звана Галицька резолюція, котру Відень прийняв 1867 р., за нею поляки в Галичині набували особливого статусу.

Відтоді не лише політичні, а й культурні права українського населення, здобуті під час революції 1848 р., послідовно нівелювали. В Австрії між українським народом і урядом стояла польська шляхта, а пізніше — польське громадянство, яке й було головним ворогом політичних прав і свобод українства. Уряд відігравав роль своєрідного третейського судді, який то захищав права гнобителів, то лякав їх за допомогою гноблених. Проблема ускладнювала відсутність у системі політичних цінностей галицьких українців ідеї незалежної Української держави, яка з'явилася лише в останнє десятиріччя XIX ст. Правову платформу українського визвольного руху становили національно-культурницька програма; ідея соборності українського народу; концепція незалежної держави.

Політичний гніт західних українців поєднувався з національним. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, «політична, економічна і культурна перевага цілком належала полякам. Австро-угорський уряд спирався в Галичині на польську аристократію, яка відігравала важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні посади, суд і поліційне управління. З цього приводу один польський автор відверто заявляв, що «Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядок терору, хабарництва і прямого насильства»» [15, с. 343].

З особливою рішучістю антиукраїнська політика здійснювалася в освіті. Навчали у Львівському університеті, інших вишах, професійно-тех-

нічних закладах Галичини польською мовою. Великої полонізації зазнали також середні школи або гімназії. 1914 р. в провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій, тобто по одній на кожні 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських [6, с. 346].

Українці зазнавали дискримінації на всіх рівнях. Так, 1907 р. польські культурні заклади дістали вдвічі більшу фінансову підтримку, ніж українські [6, с. 346]. Інвестиції спрямовували, звичайно, в західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці стикалися не лише з байдужістю, а й з активним опором уряду.

Корінне населення регіону не мирилося з важким становищем, ведучи вперту боротьбу за кожен установу, кожен посаду, кожне призначення, по суті, за кожне українське слово. На кривду і визиск воно відповідало все активнішим спротивом. Істотну роль у численних акціях протесту відігравали українські політичні партії, різноманітні організації, зокрема й молодіжні, громадські діячі.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, зокрема й західноукраїнських земель, влада імперії Габсбургів змушена була швидше провести реформу виборчої системи до парламенту (рейхсрату). Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджено загальне виборче право, щоправда недосконале. Ліквідувавши 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці — від 102 тис. [6, с. 348]. У рейхсраті та в місцевих сеймах і далі домінували австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Тому трударі Галичини протягом 1907–1914 рр. не припиняли боротися за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала справа польського графа Анджея Потоцького, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Під час виборів до Галицького сейму 1908 р. у селі Коропець (нині Монастирського району Тернопільської обл.), від якого балотувався граф Казимир Бадені, було вбито селянина Марка Каганця. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зок-

рема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшли троє австро-угорських жандармів і багнетами завололи його. «Це була остання крапля, — писав у ті дні Гнат Хоткевич, — котра переповнила чашу народного терпіння» [6, с. 348]. Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 23-річний студент Львівського університету Мирослав Січинський. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу Потоцького. Ця подія дала сильний поштовх антиукраїнським настроям. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду почала польська преса.

Можна констатувати, що на початку ХХ ст. польсько-український конфлікт із боротьби між двома національними елітами, за словами Ореста Субтельного, виріс у конфронтацію між двома народами, що набувала загрозливих масштабів [27, с. 290]. Радикалізація національного руху — як українського, так і польського — неминуче ставила на порядок денний питання: хто стане господарем у Східній Галичині? Доки воно не було остаточно вирішене, поляки робили все, щоб там утриматися, навіть порозумілися з росіянами. Польська адміністрація в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір [22, с. 44–45], діючи за принципом: «Пусьціць Русіна на Русіна» [6, с. 65]. Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належно протистояти польським зазіханням.

Отже, можна сказати, що перед Першою Світовою війною галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя [14].

І ця спільнота була набагато більш викристалізована як нація порівняно з аморфністю тієї частини українців, що перебували в складі Російської імперії. Ця викристалізованість спостерігалася в діяльності керівництва ЗУНР порівняно з керівництвом з Центральної Ради і Директорії. Ця національна ідентичність українців Західної України проявляє себе більшою мірою, ніж в інших регіонах України, а особливо на Сході і Півдні.

Безпрецедентна швидкість, з якою національна ідея оволоділа народами і завдяки якій вона стала на початку ХХ ст. безумовною нормою, була б неможлива без фундаментальних змін у народній свідомості в Новий час [3, с. 231]. Спеціалісти з національних відносин майже однотайні в розумінні природи цих змін. В умовах, коли у людей похитнулася віра в те, що «Святе Письмо відкриває... шлях до істини» і що ієрархію в суспільстві наперед визначив Бог, вони, будучи вирваними модернізацією з соціально-

рольових осередків до індустріального станового суспільства, стикаються в новому для них світі з ідеєю нації, яка «хай буде вічно» [30].

Цій ідеї судилося стати для нового соціально дифузного, анонімного, атомізованого світу секулярною релігією. «Нація», яка за природою є, як показав Б. Андерсон, «уявною спільнотою», вкорінюючись у масовій свідомості завдяки діяльності інтелектуалів, перетворювалась потім на фундамент соціокультурного зв'язку і з групової інтеграції на реальну підставу продукування численних образів «Іншого» — етносів, культур, конфесій [4, с. 51].

Український народ, наслідуючи ті самі принципи, що й інші європейські народи, завдяки модернізації, у протистоянні з владою Російської й Австро-Угорської імперій як з «Іншими», створивши себе «уявною спільнотою», на початку ХХ ст. почав називатися українською нацією.

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Андерсон Б. — М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. — 288 с.

2. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / Альтерматт У. — М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2000. — 367 с.

3. Бройн Дж. Подходы к исследованию национализма / Дж. Бройн // Нации и национализм. — М. : Праксис, 2002. — С. 201–235.

4. Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты / Буховец О. Г. — М. : Ирбис, 1996. — 355 с.

5. Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. — 2011. — № 10. — С. 3–16.

6. Гей, там на горі «Січ» іде... Пропам'ятна книга «Січей». — Вінніпег, 1985. — 432 с.

7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століть / Грицак Я. — К. : Генеза, 1998. — 249 с.

8. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів : Б/в, 1995. — С. 8–15.

9. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації / Я. Ісаєвич // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів : Б/в, 1995. — С. 16–22.

10. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия-Украина: история взаимоотношений / Миллер А. И. (ред.). — М. : Языки русской культуры, 1997. — С. 125–144.

11. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Касьянов Г. В. — К. : Либідь, 1999. — 352 с.

12. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. — Нарис 8 : [Електронний ресурс] / Касьянов Г. В. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas13.htm>

13. Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском Вестнике и Современной летописи / Катков М. Н. — Вып. 1. — М., 1887. — С. 76–277.

14. Лазарович М. Національно-політична думка західних українців у другій половині XIX — на початку XX століття : [Електронний ресурс] / Лазарович М. — Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/lazarovyc1/r01.html>

15. Лановик Б. Історія України: навчальний посібник / Б. Лановик, М. Лазарович. — К. : Знання-Прес, 2001. — 698 с.
16. Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности / Ле Ридер Ж. — СПб. : Галина Скрипит, 2009. — 718 с. — (Австрийская библиотека).
17. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні заваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — 554 с.
18. Миллер А. Империя Романовых и национализм / Миллер А. — М. : Новое литературное обозрение, 2008. — 248 с.
19. Миллер А. Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период / А. Миллер // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. — М. : Наука, 2003. — С. 67–72.
20. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Миллер А. И. — М. : Алетей, 2000. — 265 с.
21. Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. — проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста: [Электронный ресурс] / Миллер А. — Режим доступа : www.timeandspace.lviv.ua/miller45507.
22. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Нагаєвський І. — К. : Український письменник, 1993. — 413 с.
23. Неменский О. Б. «Чтобы быть Руси без Руси». Украинство как национальный проект / О. Б. Неменский // Вопросы национализма. — 2011. — № 1. — Вып. 5. — С. 77–123.
24. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України / Пономарьов А. — К., 1996. — 270 с.
25. Российский государственный исторический архив. — Ф. 776. — Оп. 11. — Д. 61 а. — Л. 41 об.
26. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. — К. : Наукова думка, 1998. — 112 с.
27. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. — К. : Либідь, 1991. — 720 с.
28. Храмов А. Национализм и модернизация: [Электронный ресурс] / Храмов А. — Режим доступа : <http://rodoslav.wordpress.com/>
29. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. — 1992. — Т. 1. — № 1. — С. 35–67.
30. Яковенко И. Г. Украина и Россия: сюжеты соотнесенности : [Электронный ресурс] / И. Г. Яковенко // Вестник Европы. — 2005. — № 16. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/vestnik/2005/16/ia5.html>
31. Buttle N. Critical Nationalism: a Liberal Prescription? / N. Buttle // Nations and Nationalism. — 2000. — № 1. — P. 111–127.
32. Gellner E. Nations and Nationalism / Gellner E. — Oxford : Blackwell, 1983.
33. Janowski M. Wavering Friendship: Liberal and National Ideas in Nineteenth Century East-Central Europe / M. Janowski // Ab Imperio. — 2000. — № 3–4. — P. 69–90.
34. John W. Slocum. Who and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia / John W. Slocum // The Russian Review. — April, 1998. — P. 173–190.
35. Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State / R. Szporluk // Daedalus. — 1997. — Vol. 126. — № 3. — P. 89–92.

М. Е. Кругляк

УДК: 94(477) «18»/«19»: 378.18 (09)

САМОГУБСТВА ЯК ВИЯВ ДУХОВНОЇ КРИЗИ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті визначено передумови духовної кризи студентства після поразки російської революції (1905–1907 рр.) та окреслено її прояви. Проаналізовано причини студентських самогубств. Доведено суспільну обумовленість студентського суїциду та показано реакцію громадськості на нього.

Ключові слова: «нове студентство», самогубство, духовна криза, «санінство»

В статье определены предпосылки духовного кризиса студенчества после поражения российской революции (1905–1907) и очерчены его проявления. Проанализированы причины студенческих самоубийств. Доказана общественная обусловленность студенческого суицида и показана реакция общества на него.

Ключевые слова: «новое студенчество», самоубийство, духовный кризис, «санинство».

The article spots prepositions and conditions of the spiritual crisis among students after the failure of Russian revolution (1905–1907), as well as highlights its manifestations. Reasons for student suicides are analyzed; a certain social background for student suicides is proven to have taken place and response from the society is also shown. Financial instability, restrictions of rights and freedoms and disappointment entailed after the defeat of 1905–1907 Revolution an epidemic of student suicides in Russian Empire. A typical student was rather indifferent about the value of his own life, often acted impulsively and did not foresee consequences. A similar behavior is characteristic of young generation, that being in the prime of life does not realize the value of its life, that it is not eternal and ends one day. On the other hand, young people looked at death as on an always existing alternative, reliable method of justifying the right ideas. Suicide also became the simplest way to escape the troubles and possible embarrassment.

Keywords: «new students», suicide, spiritual crisis, «saninstvo».

У вітчизняній історичній науці центр уваги переміщується з політичної та економічної історії на соціальну та історію повсякденності. В епіцентрі дослідження, яке здійснюється з залученням методів історичних та

інших гуманітарних наук, опиняється людина. Вивчення студентських самогубств початку ХХ ст. покликане відтворити духовний світ молоді після-революційного періоду, визначити місце студентства в російському суспільстві, особливості світогляду молоді. Вагомість дослідження полягає й у тому, що тему досі не було належно висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історичній науці.

Історіографію проблеми представлено роботами дореволюційних, радянських та сучасних українських і зарубіжних науковців. Питання студентських самогубств викликало жваву дискусію в дореволюційних виданнях (статті І. Майзела [28], Г. Гордона [6], Д. Жбанкова [17]). Науковці розглядали це явище в загальноросійському контексті, не виділяючи в ньому української складової. Тема не привертала значної уваги радянських істориків, які згадували про неї лише в контексті «реакційної» політики Миколи ІІ [23]. Сучасні українські (К. Кобченко [26]) та зарубіжні (М. Могильнер [30], І. Паперно [32]) науковці розглядають студентські самогубства як одну з ознак духовної кризи молоді початку ХХ ст.

Джерела дослідження представлено архівними (документи Державного архіву м. Києва, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) та опублікованими [31] матеріалами. Значне місце посідає преса початку ХХ ст., зокрема газети «Киевлянин», «Киевская мысль».

Мета статті — вказати місце самогубств у житті студентства початку ХХ ст., визначити передумови духовної кризи молоді, показати позицію суспільства у вирішенні матеріальних і духовних проблем студентства на початку ХХ ст.

«Нове студентство» — таке визначення дав молодому поколінню, яке здобувало вищу освіту в 1905–1915 рр., відомий російський науковець С. Сватіков [36]. Початок революції, 1905 р., знаменував появу якісно нового світосприйняття серед молодого покоління, коли перед політичними питаннями відійшли на задній план академічні вимоги. Втім, найвиразніше переосмислювали навколишню дійсність уже в післяреволюційні часи. Поразка революції, а зрештою й крах надій на будівництво кращого майбутнього, визначили духовне життя студентської молоді. Студентство змушене було кардинально змінити умови пристосування до вже нової реальності. Змінилося російське суспільство, а студентство як невід’ємна його складова, його барометр миттєво зреагувало на духовну кризу в Російській державі й пережило її разом з усіма аж до початку Першої Світової війни, коли зовнішня загроза відтіснила на другий план проблеми внутрішнього ества, об’єднавши різні прошарки суспільства.

Духовна криза російського студентства мала в основі низку першопричин, зокрема соціально-економічних. Серед них — катастрофічне погіршен-

ня матеріального становища студентства, посилення його майнової диференціації, погіршення побутових умов, зростання безробіття, зумовлене збільшенням студентського контингенту. Так, за даними анкетування, яке 1903 р. провело Товариство допомоги студентів Київського університету, лише 67% молоді мали постійний заробіток, розмір якого коливався від 3 до 50 руб. 20% опитаних вказали, що не мали визначеного доходу [31, с. 169]. Спектр професій, до яких могли залучатися студенти, на початку ХХ ст. був доволі широким: окрім звичних репетиторів, дописувачів до газет, конторників, писарів, зустрічаємо хористів, агентів, акомпаніаторів, поденників, банщиків [31, с. 170], виконавців у оркестрі кінематографа [42, с. 16]. Тенденції до зменшення зазнав і розмір звичайного студентського бюджету. 1872 р. внаслідок анкетування, яке провів ректор Київського університету М. Х. Бунге, було визначено, що студенти витрачали 375 руб. на рік, або 31 руб. 25 коп. щомісяця [40, арк. 1]. Проаналізувавши дані анкетування, М. Х. Бунге дійшов висновку про невідповідність вказаної цифри дійсності й вирахував «дефіцит» бюджету в 130 руб. на особу на рік. Отже, річний бюджет студента 1872 р. становив 245 руб. (20 руб. 42 коп. на місяць). Цей розмір бюджету був характерним для 70% респондентів [40, арк. 1–3].

Наступне дослідження, пов'язане з вирахуванням рівня матеріальної забезпеченості студентства, було здійснено 1915 р. Анкетування проводилося серед клієнтів Товариства допомоги нужденним студентам Київського комерційного інституту. Цифри не менш вражали. Розмір середньомісячного бюджету київського студента становив 18 руб. 12 коп. [24, с. 51], тобто був меншим навіть від «дефіцитного» бюджету М. Х. Бунге. Слід, проте, внести певні корективи. За сорокаріччя, що віддаляє в часі ці два опитування, закономірно зросли ціни та вартість житла й продуктів харчування, не кажучи про збільшення плати за навчання з 40 до 100 руб. До того ж дослідження проводилося серед клієнтів Товариства допомоги нужденним студентам, тобто молоді незаможної й ощадливої. Опитувані через бідність змушені були ділити кімнату з товаришами, тому вказали лише сплачувану ними частку; невисокі ж витрати на харчування пов'язані з отриманням пільгових або безкоштовних обідів завдяки діяльності благодійних організацій. Саме через це об'єктивним є звернення до студентських переписів, вибірка яких більш репрезентативна.

Київський квартирний перепис 1909 р. виявив, що близько 86% студентів витрачали на винаймання помешкання щомісячно в середньому 9 руб. 87 коп. на особу, що становило 29–39% їхнього бюджету (47% опитаних), для кожного четвертого — відповідно понад 39% та менше за 29% бюджету [2, с. 39, 43]. Для порівняння: графа видатків на винаймання житла 1872 р. дорівнювала 24% місячного бюджету, а середня вартість квартири на осо-

бу становила 4 руб. 88 коп. Якщо припустити, що 40% студентського бюджету йшло на винаймання житла, то при середній вартості його на особу в 9 руб. 87 коп., вийде, що на початку ХХ ст. бюджет дорівнював 24 руб. 68 коп. [2, с. 55], у тих, хто витрачав на знімання квартири половину бюджету, його розмір становив 19 руб. 74 коп., що було навіть меншим від «дефіцитного» бюджету 1872 р. Отже, при зростанні за 38 років студентського бюджету на 20% витрати на житло збільшилися удвічі.

Іншим, не менш вагомим чинником, який визначав умови студентського світовідчуття, був політичний, що проявився в заходах російського уряду щодо активних учасників революції. Студентство стало одним з об'єктів «столипінської реакції». Найпростішим способом контролю за діями молоді стало обмеження її корпоративних прав. Вже 11 червня 1907 р. було введено в дію «Тимчасові правила про студентські організації та про влаштування зборів у стінах вищих навчальних закладів». Згідно з ними студентам дозволялося створювати власні організації, мета діяльності яких не мала суперечити чинним законам та правилам, за умови затвердження їхніх статутів Радою університету або іншим уповноваженим органом; діяльність студентських організацій, статuti яких не було відповідно затверджено, вважалася нелегальною [5, с. 625]. Другим важливим моментом «Правил» був дозвіл влаштовувати в стінах вищих навчальних закладів публічні та приватні збори студентів. Перші могли або бути виключно науковими, або не суперечити чинним університетським нормативним актам (бали, лекції); другі, або приватні збори, на яких могли бути присутніми студенти виключно цього навчального закладу, влаштовувалися за погодженням з начальством (ректором, проректором). Відповідні записи про кожне приватне зібрання з чітким позначенням предмета, місця та часу вносилися в особливу книгу, що зберігалася в канцелярії навчального закладу й видавалася чинам поліції за першою вимогою. Та й взагалі, поліція могла безперешкодно відвідувати подібні збори молоді [5, с. 626]. Отже, корпоративні права студентства було обмежено суворим наглядом: не лише внутрішнім, а й зовнішнім, щоб придушити будь-які спроби вияву непокори, що розглядалися як зазіхання на державну владу. Проте й подібні «поліційні» заходи не стримали хвиль студентського невдоволення 1910 р. Як наслідок — постановою Ради Міністрів «Про тимчасову заборону в стінах вищих навчальних закладів публічних та приватних студентських зібрань, за винятком наукового характеру» (11 січня 1911 р.) [5, с. 816].

Характерними для післяреволюційного студентства ознаками були його розпорошеність та роз'єднаність як у вищому навчальному закладі, так і поза ним. Якщо в юнаків другої половини ХІХ ст., попри різні політичні переконання, соціальні та національні відмінності, існувала внутріш-

ня єдність, усвідомлення себе частиною цілого — російської інтелігенції, реакція на важливі події життя держави та своєї корпорації «одноголосно», то відтепер її місце посіли індивідуалізм та байдужість [25, с. 124]. Політична реакція, що запанувала після закінчення першої російської революції, примусила молодь відійти від участі в політичному житті й перенести діяльність на інші сфери, як правило, розважальні, — спорт, літературу, театр. У післяреволюційній молоді виникали такі почуття, як іронічне ставлення до захоплення громадськими почуттями, вимог порядних стосунків, вірності в коханні [22, арк. 17]. До слова, в студентських демонстраціях 1905–1907 рр., за даними Є. Степанович, узяло участь понад 70% студентства [38, с. 22]. Натомість після невдачі революції популярність соціалістичних ідей значно зменшилася, зокрема через урядові заборони. Це підтверджують дані анкетування, проведеного 1909 р. серед київських політехніків: у політичних гуртках налічувалося лише 8% студентства [39, с. 182].

С. Александров — один із авторів «Студентського альманаху», виданого в Києві 1910 р., так характеризував тогочасну молодь: «Студентство в цілому і значною мірою... втратило характерний для нього у попередні роки дух активної громадськості, принципово відхрестилося від нього заради прав особистості й перейшло до вирішення доволі складного завдання професійного самовизначення» [3, с. 167]. С. Александров мав на увазі не лише деполітизацію студентства, але й перехід його від «альтруїзму до егоїзму», посилення практицизму та прагматизму в діяльності, появу байдужості й апатії до всього, що колись хвилювало, було джерелом натхнення і не потребувало віддачі, — науки, безкоштовної допомоги товаришам, активної громадсько-політичної діяльності.

Одну з причин байдужості до наукових студій сучасники вбачали в запровадженій у вищих навчальних закладах 1906 р. предметній системі навчання. Відтепер молодь поспішала скласти всі заліки, не замислюючись над суттю науки, послуговуючись лише конспектами та короткими курсами. Сучасники відзначали раціоналізацію життя молоді, домінування утилітарних мотивів, панування настроїв байдужості до внутрішнього життя студентського колективу [1; 33]. Додамо, що суть предметної системи полягала в спеціалізації з першого курсу за більшої кількості спеціальностей й значного скорочення кількості обов'язкових навчальних дисциплін. Відвідування лекцій ставало вільним, а значну частину матеріалу молодь мала опановувати самотужки; на зміну іспитам приходили заліки, а курси замінялися на кількість проведених у навчальному закладі років [4, с. 53–54]. Іспити могли прийматися щомісячно незалежно від читання лекцій. Вадами такої форми навчання стала безсистемність проходження кур-

су навчання; алогічність вивчення дисциплін; розтягнення в часі перебування студента у вищій школі [29, с. 55–58].

Суспільство післяреволюційної доби можна назвати таким, що перебувало в стані духовної кризи, де розхиталися старі вірування й віковічні ус-тої, а люди опинилися на роздоріжжі. «Стримуючі старі начала вже не діє-ві, нові начала, проголошені на зміну їх, ще не укріпилися, і в цій дочас-ності мечуться люди, — зазначав оглядач журналу «Современный мир» Д. Жбанков. — Настає бенкет під час чуми, життя теперішньою хвилиною, зірвання квітів насолод та панування найбільш пекучих, сильних та низь-ких пристрастей». Набули значного поширення захоплення азартними іг-рами, актуальним стало питання статі. Сексуальна тематика заповонила шпальти газет, увірвалася до театру та літератури [17, с. 64–66]. Не стоя-ло осторонь і студентство. З 1907–1908 рр., як реакція на захоплення су-спільно-філософською літературою напередодні та в період першої росій-ської революції, у середовищі студентства підросійської України просте-жується «белетристичний бум». Белетристиці надавало перевагу понад 70% київського студентства, в той час як фахову літературу опановували тіль-ки 40% респондентів переписів [42, с. 28–29]. Популярними були твори Г. Мопассана, К. Ібаньеса, Е. Золя, Ю. Стриндберга, а також російських пись-менників — О. Амфітеатрова, Л. Толстого, Є. Чирикова, О. Купріна, А. Че-хова, М. Арцибашева [12, арк. 36].

Захоплення белетристикою мало й зворотний бік. Будучи формою від-дзеркалення дійсності, художня література післяреволюційних років пока-зувала, в першу чергу, вади російського суспільства (самогубства, вільне кохання, смерть в ім'я революції), витворюючи новий тип ідеального ге-роя, якого читачі романів прагнули наслідувати. Якщо в 1860–1870-ті рр. улюбленцем молоді був студент-нігіліст, що кидав виклик суспільству, пер-сонаж твору І. Тургенєва «Батьки та діти» Базаров, напередодні та під час подій 1905–1907 рр. — революціонер-терорист, то після 1907 р. його міс-це посів герой однойменного роману М. Арцибашева Володимир Санін, по суті своїй, надлюдина, колишній активний учасник революції, а нині — ін-дивідуаліст та егоїст, що проповідував вільне кохання, жив для себе й не-навидів політику, звичним у його середовищі є злочини та самогубства. За-хоплення подібними творами було одним із поштовхів до «епідемії само-губств», що прокотилася Російською імперією після 1907 р. [30, с. 42, 121, 123]. Популярність твору М. Арцибашева спричинила появу серед моло-ді течії «санінців». Газети 1908 р. містили інформацію про організовану по Російській імперії мережу «ліг вільного кохання», деякі з яких (київські, ризьку, миколаївську) очолювали студенти Київського університету. «Лі-гівці» вербували членів зі студентів та вихованців середніх навчальних

закладів, проводили засідання на таємних квартирах, де читали сучасну літературу, а після закінчення влаштовували оргії. Кожна організація мала власні статuti, систему членських внесків, кількісний склад [13].

Важливим у розумінні душевного стану післяреволюційної молоді є з'ясування того, яке місце в її житті посідала релігія. Все більшої популярності серед студентства на початку ХХ ст. набували атеїстичні погляди. Причини цього можна пояснити поширенням соціалістичних ідей, тим, що студенти ототожнювали насаджувану в лекціях з богослов'я та обов'язкових молитвах ще з гімназійних часів формальної релігійності з владою; пануванням у післяреволюційному суспільстві відчуттів непотрібності. Так, проведене серед київських політехніків 1909 р. анкетування виявило 48,3% студентів, що заперечували існування Бога, лише 23,4% визнавали його буття без коливань, а 22,8% не могли відповісти на це запитання однозначно [39, с. 180]. Незначна частина молоді, навпаки, неухильно дотримувалася атрибутів релігійності й у вірі прагнула знайти відповіді на риторичні запитання сьогодення. Один з ідеологів християнсько-студентського руху зауважував: «Розбиті ідеали революції, з одного боку, моральна апатія, розпутне життя, з іншого — все це сприяло росту релігійного інтересу» [20, с. 155–156]. Так, студент Київського університету В. Зеньківський, задля кращої підготовки до іспиту з богослов'я, так захопився працями отців Церкви та російських релігійних філософів, що взявся писати релігійно-філософські фейлетони й видавати релігійну газету «Народ» [19, с. 11]. У деяких навчальних закладах, зокрема в Харківському університеті 1903 р., діяли філософсько-богословські гуртки, втім, не популярні серед молоді [27, с. 132]. Прикметною тенденцією післяреволюційного часу було також зростання інтересу до лекцій «містиків та богошукачів» [30, с. 181].

Характерною тенденцією в способах насичення студентського дозвілля було активне заняття спортом, що можна розглядати й як один з способів реалізації здобутого права на організацію студентських установ. У листопаді 1909 р. з'явився «Спортивний гурток студентів Університету св. Володимира» [10, арк. 36], що популяризував гімнастику, футбол, лаун-теніс, ковзанярський спорт, організовував спортивні лекції та свята. В Київському політехнічному інституті діяли гуртки повітроплавання [18], боксо-фехтувальний [11, арк. 15], спортивно-гімнастичний [12, арк. 25–26], існувала футбольна команда [34, с. 334].

На початку ХХ ст. спорт посів значне місце в житті молоді. Згідно з проведеною 1909 р. серед київських політехніків анкетною, 48,9% опитаних займалися спортом, 7,9% належали до спортивних гуртків [39, с. 182]. Утім, педагогічна громадськість поділяла юнацьке захоплення спортом не повністю. На думку вчителів, спорт перетворився з «невинної розваги» на «ви-

щий інтерес життя», а тому слід виділити «бажані» й «небажані» види спорту. До перших належали лаун-теніс, велосипедний, ковзанярський, лижний види спорту, які «сприяють зміцненню здоров'я та загартовуванню характеру», другу групу становили боротьба, бокс, атлетика, полювання, що негативно впливають на молодь через потребу в посиленій підготовці й відтісняють навчання на задній план. Юнацтво деградує, а пристрасть до спорту перетворюється на хворобу [8, с. 166, 168]. До «небажаних» потрапили популярні серед студентства більярд і гра в карти. За даними згаданої анкети, близько 40% студентів грали на гроші в карти, більярд, на бігах та скачках [39, с. 182]. Культ більярду, на думку оглядача журналу «Красота и сила», знеособлював молодь, перетворюючи за рік — півтора «найстійкіших людей» на «безвільних, з нездоровим кольором обличчя суб'єктів» [16]. Причини популярності більярду полягали у відсутності серед молоді духу єднання, ентузіазму, неможливості чимось заповнити вільний час, адже, крім наукових та економічних гуртків, об'єднань іншого профілю майже не було, а брати участь у роботі товариств студентам було заборонено. Звідси закономірною звучить фраза молодих більярдистів: «Тільки нудьга жене нас у більярдну» [15].

Втім, найважливішою проблемою пореволюційного студентства став значний психічний злам. Револуційні події 1905–1907 рр. завдали значного удару по психіці пересічного російського громадянина. Молодь опинилася перед вибором: брати чи не брати участь у мітингах і демонстраціях. Причому найчастіше страждали від «проблеми вибору» не активні революціонери, а пасивні учасники руху — ті, хто обмежувався співчуттям і формальною підтримкою революційної боротьби. Специфічною категорією неврозів і психозів, викликаних революцією, були т. зв. студентські. Будучи ідеологами руху й пропагандистами, студенти були переконані, що їхнє місце — на революційному мітингу, в робітничому гуртку [30, с. 81–86]. Після поразки революції потреба в активних агітаторах серед суспільства зникла. І студентське самогубство як суспільний акт покривало велику втрату — якщо не треба більше служити суспільному ідеалу, то гідніше знищити себе, ніж тягти злиденне життя, позбавлене ідеї та зрозумілої перспективи [30, с. 188–189].

Матеріальні негаразди, обмеження корпоративних праць, відчуття зневіри й власної непотрібності тощо спричинили епідемії студентських самогубств (жовтень 1909 — березень 1910 рр.). Настав час матеріального та духовного голодування молоді, для якої «ідейне, діяльне та яскраве» життя, що уявлялося попереднім поколінням, постало «таким само сірим та тьмяним, таким само безвідрадним, як і все оточуюче» [31, с. III]. Першою «кинула виклик» суспільству київська курсистка Муся Огунлук, яка 12 жовтня

1909 р. стрибнула з мосту в Дніпро [31, с. 1]. У передсмертній записці вона пояснювала свій крок так: «Жити більше я не можу: безперервна боротьба відняла в мене сили, енергію, здатність до життя, а головне й найголовніше — це віру в людей; де ті друзі, де товариші, де доброприхильники, які сміються з нами, коли ми веселі, коли нам не потрібне співчуття. Нема друзів, нема добрих товаришів, є товариші по чарці...» [31, с. 1–2].

Хвиля самогубств та замахів на життя перетворилася на улюблену тему для місцевих журналістів і письменників. Самогубці стали головними героями творів М. Горького, З. Гіппіус, І. Буніна, М. Арцибашева. Так, у «Саніні» з чотирьох померлих героїв троє самі пішли з життя [30, с. 191], в іншому романі М. Арцибашева «Біла останньої межі» з десяти персонажів майже всі обрали шлях самогубства [41]. Студентство опинилося в стані ейфорії: спроби накласти на себе руки перетворилися на акт героїства, а ті, хто позбавив себе життя, ставали героями свого часу. Доходило до того, що з'являлися «любителі» самогубств. Так, київський студент-медик тричі пробував піти з життя, причому причини його кроків були різними: спочатку — кохання, потім — голод, нарешті — бажання стати героєм дня; інший універсальний через «романтичні» причини п'ять разів робив замах на власне життя [31, с. 101–102, 223].

Серед причин самогубств наводилися: страх перед життям [31, с. 162]; поширені в суспільстві нігілізм та атеїзм [32, с. 42]; навіювання з боку громадськості [37]; матеріальні труднощі та проблеми в особистому житті, проблеми з навчанням (страх не скласти іспити) [35] зведені у дві групи суспільно-економічних (матеріальні причини) та суспільно-психологічних (розчарування в житті, самотність) [31, с. 279–280]. З приводу останнього характерний вислів героя драматичного етюдю М. Горюна, самотнього студента: «...Треба лише застрелитись, або повіситись — і враз всі зацікавляться!.. Тоді ж я зроблюсь интересним...» [7, с. 10]. Не було сталої думки щодо причин самогубств й у лікарів. Так, під час епідемії самогубств одні лікарі стверджували, що майже всі самогубства скоїли нездорові люди, що страждали на яскраво виражений психоз або мали важку спадковість, отже, матеріальні й особисті негаразди були поштовхом, а не причиною злочинця [31, с. 181–184]. Натомість лікар Є. Радін, проаналізувавши дані проведеного серед петербурзьких студентів анкетування, дійшов висновку, що суспільні фактори (2/3 опитаних) значно переважають над особистими (1/3 опитаних) [25, с. 128].

Поодинокі студентські самогубства спостерігалися й раніше. Однак їх слід розглядати виключно в загальному контексті епідемії самогубств, що мали місце в Російській імперії в ці роки й торкнулися всіх станів суспільства. Студентська складова в них не була визначальна. Так, якщо у

1903–1905 рр. студентські самогубства становили 20% від загальної кількості, то 1909 р. — близько половини [25, с. 128]. В післяреволюційний період можна вести мову про дві хвилі студентських самогубств: 1907 р. та 1909–1910 рр., що збіглися з загальною епідемією самогубств 1906–1913 рр. [32, с. 72]. Так, з жовтня 1909 по березень 1910 рр. було зафіксовано 9 самогубств та 18 замахів на життя у Києві та 11 самогубств й 1 замах на життя серед студентів та курсисток інших міст. Отже, ведемо мову про 20 самогубств та 19 замахів на життя, які скоїли студенти вищої школи підросійської України. Загалом серед учнівської та студентської молоді за вказаний період сталося 35 самогубств і 29 замахів на життя, що незначною мірою поступається (67) загальній кількості таких само злодіянь за два роки (1904 і 1905 рр.) в усій Російській імперії [31, с. 278–279].

Отже, матеріальні негаразди, обмеження корпоративних прав, розчарування в майбутньому через поразку революції 1905–1907 рр. спричинили епідемію студентських самогубств у Російській імперії. Студентство ставилося до цінності власного життя доволі халатно, діючи зазвичай імпульсивно й не передбачаючи наслідків. Подібна поведінка характерна для молодого покоління, яке, перебуваючи в стані фізичного розквіту, не замислюється над минулістю власного буття й живе сьогоднішнім. З іншого боку, молодь дивилася на смерть як на завжди реальну альтернативу, надійний спосіб довести свою рацію. Самогубство виступало найпростішим способом втечі від неприємностей та можливого сорому. Характерний вислів київського студента, який після великого програшу в карти вирішив: або програти ще 600 руб. та накласти на себе руки, або відігратися [9]. Можливо, мав рацію А. С. Изгоев, коли стверджував, що ідеал післяреволюційного російського студентства полягав «у прагненні до смерті, в бажанні і собі, та іншим довести, що я не боюся смерті й готовий постійно її прийняти» [21, с. 116].

1. А. Л. Больные вопросы / А. Л. // Студенческий бюллетень Киевского коммерческого института. — 1914. — № 9 (2 февр.). — Стб. 1–4.

2. Александров Д. Студенческие квартиры в Киеве / Д. Александров // Известия Киевского коммерческого института. — 1910. — Кн. VI. — С. 1–77.

3. Александров С. Страничка из прошлого студенчества (По личным воспоминаниям) / С. Александров // Студенческий альманах. — К., 1910. — С. 167–182.

4. Блонский П. П. Мои воспоминания / Блонский П. П. — М. : Педагогика, 1971. — 176 с.

5. Воловенко П. Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год / Воловенко П. Ф. — К. : Работник, 1912. — 1020 с.

6. Гордон Г. Современные самоубийства / Г. Гордон // Русская мысль. — 1912. — Май. — С. 74–93.

7. Горюн М. Самотність (драматичний етюд) / М. Горюн // Рідний край. — 1908. — Число 13 (8 квітня). — С. 7–11.
8. Г. Р. Русский спорт и учащаяся молодежь / Г. Р. // Вестник воспитания. — 1909. — № 9. — С. 162–178.
9. Дело Вайнлуда // Киевлянин. — 1883. — № 38 (17 февр.). — С. 2.
10. Державний архів м. Києва. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 212.
11. Там само. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 1308.
12. Там само. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 1309.
13. «Дорефа» и «Любители матчица» // Речь. — 1908. — № 108 (14 мая). — С. 5.
14. Драма // Киевская мысль. — 1907. — № 260 (13 окт.). — С. 2.
15. Егоров А. П. На пути / А. П. Егоров // Красота и сила. — 1913. — № 3. — С. 9.
16. Ека. Биллиардсмены / Ека // Красота и сила. — 1913. — № 2. — С. 10.
17. Жбанков Д. Половая преступность / Д. Жбанков // Современный мир. — 1909. — № 7. — С. 54–91.
18. Згуровский М. Истоки украинской авиации / М. Згуровский // Зеркало недели. — 2003. — № 48 (13–19 дек).
19. Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии / В. Зеньковский // Вестник Рус. студентч. христиан. движения. — Париж ; Нью-Йорк, 1962. — № 66–67. — С. 8–15.
20. Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX — начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / Иванов А. Е. — М. : Новый хронограф, 2004. — 408 с.
21. Изгоев А. С. Об интеллигентной молодежи (Заметки об ее быте и настроениях) / А. С. Изгоев // Вехи : сб. статей. — М., 1909. — С. 97–124.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 267. — Спр. 17.
23. Історія Київського університету. 1834–1959 / [відп. ред. проф. О. З. Жмудський]. — К. : Вид-во Київського університету, 1959. — 632 с.
24. Калашников Н. Очерк пятилетней деятельности Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института / Н. Калашников // Известия Киев. коммерч. ин-та. — 1915. — Кн. XXVIII. — С. 1–54.
25. Клейнборт Л. Современная молодежь. Прежде и теперь / Л. Клейнборт // Современный мир. — 1914. — № 9. — С. 118–141.
26. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / Кобченко К. — К. : Леся, 2007. — 271 с.
27. Кузнецов В. Д. Об отношении к религии студентов высших учебных заведений России в конце XIX — начале XX вв. / В. Д. Кузнецов // Клио. Журнал для ученых. — 2006. — № 1. — С. 123–133.
28. Майзел И. Е. О самоубийствах среди учащихся / И. Е. Майзел // Вестник воспитания. — 1908. — № 8. — С. 158–167.
29. Медынский Е. Н. Высшее техническое и сел.-хоз. образование в дореволюционной России / Е. Н. Медынский // Высшая технич. школа. — 1935. — № 5. — С. 54–67.
30. Могильнер М. Мифология «подпольного человека»: радикальный микрокосм в России начала XX века как предмет семиотического анализа / Марина Могильнер. — М. : Новое литературное обозрение, 1999. — 208 с.
31. На помощь молодежи : сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся / [сост. Т. Л. Кривоносов]. — К. : Тип. С. Г. Слюсаревского, 1910. — 284 с.

32. Паперно И. Самоубийство как культурный институт / Паперно И. — М. : Новое литературное обозрение, 1999. — 256 с.
33. Письмо в редакцию // Студенческий Бюллетень Киевского Коммерческого института. — 1914. — № 10 (9 февр.). — Стб. 30–32.
34. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / Рибаків М. О. — К. : Кий, 1997. — 374 с.
35. Самоубийство // Киевлянин. — 1874. — № 141 (26 ноября). — С. 2.
36. Сватиков С. Русское студенчество прежде и теперь / Сватиков С. — Пг. : Б. и., 1915. — 19 с.
37. Слуцкий Л. О самоубийствах / Л. Слуцкий // Студенческая мысль. — 1911. — № 7. — С. 5–7.
38. Степанович Е. П. Становление и развитие высшего специального образования на Украине во второй половине XIX — начале XX вв. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02: История СССР / Е. П. Степанович. — К., 1984. — 24 с.
39. Струмилин С. Г. Статистика и экономика / Струмилин С. Г. — М. : Изд-во АН СССР, 1979. — 490 с.
40. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 849. — Оп. 1. — Спр. 58.
41. Чуковский К. Самоубийцы (Очерки современной словесности) / К. Чуковский // Речь. — 1912. — № 352 (23 дек. — 5 янв.). — С. 3.
42. Шейнис Д. И. Еврейское студенчество в цифрах / Шейнис Д. И. — К. : Печатня Иосифа Шенфельда, 1911. — 73 с.

Я. П. Цецик

УДК: (477.8) «1895–1917»

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ (кінець XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано розвиток аграрних відносин у Волинській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. З'ясовано причини, що впливали на розвиток сільського господарства краю. Окрему увагу приділено дослідженню факторів, які зумовлювали зміну земельних відносин у регіоні.

Ключові слова: Волинь, сільське господарство, селяни, поміщики.

В статье проанализировано развитие аграрных отношений в Волынской губернии в конце XIX — начале XX в. Выяснены причины, которые влияли на развитие сельского хозяйства края. Отдельное внимание уделено исследованию факторов, обуславливающих изменение земельных отношений в регионе.

Ключевые слова: Волинь, сельское хозяйство, крестьяне, помещики.

The article examines development of agrarian relations in Volhynia province during late 19th — early 20th century and factors that influenced agriculture. Spe-

cial attention is paid to the study of the factors that have shaped changing land relations in the region. On the eve of the World War I agriculture of the region changed towards enlargement of crop areas and industrialization. As a rule, these areas belonged to landlords and rich peasants. Poor men were not in a position to develop intensive economic land use. Despite the fact that Volhynia was a front-line area after the beginning of World War I, peasants continued to buy and sell lands in the area of military operations. The prices on land, however, were unstable.

The agrarian sector in late 19th — the early 20th century changed gradually, which was related to changes in the production of specific types of industrial crops. At the same time there were changes in the type of ownership as many landlords partitioned and sold out their land parcels. Often, the land was purchased by peasants. And although in the early 20th century rich peasants bought lots of lands, there was impoverishment of majority of peasant population, which was often forced to sell its own land.

Keywords: Volyn, agriculture, peasants and landowners.

Аналіз розвитку аграрних відносин у Волинській губ. наприкінці XIX — на початку XX ст. та дослідження чинників, що мали важливий вплив на них, становлять актуальність статті.

Проблему особливостей розвитку аграрних відносин на українських землях, які входили до складу Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. — неодноразово розглядали українські вчені. Зокрема, ці питання у різних аспектах проаналізували Р. Н. Оксенюк [12], В. П. Теплицький [17], І. М. Власюк [1], Л. Р. Ігнатова й Ш. Ш. Рамазанов [7] та інші. Але, попри наявність комплексу наукових праць, присвячених розвитку аграрних відносин в Україні у вказаний період, окремі питання щодо ситуації у Волинській губ. не досліджені в повному обсязі й донині.

Метою статті є, спираючись на архівні джерела та використовуючи праці українських учених, об'єктивно проаналізувати розвиток сільського господарства на Волині у 1890-х — 1917 рр.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на українських землях, які перебували в складі Російської імперії, відбувалися значні зміни, що впливали на економічний розвиток країни. Але попри досить швидке зростання промислового виробництва ключову роль в економіці держави й надалі відігравав сільськогосподарський сектор.

На відміну від південних губерній, де індустріалізація набирала все більших обертів, у Волинській губ. темпи промислового розвитку були значно повільнішими, а великих промислових підприємств бракувало. Причому більшість із них переробляла сільськогосподарську продукцію.

Основна маса населення тогочасної Волині мешкала в селах і вела сільське господарство. За даними першого всеросійського перепису населення 1897 р. у Волинській губ. проживало 2980 тис. осіб [13, с. 52; 14, с. 3]. На 1900 р. у промисловості Волині, включаючи й працівників залізничного транспорту, було зайнято лише 21 тис. осіб [12, с. 31], що становило менше, ніж 1% населення регіону. А селян тут було 2241 тис. осіб [12, с. 20; 14, с. 9].

У другій половині XIX — на початку XX ст. в аграрному секторі спостерігалися значні зміни. Після скасування 1861 р. кріпосництва середні земельні наділи на одну рев'язьку душу на Волині становили: в колишніх державних селян — 5,6 дес., а в поміщицьких — 4 дес. Хоча селяни отримали особисту волю, вони й далі сплачували викупні платежі [17, с. 126].

У зв'язку зі зростанням кількості сільського населення та неспроможністю більшості селян придбати земельні наділи, кількість землі, що припадала на одну рев'язьку душу населення в колишніх поміщицьких селян, скоротилась у 1900 р. до 1,7 дес. [12, с. 25]. Досліджуючи проблему власності на землю, варто відзначити, що тоді земельні володіння зменшувалися не тільки в селян, а й у поміщиків. З 1860 по 1900 рр. великі землеволодіння скоротилися на 26% [1, с. 61]. Зменшення поміщицьких землеволодінь було пов'язано насамперед з тим, що значна частина поміщиків після скасування кріпосництва так і не змогла пристосуватися до нових форм господарювання. До того ж багато поміщицьких маєтків було повністю або частково закладено у Дворянському банку і кількість таких маєтків дедалі зростала.

Розвиток аграрного сектора гальмувався існуванням общинного землеволодіння, при якому громада села як юридична особа володіла земельним наділом, даючи його частинами в тимчасове користування сім'ям членів. У постійній власності общинників була тільки присадибна ділянка, а общинні землі періодично переділялися. Частота переділів залежала від рішення громади чи старости. Підставою для переділу могли бути незгоди між членами громади, що виникали при попередньому розподілі. А оскільки такі суперечки були не рідкістю, то й переділи були частими [8, с. 370–371].

Проте навіть такі складності у землеволодінні не могли зупинити проникнення в село капіталістичних відносин, і поміщицькі та селянські господарства все більше починали орієнтуватися на ринок та його потреби.

Урожайність різних сільськогосподарських культур не відзначалася стабільністю. Наприклад, 1899 р. у Волинській губ. зернових було зібрано менше, ніж 1898 р. Це спричинили погодні умови: град пошкодив посіви зернових у низці повітів [9, с. 3].

Поряд з вирощуванням традиційних для цього регіону сільськогосподарських культур на Волині поступово збільшувалися й площі нових, зде-

більшого технічних. Так, на 1331 дес. вирощувався хміль. Хоча обробіток однієї десятини хмелю обходився недешево, ринкова вартість продукції повністю перекривала витрати на вирощування цієї культури. До того ж, на хміль існував великий попит на внутрішніх російських ринках, він експортувався й до низки європейських країн. 1899 р. тільки сухого хмелю було продано 50719 пудів на суму 483929 руб. Найбільші посіви цієї культури були в Дубенському пов. — 447 дес., Житомирському — 251 дес., Луцькому — 189 дес. і Рівненському — 185 дес. В інших повітах під цією культурою перебувало від 3 (Овруцький пов.) до 84 (Володимир-Волинський пов.) дес. Не вирощували цю культуру в той час лише у Старокостянтинівському пов. Вирощування хмелю зумовило будівництво його сушилень. Зрозуміло, найпотужніші з них діяли там, де були найбільші посіви цієї культури [9, с. 7].

Ще однією технічною культурою, посіви якої постійно зростали, був цукровий буряк. Стабільний попит на нього диктувався функціонуванням на Волині 16 цукрових заводів, зорієнтованих переважно на місцеву сировину. Цю культуру вирощували на землях, якими володіли цукрозаводчики, поміщики та здебільшого заможні селяни. Посіви цукрових буряків були розміщені в семи повітах губернії, тобто там, де діяли заводи. 1899 р. цукрові буряки вирощувалися на 22 215,5 дес. Найбільші площі — 7377,5 дес. — вони займали в Житомирському пов. [9, с. 4–5].

Таким чином, у Волинській губ. поряд із традиційними для цього регіону сільськогосподарськими культурами поступово почали вирощувати й нові, що сприяло розвитку аграрного сектора економіки краю. Окремі з цих культур, як, наприклад, хміль не лише забезпечували потреби внутрішньоросійського ринку, але й реалізовувалися за межами імперії.

Сільське господарство Волині на рубежі XIX — XX ст. у документах того часу характеризувалося так: у Волинській губ. становище повністю не досліджене, але й важко відзначити «щось позитивне про його стан». При цьому наголошувалося, що воно велося примітивним способом, особливо в селян, серед яких нові методи обробітку землі за допомогою сільськогосподарських машин приживалися важко. Стосовно поміщиків ішлося про те, що в частині маєтків, особливо в тих, чиї власники не мали обігових капіталів, не все було гаразд, через що чимало дворянських маєтків повністю або частково віддавалися в оренду. Позитивно оцінювалися лише господарства чеських і німецьких колоністів, яких у краї була значна кількість. Про них зазначено, що вони вели сільське господарство набагато краще, ніж місцеві селяни, тому збирали кращі врожаї, купували новий сільськогосподарський реманент, мали кращу худобу [9, с. 8]. Але в цьому документі, на жаль, жодного слова не сказано про те, що розвиток се-

лянських господарств гальмувався наявністю общини, викупних платежів, різноманітних зборів, малоземеллям та низкою інших обставин.

Важливою причиною бідності значної частини українських селян, крім малоземелля, вважалися великі й надмірні казенні платежі. Найважчими були викупні виплати за надільні землі після скасування кріпосництва. В колишніх поміщицьких селян вони становили близько 1 руб. за десятину землі, у колишніх державних — значно менше. Загальна сума прямих зборів із селянських наділів 1899 р. становила в середньому 1 руб. 51 коп. на 1 дес. Крім того, селяни були змушені сплачувати ще подушний податок, земські та мирські збори на утримання місцевої адміністрації й виконувати натуральні повинності (надання підвод, ремонт шляхів тощо). У зв'язку з цим постійно накопичувалися недоплати, за які в боржників розпродавали худобу та домашній скарб. Багато з податків постійно зростали.

Наприкінці XIX ст. було скасовано соляний та подушний податок, дещо зменшено викупні платежі, що поліпшило становище селян. Але підвищилися земські та мирські збори, зросли непрямі податки на горілку, тютюн, гас. На селянський двір у середньому припадало близько 50–70 руб. платежів на рік, з них 2/3 — непрямі податки. У групі бідних селян (господарство до 3 дес.) загальні прибутки становили на 1 двір 197,7 руб., у середніх (6–9 дес.) — 422,9 руб., у заможних (понад 12 дес.) — 709,4 руб. Урожайність селянських дворів була на 15–20% нижчою, ніж приватновласницьких, і в 2–4 рази нижчою за врожайність у європейських країнах [7, с. 69].

Отже, значні платежі, які селяни були змушені платити наприкінці XIX — на початку XX ст., великою мірою впливали на те, що більшість із них просто не мали можливості купувати новий сільськогосподарський реманент. Тому багато селян і далі вели господарство примітивним способом. Але ті селяни, які володіли більшими земельними наділами, поступово втягувалися в капіталістичні відносини, а їхні господарства все більше орієнтувалися на ринок. Аналогічні процеси спостерігалися й у середовищі частини середняків.

У складному становищі перебували не тільки селянські господарства, але й багато поміщицьких. Ті приватні власники землі, котрі не пристосувалися до нових форм господарювання, поступово розорялися або віддавали маєтки в оренду. Так, станом на 1899 р. на Волині було 2037 поміщицьких маєтків, із яких 565 загальною площею 333 099 дес. повністю або частково здавалися в оренду. Тільки в 1472 господарствах загальною площею 1 485 081 дес. поміщики самі вели господарство. Плата за 1 дес. відданої в оренду землі була різна: висока, середня і низька. Розміри цієї плати для різних повітів губернії були неоднаковими. Найвища плата за оренду 1 дес. землі була у Житомирському пов.: висока — 12 руб. на рік, серед-

ня — 7 руб., низька — 2 руб., найнижча — в Овруцькому пов.: висока — 2 руб., середня — 1 руб., низька — 90 коп. [9, с. 8–9].

Отже, значна частина поміщиків вели господарство самостійно, але й багато з них віддавали маєтки в оренду. Орендна плата за 1 дес. землі в різних повітах була неоднаковою, вона залежала від родючості земель, площ орної землі чи випасів худоби. Орендарями сільськогосподарських угідь були селяни, німецькі та чеські поселенці, міщани тощо.

Незважаючи на всі складнощі, аграрний сектор розвивався, включався в ринкові відносини. Розширювалися площі, на яких вирощувалися технічні культури. Так, цукровий буряк вирощували на 24 393,5 дес. [16, с. 9]. За рік площі, на яких вирощували цю технічну культуру, збільшилися на 2178,5 дес. Дещо зменшилися порівняно з 1899 р. посіви тютюну й, відповідно, його було зібрано менше [16, с. 12–13].

Важливу роль у розвитку сільського господарства Волинської губ. відіграло тваринництво. Це значною мірою пов'язано з малою розорюваністю земель.

1860 р. вона становила тільки 33,7% усіх ґрунтів [12, с. 24]. У північних повітах цей відсоток був ще нижчим. Поголів'я худоби зросло з 2182 тис. голів 1864 р. до 3231 тис. голів 1900 р., або на 33% [12, с. 24]. Зокрема, 684 071 кінь, 1 026 227 голів великої рогатої худоби, 659 788 свиней, 849 239 овець, простих і тонкорунних [16, с. 15].

Значне зростання тваринництва в краї було зумовлено ще й тим, що велика кількість худоби реалізовувалася далеко за межами губернії.

Важливу роль у аграрному секторі відіграла власність на землю. Станом на 1905 р. у Волинській губ. у 2587 поміщицьких володіннях налічувалося 2 044 093 дес. землі, тобто в середньому на один маєток припадало 790,1 дес. землі. Однак варто зауважити, що це — в середньому. Бо в різних повітах цифри суттєво різнилися. Так, у Рівненському пов. на один маєток припадало 1912,4 дес., Новоград-Волинському — 1322,3 дес., Ковельському — 967,4 дес. Найменше — в Острозькому — 405 дес., Старокостянтинівському — 418,1 дес., Кременецькому — 457,4 дес., в інших повітах губернії — від 495,5 до 960 дес. Купцям і почесним громадянам належало 145 301 дес. землі, а 292 387 селянських дворів мали 2 298 861 дес. общинної землі. Крім цього, 9221 селянин мав у власному володінні 157 502 дес. землі. В середньому на 1 селянський двір припадало 7,9 дес. землі. У різних повітах середні селянські землеволодіння також були неоднаковими. Якщо у Ковельському та Луцькому пов. один селянський двір у середньому володів 12,1 дес. землі, то в Старокостянтинівському — 4,3 дес., Кременецькому — 5,2 дес. [15, с. 10–11]. Частина селян взагалі не мали орної землі, а володіли тількигородами.

Така ситуація в селянському землеволодінні перешкоджала впровадженню нових форм господарювання, адже основна маса селян мала у володінні общинні землі, якими не мала права повністю розпоряджатися.

Під час революції 1905–1907 рр. виступи селян проти поміщиків не оминули й Волині. 1905 р. вони відбулися в Старокостянтинівському, Ізяславському [3, с. 44] та низці інших повітів губернії. Основними причинами боротьби селян проти поміщиків були важке становище, малоземелля тощо.

Намагаючись послабити революційні виступи на селі, прем'єр-міністр П. А. Столипін 1906 р. ініціював проведення аграрної реформи, яка мала ліквідувати агротехнічну відсталість землеробства та зруйнувати селянську общину, що стояла на заваді капіталізації сільського господарства. Незадовго перед тим було скасовано й викупні виплати.

Такі дії уряду були зумовлені не лише намаганням заспокоїти селян і відвернути їх від революційної боротьби, але й бажанням вивести сільськогосподарську галузь економіки Росії на якісно новий рівень. Столипінська реформа дала позитивний результат. Частина селян, особливо ті, які вийшли з общини, поступово активно включалася в капіталістичні відносини.

1908 р. зернові культури в губернії посідали перші позиції. На 240 740 десятинах було посіяно озиму пшеницю, а під житом було 558 066 дес. При цьому в селянських господарствах вирощувалося значно більше жита, ніж у поміщицьких.

Середній урожай з 1 дес. становив у поміщицьких господарствах 56,7 пуди жита і 67,2 пшениці, у селянських — 57,6 жита і 72,5 пшениці [10, с. 6–8]. Одночасно постійно розширювалися посіви цукрових буряків. 1908 р. вони зросли на 3759 дес. порівняно з 1907 р. [10, с. 19–20].

Після скасування общинного землеволодіння зросла кількість селян, які купували землю. Але багато селян були змушені повністю або частково продавати земельні наділи, що посилювало майнову диференціацію на селі.

Важливу роль у придбанні землі відігравав Селянський банк, послугами якого користувалася значна кількість селян. Так, лише 1908 р. банк видав кредити на купівлю землі 2823 домовласникам. Земельні наділи, які купували селяни, були різними. Загалом селяни за посередництва названого банку 1908 р. придбали 10 530 дес. землі [10, с. 47–48]. Ціна на землю в різних повітах була неоднакова й залежала від різних факторів. Найдорожче вона коштувала в Рівненському пов. —

394 руб за десятину, найдешевше в Овруцькому — 162 руб. Водночас поряд зі зростанням ціни на землю підвищувалась орендна плата, яка залежала від родючості ґрунтів. Так, 1913 р. найвищою вона була в Житомирському пов. — 29,3 руб. за 1 дес., найнижчою — в Рівненському — 6 руб. за дес. В середньому по губернії вона становила 13,1 руб. за дес. [1, с. 64–65].

Загалом з 1883 по 1912 рр. у Волинській губ. через посередництво Селянського банку 52 109 селян придбали 221764,5 дес. землі [13, с. 84].

Таким чином, поступово кількість селян на Волині, які купували землю, зростала, однак негативною тенденцією тогочасного розвитку аграрного сектора було те, що значна частина мешканців села розорялася й була змушена продавати землю.

Важливе місце в сільському господарстві краю відводилося картоплі й технічним культурам. 1900 р. картоплю вирощували на 107 тис. дес. [12, с. 23], а 1913 р. — вже на 143 925 дес. [11, с. 12]. Міцно утримував позиції і хміль. Якщо 1902 р. в губернії його було зібрано 80 тис. пудів, то 1913 р. — вже 200 тис. пудів, а посіви цієї технічної культури зросли до 5,6 тис. дес. землі. Загалом у губернії хмелю вирощувалося більше, ніж у всіх інших регіонах імперії, де він культивувався. Вартість вирощеного хмелю оцінювалася в суму понад 3 млн. руб. [2, с. 164–167].

Отже, напередодні Першої Світової війни в сільському господарстві Волині почали спостерігатися тенденції до збільшення посівних площ технічних культур. Але при цьому слід зазначити, що їх вирощували переважно поміщики та заможні селяни. Незаможники й надалі не мали можливості інтенсивно розвивати своє господарство.

Після початку війни, попри те що Волинь була прифронтовою зоною, а згодом — і зоною військових дій, частина селян і далі купувала й продавала землю. При цьому ціни на землю були нестабільними. Так, 23 лютого 1915 р. в с. Богданів Рівненського пов. селянин С. Калачников придбав понад 1 дес. землі за 700 руб. [4, арк. 1]. Натомість в Острозькому пов. селянин І. Я. Матейко придбав 1 дес. 696 саж. лише за 200 руб. [5, арк. 1]. Необхідно відзначити, що поміщики часто продавали значні земельні наділи, не бажаючи їх дрібнити, тому селянам доводилося спільно купувати ці землі, а потім уже їх розподіляти між собою відповідно до внесених сум. Зокрема, 1915 р. в Рівненському пов. селяни придбали у поміщика 45 дес. землі загальною вартістю 3412 руб. 50 коп. Учасники цієї угоди отримали від 2 до 9 дес. землі залежно від внесених коштів [6, арк. 1–3].

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. у Волинській губ. почалися зміни в аграрному секторі, пов'язані насамперед зі збільшенням у сільськогосподарському виробництві питомої ваги технічних культур. Одночасно змінювалось і землеволодіння, що було зумовлено зменшенням частини поміщицьких володінь. Покупцями землі часто були селяни. І хоча на початку XX ст. заможні селяни купували значну кількість земель, у селі відбувалося зубожіння великої частини селян, яким часто доводилося продавати землі.

1. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900–1917 рр.) / І. М. Власюк // Сторінки історії : Збірник наукових праць. — К. : Політехніка, 2010. — Вип. 30. — С. 60–71.

2. Волинский земский календарь для г.г. корреспондентов текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 год. — Житомир : Работник, 1914. — 175 с.

3. Гавришук А. П. Революційні виступи трудящих Волині у 1905–1907 рр. / А. П. Гавришук // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994. — Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. — С. 142–145.

4. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 1.

5. ДАРО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 1.

6. ДАРО. — Ф. 358. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 1–3.

7. Ігнатова Л. Р. Економічне становище українського селянства у складі Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) / Л. Р. Ігнатова, Ш. Ш. Рамазанов // Сторінки історії. — Вип. 32. — К. : Політехніка, 2011. — С. 62–70.

8. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. — Т. 1. — К. : Наукова думка, 2006. — 631 с.

9. Обзор Волынской губернии за 1899 год. — Житомир : Волынская губернская типография, 1900. — 75 с.

10. Обзор Волынской губернии за 1908 год. — Житомир : Волынская губернская типография, 1909. — 164 с.

11. Обзор Волынской губернии за 1913 год. — Житомир : Волынская губернская типография, 1914. — С. 12.

12. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. — Львів : Каменяр, 1970. — 276 с.

13. Памятная книга Волынской губернии на 1914 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1913. — 549 с.

14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. — Т. VIII. Волынская губерния. — Спб., 1904. — 281 с.

15. Статистика землевладения 1905 года. — Вип. XLI. Волынская губерния. — Спб. : Типо-литография М. Я. Машкова, 1906. — 54 с.

16. Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. — Житомир : Волынская губернская типография, 1901. — 160 с.

17. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В. П. — К.: Видавництво АН УРСР, 1959. — 308 с.

УДК: 94 (477) «19/20»

**УКРАЇНСЬКИЙ РИНОК В ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ
РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.
(на прикладі цукрової та нафтової промисловості)**

У статті розглядаються особливості становлення у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. українського ринку в умовах економічних систем Російської та Австро-Угорської імперій, проникнення у пореформений період під впливом Заходу ринкових тенденцій в економіку. Автор особливу увагу звертає на розвиток цукрової та нафтової галузей української промисловості, що задавали тон та надавали обличчя українському ринку в обох імперіях.

Ключові слова: ринок, ринкова економіка, цукрова промисловість, нафтова промисловість, соледобування, виробництво, монополізація, «доба капіталу», іноземні інвестиції.

В статье рассматриваются особенности становления во второй половине ХІХ — начале ХХ вв. украинского рынка в условиях экономических систем Российской и Австро-Венгерской империй, проникновение в пореформенный период под влиянием Запада рыночных тенденций в экономику. Автор особое внимание обращает на развитие сахарной и нефтяной отраслей украинской промышленности, которые задавали тон на украинском рынке в обеих империях.

Ключевые слова: рынок, рыночная экономика, сахарная промышленность, нефтяная промышленность, добывание соли, монополизация, производство, «столетие капитала», иностранные инвестиции.

This article analyzes Ukrainian market in the economic systems of the Russian and Austro-Hungarian empires during the second half of ХІХ — early ХХ century, as well as penetration of Western trends into the above mentioned economies. The author pays particular attention to the development of the sugar and oil branches of Ukrainian industry, which were booming at that time and became representative of Ukrainian market in both empires. The article examines monopolization of the sugar industry in Ukrainian lands of the Russian Empire at the end of ХІХ — early ХХ century. The author argues that despite foreign investment, which was significant among all the lands of the Russian Empire, there was formed in various sectors of Ukrainian industry a significant layer that eventually increased capital, gradually invested into Ukrainian produc-

tion, and set preconditions for creation of middle class. Oil industry in Galicia at the beginning of XX century ranked third among the world's oil extractors.

Keywords: market, market economy, sugar industry, oil industry, production, monopolization, «age of capital», foreign investment.

В історичній ретроспективі ринкові тенденції проникали в економіку українських земель у другій половині XIX ст., і, зважаючи на черговий перебіг подібних процесів на сучасному етапі українського державотворення, вони мають перспективу стати традицією. Вивчення їх ознак важливе для піднесення в перспективі економічного розвитку Української держави. Закономірно, що тенденції ринкових відносин, які у радянський період описувались як капіталістичні, вивчали К. Воблій [7; 8], І. Гуржій [10], С. Макарчук [18], М. Слабченко [25]. У новітній період економічному розвитку українських земель присвячено загальне фундаментальне видання «Економічна історія України» [14; 15].

Для вивчення ролі українського ринку в економічних системах Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX — на початку XX ст. сформульовано такі завдання:

- простежити формування економічної системи в українських землях;
- висвітлити роль українського ринку в світовому господарстві на прикладі розвитку цукрової та нафтової промисловості;
- відтворити вливання українських інвестицій в українську економіку.

Загальноєвропейські процеси національного відродження, початок яких у поневолених народів Австрійської, Російської, Османської імперій припав на останню чверть XVIII ст., прискорили розвиток економіки, спонукали до налагодження нових економічних зв'язків. Реформи імператриці Марії Терезії та цісаря Йосифа II, події «весни народів» 1848 р. в Австро-Угорщині започаткували перетворення суспільних відносин — у західноукраїнських землях скасовано панщину. Реформи російського царя Олександра II ліквідували панщину та сприяли лібералізації суспільного життя в підросійській Україні, проникненню до економіки тенденцій ринкових відносин.

Суспільно-політичне становище Австро-Угорської й Російської імперій обумовило інституційну архітектуру економічної системи в українських землях XIX ст. Разом з тим на формування українських економічних інститутів вплинули традиції Гетьманщини та західноукраїнських земель. Під впливом розвитку світового господарства в економічне життя українського народу проникали ринкові тенденції.

Австрія на початку XIX ст. була зразком меркантилістичної економіки, у якій внутрішні, зовнішні справи, торгівля як спосіб забезпечення спри-

ятливого торговельного балансу зазнавали державного регулювання. Панівною сферою діяльності капіталу був товарний обіг, джерелом прибутків — сфера обігу. Угорщина з окремішньою податковою системою і тарифами перебувала поза австрійською економічною системою та до 1848 р. залишалася переважно сільськогосподарською країною [29, с. 39]. У XIX ст. Європа всуціль була сільськогосподарською, проте впродовж століття промислова цивілізація змінила землеробську [1, с. 287]. Почалося зростання міст, які з появою нових мешканців перебрали національні ознаки села. Проте власність і керівні посади в промисловості лишались у титульних народів. Формувалася нова соціальна структура суспільства. В соціальній структурі Богемії та німецьких земель на початку XIX ст. між великою аристократією та селянством не було окремої верстви населення. В Угорщині півмільйона з десяти були дворянами [29, с. 28]. За національною належністю в Угорщині до угорців у другій половині XIX ст. відносило себе близько 44–47% осіб [32, с. 86]. Панівними в українських землях ставали малочисленні національні меншини. У соціальній структурі Галичини переважали польські й німецькі землевласники, Буковини — румунські, Закарпаття — угорські. Найбільше зайнятих у промисловості та ремеслах Східної Галичини було серед поляків та євреїв. При цьому співвідношення між українцями, поляками, євреями, німцями на тисячу зайнятих становило 6:14:13:1. Переважно українською за складом робітників наприкінці XIX ст. стала озокеритна промисловість, де було 45% українців, 30% поляків, 25% євреїв [28, с. 43]. У підросійській Україні незначним був відсоток зросійщеної козацької старшини, що зуміла отримати титул дворянства. Зокрема з-поміж населення Київської губ. 1845 р. дворяни становили 1/13 населення [26, с. 131, 139]. Подібна ситуація була і в інших губерніях.

Професор економічної та соціальної історії Лондонського університету Е. Гобсбаум у періодизації світової історії XIX–XX ст. визначив «добу капіталу», якій відповідав період 1848–1875 рр. [30]. Українська «доба капіталу» розпочалася зі створенням нового суспільного укладу, проникненням іноземного капіталу в українські землі. У XIX ст. в українських землях завершилися перший і другий, розгорнувся третій технологічний уклад соціально-економічного розвитку, під час яких відбувся перехід від ручної до машинної праці, розвиток текстильної, машинобудівної, вугільної промисловості тощо.

В економічному житті українських земель 1820–1830-х рр. яскраво простежуються загальноєвропейські тенденції розвитку економіки. Визначилася спеціалізація окремих регіонів у розвитку галузей промисловості та секторів економіки. Водночас збереглися стійкі зв'язки промисловості з сіль-

ським господарством. Царський уряд у Російській імперії хотів налагодити виробництво, яке б наповнило державну скарбницю. Цукрова промисловість була прибутковою як для українських земель, так і для державної скарбниці Російської імперії. 1810 р. поміщик Безобразов відкрив перший цукровий завод у Харківській губ. [9, с. 7], 1822 р. у маєтку І. Понятовського з'явилася перша цукроварня у Київській губ. Власниками найбільших цукрових заводів у Київській губ. стали граф Бобринський (м. Сміла), графи Браницькі (м. Біла Церква), селяни Яхненко та Симиренко (с. Городище), у Чернігівській губ. — брати Терещенки (Глухівський пов.), у Харківській губ. — Харитоненко (м. Суми). Чимало заводів були у власності акціонерних компаній. У середині XIX ст. понад 3% від усіх цукрових заводів становили купецькі цукроварні.

У 1848–1849 рр. в українських землях працювало 62% від кількості цукрових заводів Російської імперії. У 1856–1857 рр. ця частка зменшилась до 58% [8, с. 176]. У 1850-х рр. українські заводи давали 4/5 від усієї цукрової продукції Російської імперії [8, с. 179]. У 1850-х рр. у Київській губ. за розмірами помітно вирізнялися рафінадні заводи братів Яхненків-Симиренків з виробітком близько 4 млн. т цукру, Бобринського — близько 3 млн. т, у Волинській губ. — завод Сангушко з виробітком близько 1,5 млн. т, у Чернігівській губ. — завод Кушелева-Безбородька з виробничою потужністю 0,8 млн. т цукру [8, с. 183].

Українська промисловість у Російській імперії в 1850-х рр. спеціалізувалася на текстильній, шкіряній, салотопній, свічно-сальній, миловарній, фарфоро-фаянсовій, залізобудівній, хімічній галузях [8, с. 22]. У Правобережній Україні другої половини XIX ст. розвинулися цукрове, крупчато-борошномельне виробництво, шкірництво, суконництво, миловаріння, цегляне виробництво, винокуріння, пивоваріння [Див.: 27; 19, с. 27]. Сіль видобували в районі міст Бахмач (кам'яна сіль), Слов'янськ (виварна сіль), у Галичині (кам'яна, виварна, самосадна сіль), на Одещині (самосадна сіль). Українські етнографічні землі в світовому виробітку солі займали п'яте місце після США, Німеччини, Англії, Франції [33, с. 140, 141]. Водночас почали зростати гірничо-промисловість і металургійний комплекс на сході українських земель. Вугільна промисловість 1895 р. дала видобуток заліза у 929 т, через 4 роки її виробничі потужності зросли у понад три рази. При цьому 1895 р. виплавлено близько 538 т чавуну, 1899 р. у 2,5 рази більше [25, с. 208].

В українській промисловості відчутним був іноземний капітал. Французькі та російські капіталовкладники влили понад 525 млн. франків в індустрію Донбасу. Французький капітал в обсязі 212 млн. франків (2/3 від французьких капіталовкладень у Російській імперії) переважно вкладено

в гірничі підприємства, що функціонували в українських землях на підставі російських або французьких статутів. Водночас у муніципальні підприємства бельгійці вклали 120 млн. (1/3 від загальних капіталовкладень в Росії). Німці спрямували 26 млн. руб. (1/20 вкладеного у Росії) у будівництво в українських землях заводів та кредитування банків. Англійський капітал в українських землях вклав коштів на суму 17 млн. руб., що становило 1/30 від вкладеного в Росії [25, с. 198]. Поряд з іноземними інвесторами в українських землях значні були позиції поміщиків, які, переростаючи в середній клас, часто стимулювали розвиток промисловості. До таких галузей належало цукрове виробництво.

На 1860–1861 рр. 230 українських цукрових заводів в Російській імперії виробляли понад 50 млн. т цукру [8, с. 137]. При цьому прибутки цукрозаводчиків були значними. 1861 р. капітал Торгового дому братів Яхненків-Симиренків становив понад 10 млн. руб., з яких у активах лишалося близько 6 млн. руб. [17, с. 5]. Частка українських земель у зведеному бюджеті Російської імперії через 6–7 років була вдвічі меншою, ніж прибуток Торгового дому братів Яхненків-Симиренків на початку 1860-х рр. У 1861–1862 рр. близько 72% цукроварень Російської імперії працювало в українських землях (найбільше на Київщині — 71, Чернігівщині — 60, Поділлі — 34) [7, с. 196]. Виробництво цукру обходилося у 60 руб. за 1 т. При цьому 1 т цукру-рафінаду 1861 р. продавалася за ціною 54 руб., 1894 р. тонна цукру подешевшала в 1,5 рази й коштувала 35 руб. [7, с. 158]. Відчутною в імперії залишалася тенденція до зменшення кількості цукроварень. Малі цукроварні ліквідовувались. За загального зменшення кількості цукроварень в 1864–1865 рр. як у Російській імперії в цілому, так і в українських землях зокрема, частка українських цукровиробників у загальному імперському обсязі зростає на 6% та становила близько 78%.

У 1868–1891 рр. прибутки українських земель у державному бюджеті Російської імперії становили 2,7 млн. руб., видатки — 1,6 млн. руб. При цьому на Лівобережній Україні з отриманих у краї прибутків до державної скарбниці витрачено близько 60% коштів, у Катеринославській губ. — 36%, у Подільській — 35%. Понад половина зароблених на Правобережній Україні коштів не поверталася до місцевих бюджетів [22, с. 162].

Поступово буряківництво витіснило інші сільськогосподарські заняття. Після реформи цукрової промисловості 1870-х рр. Правобережна Україна у виробництві цукру посіла перше в Російській імперії місце. Розвиток цукроваріння, висока якість продукції зробили Україну однією з головних продуценток цукру в світі [21, с. 344]. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. Західна Європа через припинення імпорту відчула брак цукру, зумовлений потребою сплачувати мито золотом, та стала вигідним рин-

ком для збуту. 1880 р. у восьми українських губерніях проживало близько четвертої частини населення Російської імперії. Вартість українських продуктів хліборобства, фабрик, заводів, гірництва, торгівлі становила понад 18% від вартості продуктів господарювання Російської імперії [24, с. 164]. У 1881–82 рр. 163 цукроварні в підросійській Україні виробили близько 200 тис. т цукру, що становило 80% виробництва цукру всієї імперії [11, с. 3]. Це сприяло тому, що у 1881–1883 рр. в українських землях зросло виробництво цукру. Виробництво цукру в Російській імперії за 10–11 років до початку ХХ ст. сягало 2 млн. т. Некероване виробництво в Західній Європі у 1881–1884 рр. зумовило надвиробництво цукру [4, с. 245–246].

Ринковим тенденціям розвитку економіки в українських землях протистояла монополізація виробництва. Наприкінці березня 1884 р. головні цукрозаводчики та акціонерні товариства Російської імперії об'єднались у цукровий синдикат і вимагали від уряду гарантувати допомогу за умови вартості на внутрішньому ринку тонни цукру до 280 руб. Пропонувалося створити фонд регулювання, який би наповнювався через підвищення імпортного мита [4, с. 248]. Цукрова контора, яку синдикат створив у Києві, погоджувалась продавати продукт за ціною до 265 руб. за тонну (на внутрішньому ринку — 170 руб. за тонну), намагалася домогтися спеціальних залізничних тарифів і контактів з Італією. На кінець 1884 р. курс продажів знизився й уже через рік — на початку 1886 р. тонна цукру коштувала 180 руб. Рекордний урожай буряків (416–448 тис. т) 1885 р. спричинив падіння ціни. Крім того, залишилися нереалізованими 32 тис. т урожаю 1884 р. [4, с. 249]. Залишок цукру викликав 1884 р. загальне зниження вартості тонни в півтора рази.

Криза 1885 р. у розвитку цукрової промисловості Російської імперії збілася зі значним падінням ціни на хліб (переважно на пшеницю). Падіння ціни на буряк сприяло зниженню земельної ренти [6, с. 1]. У 1885–1886 рр. виробництво цукру, порівняно з періодом чотирирічної давнини, збільшилось майже удвічі й становило 448 млн. т [6, с. 2]. При цьому експорт з українських губерній Російської імперії дорівнював виробництву 1883 р. та становив близько 272 млн. т [6, с. 22].

Кількість цукру, що вивозився щорічно з Австрії, сягала 240 млн. т [6, с. 31]. Із вироблених 1886 р. 464 млн. т цукру в Російській імперії продали 320 млн. т, вивезли за кордон без акцизу 120 млн. т.

За відомостями М. Слабченка, 91% цукрових заводів (203 з 224) об'єднались у цукровий синдикат [25, с. 209], засновниками якого стали Бобринські, Бродські, Терещенки, Харитоненки, 1887 р. Це сприяло тому, що виробництво цукрової продукції до кінця ХІХ ст. збільшилось майже в п'ятеро. У 1887–1892 рр. в Російській імперії працювало 220 пісочних заводів

та 19 рафінадних. Цукрові заводи в українських землях випускали 4,2 млн. т цукру [31, с. 31–32]. 1889 р. найбільше цукру-рафінаду виробили Київщина, Поділля, Волинь. Наприкінці XIX ст. три губернії Правобережної України виробляли 69% цукру всієї Російської імперії. Підросійська Україна в середині 1890-х рр. давала близько 84% цукрової продукції всієї імперії. Цукор у великій кількості вивозився не лише в Росію, а й за кордон, де продавався за свідомо заниженими цінами [5, с. 455]. 1895 р. з вироблених 696 млн. т цукру в межах імперії продали 408 млн. т за ціною 300 руб. за 1 т, понад 133 млн. т вивезли за кордон без акцизу (за ціни в Лондоні 90 руб. за 1 т) [24, с. 84]. Цукровий синдикат приносив вигоди цукрозаводчикам до встановлення в Російській імперії наприкінці 1895 р. урядового нормування виробництва цукру. Уряд лімітував виробництво, продаж, вивезення й ціни на цукор. Виробництво 1 т цукру коштувало 90 руб., продавали за ціною від 210 руб. 1893 р. та до 320 руб. 1902 р. При цьому прибуток Російської імперії за 8 років збільшився на 58% — із практично 47 млн. руб. до понад 76 млн. руб. [24, с. 84]. Це при тому, що майже вся цукрова промисловість Російської імперії була українською та польською. Українськими були майже 200 заводів з виробітком 800 млн. т цукру [24, с. 86]. У 1891–1901 рр. із Російської імперії вивезено 0,6 млн. т цукру, ввезено — 0,003 млн. т цукру [13, с. 985]. У 1901–1902 рр. 178 українських цукрових заводів виробили близько 0,8 млн. т цукру, що становило близько 73% виробітку цукру Російської імперії [24, с. 86]. У 1898–1906 рр. прибутки України в державному бюджеті Російської імперії становили 3,6 млн. руб., видатки — 1,9 млн. руб. [22, с. 161]. У Степовій Україні витрачалося менше, ніж половина отриманих державних доходів, на Правобережжі — майже 53%, на Київщині — понад 46%, на Херсонщині — до 46% [22, с. 163].

1897 р. засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків, до якого на 1 січня 1910 р. входили власники та представники 232 заводів [13, с. 853]. 1911 р. до правління Ревізійної комісії обрано графа А. Бобринського (голова), П. Харитоненка (заступник голови), Л. Бродського, членів товариства — Б. Ханенка, барона М. Штейнгеля, І. Щеніовського [13, с. 864]. Найбільшими власниками рафінадних, цукрових, цукрово-рафінадних заводів в українських землях на початку XX ст. були Терещенки (Волинська, Київська, Чернігівська губ.), графи Потоцькі (Волинська, Київська губ.), графи Бобринські (Київська губ.), графи Браницькі (Київська, Подільська губ.), Харитоненки (Харківська, Чернігівська губ.), Щербатови (Харківська губ.) [Див.: 13, с. 854–860]. Товариство братів Терещенків, володіючи маєтками, цукровими й рафінадними заводами, мало основний капітал 8 млн. руб. [13, с. 954]. Прибуток Всеросійського товариства цукрозаводчиків у 1909–1910 рр. становив лише 1,7 млн. руб. [13, с. 985].

Європейські держави, намагаючись захистити власного виробника, проводили політику протекціонізму: в Німеччині, Франції, Австро-Угорщині встановили велике мито на ввіз цукру. Разом з тим, у 1897–1901 рр. Німеччина вивезла 68% виробленого цукру, Франція — 67%, Австро-Угорщина — 63% [24, с. 81, 82].

Урожайність цукрових буряків в окремих губерніях Російської імперії була вищою від європейських країн. Так, зокрема, 1898 р. у Подільській губ. з 1 га землі збирали в середньому 4 т цукрового буряку, в той час як у Франції — 3,5 т. Вартість 1 т продукту в Франції була 93 руб., у Росії — понад 71 руб. При цьому 1 т цукрового буряку в Франції коштувала майже 11 руб., у Подільській губ. — близько 7 руб. [2, с. 12].

1905 р. в Російській імперії працювало 278 цукрових заводів, в Австро-Угорщині — 206, Німеччині — 375, Франції — 275, Бельгії — 92 [24, с. 82]. У той час як в інших країнах зріс видобуток цукру, в Російській імперії він підупав. 1907–1912 рр. в Російській імперії працювало на 56 пісочних заводів більше. Випускна спроможність цукрових заводів підросійської України зросла у 2,7 раза — до 11,4 млн. т цукру [31, с. 31–32].

Напередодні Першої Світової війни Німеччина виробила 2,6 млн. т цукру, Австрія — 1,6 млн. т, інші країни Європи та Росія — по 1,7 млн. т, США — близько 0,7 млн. т, Канада — 0,01 млн. т. Світовий видобуток цукру становив понад 8 млн. т. 84% цукрових заводів Російської імперії у 1914–1915 рр. працювали в українських землях. Виробництво цукру в Російській імперії у 1915–1916 рр. займало, порівняно з країнами Європи, перше місце у світовому виробітку. В роки війни Німеччина зменшила виробництво цукру в 1,7 раза, Австрія — на 59 т, інші країни Європи — на 584 т, Росія — на 99 т. США підняли виробництво на 134 т, Канада — на 366 т. У цілому світове виробництво цукру зменшилося на 25% [31, с. 3, 5]. Нарощувало потужності виробництво цукру з цукрової тростини, що становило 91% від довоєнного рівня [31, с. 4].

На початок української революції 1917 р. виробництво цукру знизилось до 1 тис. т. В Російській імперії його виробництво зростало за 30 років у 5 разів. При цьому 1918 р. в українських землях цукровим буряком засіяли понад 576 га, що становило понад 81% тодішньої посівної площі цієї культури у Російській імперії. Царська Росія займала третє, іноді — друге місце між світовими продуцентами виробленого з буряку цукру [11, с. 4].

У століття вугілля і пари більшого значення в світовій економіці набували нафта, електроенергія, хімічна промисловість. У півдавстрійській Україні в XIX ст. розвивалися нафтова, озокеритна промисловість, солевидобування. Буре вугілля в Галичині видобували в Рава-Руському, Снятинсько-

му, Косовському пов. Поступово 9 підприємств із видобутку вугілля припинили роботу через сильну конкуренцію з Польщею [33, с. 142]. У країнах з високо розвинутою промисловістю в середині XIX ст. вугілля замінюють на нафту, застосовуючи її як засіб опалення та до XX ст. переважно як засіб освітлення й для виготовлення бензину.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. український середній клас, що зароджувався, у промисловості, організації будівництва, мобілізації капіталу, торгівій діяльності став конкурентом польському та єврейському [18, с. 73]. Нафту в Галичині видобували у дрогобицькій, станіславівській, яслоцькій гірничих округах. У нафтовий промисел Галичини близько 1875 р. впроваджуються американські технології видобування нафти — артезіанське свердління, вливається іноземний капітал (передусім німецький). Нафтовий промисел набув світового значення. Акції галицьких нафтових товариств почали обертатися на великих європейських біржах. Масово закладалися нафтові підприємства, видобуток нафти поширився на Прикарпаття [33, с. 132]. Наприкінці XIX ст. значного розвитку набув видобуток нафти, переважно зосереджений поблизу м. Борислава, Тустановиці, Східниці, Мразниці (Дрогобицький округ). Бориславська нафта містила парафінові масла, нафта зі Східниці та Мразниці була подібна до російської (збагачена бензином і мастильними маслами) [20, с. 3]. У світовому видобутку нафти Галичина посідала скромне місце — 5% від загального видобутку [20, с. 1].

У Галичині 1883 р. видобували понад 49 млн. т нафти, через 7 років видобуток збільшився у понад 6 разів, 1907 р. — в 22 рази. Проте в ті самі роки нафти в Америці видобували близько 3 млрд. т 1893 р., 8 млрд. т 1900 р., понад 25 млрд. т 1907 р. У Росії — понад 969 млн. т 1893 р., понад 10 млрд. т 1900 р., понад 8 млрд. т 1907 р. Менший видобуток нафти, ніж у Галичині, був у Румунії, Індії, Японії, Німеччині [23, с. 231]. Першими на промислового рівні видобували нафту англійські підприємства «Fanto», «Fareck», «Mac Garvey» (згодом «Галицько-Карпатське нафтове товариство»), «Mac Sntosh та Galicja», угорське «Нафта». Виникло акціонерне товариство «Братів Нобель», «Lechita», «Polski Pzemysl Naftowy», «Ropol», «Oley Skalny» [33, с. 132]. Наприкінці XIX ст. нафтова промисловість притягнула в Галичину австрійський, бельгійський, голандський, німецький, французький капітал. У Прикарпатському нафтовому басейні на 1896 р. діяло 7 австрійських фірм, 4 бельгійських, 4 голандських, 3 французьких, 3 німецьких із загальним капіталом 45 млн. крон.

Іноземний капітал був заінтересований у розвитку галицької нафтової промисловості. До початку XX ст. до освоєння нафтових родовищ інтерес виявили бельгійський та англійський капітали, на зміну їм прийшов німець-

кий (невдовзі переорієнтувався на румунську нафту). Засновано берлінську фірму «Oil City» Бермана і Браунса та М. Леві. У Галичині було утворено Ганноверсько-Галіційське товариство в Кросно, товариство «Гарклова», Bank für Naphtaiduntrie, «Лаутенмюлен і Фанто». Загальна сума німецького капіталу, вкладена в галицькі нафтові підприємства, становила 16 млн. руб. [20, с. 3].

1902 р. в Галичині видобувалося понад 500 тис. т нафти, її ціна була 12 руб. за т. 1909 р. видобуток нафти в Галичині зріс до понад 2 млн. т, вартість тонни знизилась до 6,4 руб. [20, с. 1]. Того ж року в Грозненському нафтовому родовищі видобували близько 834 млн. т. [23, с. 199]. 1902 р. у нафтовій промисловості Галичини працювало 102 підприємства з австро-німецьким капіталом [18, с. 41]. Німецький банк у 1904–1907 рр. контролював діяльність «Галицько-карпатського акціонерного нафтового товариства», товариств «Східниця», «Тжебинія», «Гарклова». У 1908–1910 рр. зріс видобуток галицької нафти, що зацікавило англійських та французьких капіталовкладників, створило місцеву нафтову кризу: промисловість не була підготовлена до додаткового видобутку — брак нафтосховищ сприяв зниженню ціни до 6 руб. за 1 т нафти. Почали створюватись великі англійські та французькі підприємства. Австрійський уряд виступив як безпосередній учасник розвитку нафтової промисловості Галичини. Відкрилися англійські підприємства: «Premier Oil and Pipe Line City», «Anglo-Schodnica Oil Fields», «Britisch-Austrian Oil Investment City», «Carpathian Oil City», «Central European Oilfields City», «European Oilfields City», «Eastern Carpathian Oil City», «General Oilfields of Galicia», «Mid European Oil City», «Ratoczyn (Galicia) Oil City», «Schodnica (Galicia) Oil City». Переважно зазначені підприємства, порівняно з американськими, російськими, румунськими, працювали за рахунок незначних капіталів, оскільки перебували в руках посередників, які не мали власного капіталу й постійно брали кредити [20, с. 4]. При цьому вони видобували нафту, не маючи можливості її рафінувати і зберігати. Лише під час кризи 1908 р. австрійський уряд спорудив резервуари для збереження нафти в Колпці та Мадричі. «Petrolea» (частина компанії з найпотужнішим капіталом — «Premier Oil and Pipe Line City») була найбільшим іноземним підприємством з видобутку нафти у Галичині [20, с. 4]. Галицьку нафту переробляли в австрійській Сілезії, Богемії, Моравії, Трієсті, Ріці, Будапешті. 1910 р. 54% від загальної кількості нафти в Австро-Угорській монархії переробляли заводи Галичини [20, с. 5]. У 1910–1912 рр. англійський капітал вкладено в 71 нафтову свердловину. На 1912 р. капіталовкладення у нафтовидобувну та озокеритну промисловість становили: австро-німецькі — 100 млн. крон, англійські — 75 млн. крон, німецькі — 45 млн. крон, французькі — 40 млн. крон, аме-

риканські — 8 млн. крон, бельгійські — 4 млн. крон. Водночас капітал проникав у деревообробну та електротехнічну промисловість [18, с. 71, 72].

Напередодні Першої Світової війни іноземний капітал, вкладений у торгівлю, банки, інші кредитні установи Галичини, становив 1,3 млрд. крон [18, с. 72]. У роки Першої Світової війни нафта набула значення воєнного засобу, її нестача або відсутність утруднювали просування армії. Німецький стратег, генерал Людендорф стверджував, що наступ у ході війни Німеччини на Румунію зумовила нестача галицької нафти для воєнних потреб центральних держав [33, с. 130]. Водночас Дрогобич під час війни постачав 75% вироблених з нафти продуктів для великих територій [3, с. 254]. Нафтовий інтерес керував політиками європейських держав у вирішенні «українського питання» на міжнародній конференції в Генуї, що Прем'єр-міністр Великої Британії Девід Ллойд Джордж пов'язував із галицькими нафтовими теренами [33, с. 129–130].

У Першій Світовій війні австрійці, відступаючи з Галичини, щоб не лишити росіянам, знищили 288 млн. тонн нафти (30% від запасів), спалили 178 нафтових вишок [20, с. 10]. Знайдені на заводі запаси обчислювались у 4 млн. руб. [20, с. 11]. Більшу частину вивезених у роки Першої Світової війни німецьких капіталів було вкладено в Європі: в австро-німецьку енергетику, румунську нафту, східноєвропейську залізницю, австро-угорські та румунські банки. Іноземний капітал зайняв надійні економічні позиції [12, с. 45]. Видобуток нафти в Галичині швидко зростав перед війною та занепадав після війни через збитки та руйнування в Галичині, витратні технології видобування, вичерпання нафтових джерел [33, с. 133]. Галичина до початку XX ст. займала третє місце в світовому видобутку нафти після США та Кавказу й була одним з основних світових продуцентів нафти.

Економічна система в українських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. складалася під впливом економічних систем Російської та Австро-Угорської імперій і в їх межах. При цьому розвиток галузей промисловості в українських землях був надзвичайно вигідним, оскільки сприяв піднесенню економіки обох імперій. Виробіток у цукровій та нафтовій промисловості визначав українські землі як значного продуцента цукру та нафти у світовому господарстві другої половини XIX — початку XX ст. При цьому розвитку української промисловості в багатьох галузях, а також становленню інфраструктури сприяли значні іноземні інвестиції. Формувалися український ринок та український середній клас, а разом з тим низка українських капіталовкладників стали спроможними вливати інвестиції в економіку.

1. Альдебер Ж. История Европы / Альдебер Ж., Бендер Й., Груша И. — Минск : Высшая школа, М. : Просвещение, 1996. — 384 с.

2. Белциковскій Ф. Сельско-хозяйственная производительность Подоліи въ сравненіи съ Франціей / Белциковскій Ф. — К. : Тип. Петра Барскаго, 1902. — 13+9 с.
3. Бірчак В. Нафтова Комісія У. Н. Ради / В. Бірчак // Вісник (Львів). — 1935. — Річник 3. — С. 253–261.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа Д. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
5. Борисенко В. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст. / Борисенко В. — 2-е вид. — К. : Либідь, 1998. — 615 с.
6. Брокль Л. Очеркъ настоящего и будущаго положения свекло-сахарной промышленности въ Россіи вообще, а въ Юго-Западномъ крае въ частности 1885 г. / Брокль Л. — Б. м., б. р. — 34 с.
7. Воблий К. Г. Нариси з історії Російсько-Української цукробурякової промисловості / Воблий К. Г. — К., 1931. — Т. III. — Вип. 1. — 270 с.
8. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР / Воблий К. Г. — М. : Б/и., 1928. — Т. I. — 412 с.
9. Григорьев Д. Востребованные временем: Династія Харитоненко / Григорьев Д. — Сумы : АС-Медиа, 2003. — 72 с.
10. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / Гуржій І. О. — К. : Наук. думка, 1968. — 191 с.
11. Дикий Я. Цукрова промисловість України / Я. Дикий, А. Фролов. — Прага : Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. — 19 с.
12. Дотри Ж. Пангерманизм и «европейская» идея от Бисмарка до Вильгельма II / Ж. Дотри // Терсен С., Дотри Н. Ж., Виллар К., Шамбаз Ж. Европа (от Наполеона до наших дней): мифы и действительность / Пер. с фр. И. Кливанской. — М. : Издат. иностр. лит., 1955. — 126 с.
13. Ежегодникъ по Сахарной промышленности Російской Имперіи за 1909–1910 г. / Сост. М. Толпыгинимъ; Киевское Отд. Императорскаго Русскаго технического общества. — К. : Петръ Барскій въ Києвѣ, 1911. — Годъ 29. — 988, XXVI, 4 с.
14. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / Ред. В. М. Гець; НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К. : Фенікс, 2003. — 1006 с.
15. Економічна історія України : У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. — Т. 1. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 696 с.
16. Економічна історія України : У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. — Т. 2. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 608 с.
17. Лубієнскій Ф. В. Отчетъ Комитета, учрежденнаго кредиторами торговаго дома братьевъ Яхненко и Смиренко / Лубієнскій Ф. В. — Одесса : Тип. Л. Нитче, 1862. — 16 с.
18. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / Макарчук С. А. — Львов : Вища школа, 1983. — 256 с.
19. Обзоръ Подольской губернии 1892. — Б. м., б. г. — 182 с.
20. Остроградскій А. Отчетъ представителя Министерства промышленности и торговли о нефтяной промышленности Галиции и казенномъ заводѣ въ Дрогобычѣ / Остроградскій А. — (Приложеніе № 9 къ отчету военнаго генераль-губернатора Галиціи). — Б. м., б. г. — 20 с.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2-х т. / Полонська-Василенко Н. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 року. — 3-є вид. — К. : Либідь, 1998 — 616 с.

22. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії / М. Порш // Сіромаха Д. Про фінансову науку / Сіромаха Д. — К. : Знання — то сила, 1909. — С. 158–176.
23. Симонович В. Нефть и нефтяная промышленность въ России: Ист.-стат. очерк / Симонович В. — СПб. : Типограф. Ю. Эрлихъ, 1909. — 240 с.
24. Сіромаха Д. Про фінансову науку / Сіромаха Д. — К. : Знання — то сила, 1909. — 180 с.
25. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття / Слабченко М. Є. — Харків : Державне видавництво України, 1927. — Т. 2. — 278 с.
26. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным советникомъ, сенатором И. Фундуклеемъ. — Ч. I. — СПб., 1852. — 550 + 26 с.
27. Столпянскій Н. Девять губерній Западно-Русскаго края в топографическомъ, геоностическомъ, статистическомъ, экономическомъ, этнографическомъ и историческомъ отношеніяхъ / Столпянскій Н. — СПб. : Тип Гогенфельдена и К^о, 1866. — XVI (I паг.), 200 (II паг.).
28. Сціборський М. Україна в цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства) / Сціборський М. — Б. м., 1940. — 45 с.
29. Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Тейлор А. — Львів : ВНТЛ. — Класика, 2002. — 268 с.
30. Хобсбаум Э. Век капитала 1848–1875 / Хобсбаум Э. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. — 480 с.
31. Чопівський І. Цукрова промисловість на Україні / Чопівський І. — К. : Петро Барський, 1918. — 36 с.
32. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис: ІХ—1920 / Шандор В. — Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1992. — 292 с.
33. Шимонович Й. Економічна україніка / Шимонович Й. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. — 430 с.

О. Є. Пилипенко

УДК: 94(477) «1885–1918»

ЕКСПОРТ ЦУКРУ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ПЕРСІЇ НАПЕРЕДОДНІ Й У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається малодосліджений аспект української історії — торговельні відносини між українськими землями Російської імперії та Персії на початку ХХ ст. Зокрема, досліджується стан експорту українського цукру.

Ключові слова: Україна, Персія, Російська імперія початку ХХ ст., цукор, торгівля.

В статье рассматривается малоисследованный аспект украинской истории — торговые отношения между украинскими землями Российской империи и Персией в начале ХХ в. В частности, исследуется ситуация с экспортом украинского сахара.

Ключевые слова: Украина, Персия, Российская империя начала XX в., сахар, торговля.

In scientific article author research problem of history economics relationships between Ukraine and Persian country in Russian empire period. Main attention is paid to an analyze of sugar export to this country. External economic relations of Ukrainian lands in the Russian empire with Persia the day before and in the years of First World war remain a scantily explored theme. There is only separate information about foreign trade of the Russian empire and Persia. Official statistics of those years divided all outbound of commodities into two categories: export to the European countries and to Asia. Sugar was taken out mainly through the Baku custom.

With beginning of the First World war prices in Persia began incredibly to grow. A rich buyer and agiotage demand appeared. It created subsoil for speculations. Businessmen bought up sugar directly on sugar-houses.

Keywords: Ukraine, Persia, Russian empire in early 20s *et.*, sugar, trading.

Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель Російської імперії з Персією напередодні та в роки Першої Світової війни залишаються малодослідженою темою. Є лише розрізнені дані про зовнішню торгівлю Російської імперії та Персії. До певної міри це питання дають змогу порушити архівні документи, які збереглися в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві й стосуються вивезення цукру з українських губерній до Персії. Саме на підставі цих архівних документів і спробуємо розкрити цю недостатньо висвітлену сторінку історії економічних відносин між двома державами.

Про роль, яку відігравала торгівля з Персією для Російської імперії, свідчить те, що після запровадження 1881 р. нових тарифів на імпортовані товари єдиний виняток було зроблено для товарів, які завозилися з Персії й Туреччини. Іншим яскравим свідченням важливості українсько-перських економічних відносин було те, що сам перський шах нагородив Л. Бродського орденом за внесок у забезпечення цієї країни солодким продуктом. А справа відбувалася так: 6 березня 1891 р. Київський губернатор доповідав у листі за № 984 губернатору Київської, Волинської і Подільської губ., що мешканець м. Києва, спадковий почесний громадянин Лев Ізраїльович Бродський надав фірман на пожалування йому від Перського шаха орден Лева і Сонця 2-го ступеня, а також лист перського посланця, де він просив Найвищого дозволу на право носити цей орден. При цьому губернатор повідомляв: за зібраними даними з'ясувалося, що відносно способу життя,

моральної та політичної надійності Л. Бродський ні в чому ганебному помічений не був, під слідством не перебував.

Після запиту Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ, за що саме пожалуваний був Орден Лева і Сонця, 1 квітня 1891 р. в листі за № 1661 Київський губернатор повідомив міністру іноземних справ Російської імперії, що Орден Лева і Сонця Перський шах пожалував почесному громадянину Бродському за послуги з розвитку торгівлі цукром у Персії. 30 квітня 1891 р. російський імператор після доповіді Міністра іноземних справ дав розпорядження про дозвіл Льву Бродському носити орден. 21 червня 1891 р. на підставі ст. 413 Т. II Загальних губернських закладів, виданих 1876 р. Генерал-губернатор Південно-західного краю дозволив Л. Бродському прийняти й носити іноземний орден [7].

Архівні дані переконують нас, що торгівля цим потрібним для східних країн продуктом тривала й надалі. Так, аналіз та зіставлення даних російської офіційної статистики про вивезення цукру до Персії з даними іноземних митниць про надходження цукру на місцевий ринок показує, що вже на 1 вересня 1908 р. кількість цукру, заявленого до вивезення в Персію, перевищувала кількість запланованого експорту цього продукту згідно з міжнародними угодами більше як на 1 млн. пуд. [10].

З цього можна було зробити висновок, що весь цей надлишок цукру з України було відправлено буцімто як конвенційне вивезення. Ці зловживання порушували інтереси великої кількості підприємців і позбавляли сили виконати зобов'язання Росії перед іншими конвенційними державами. Уряд запровадив щодо цукру ті самі заходи, що й для вивезення інших товарів на конвенційні ринки, а саме: призначив для кожного окремого року відповідний контингент, який розподілявся між усіма заводами імперії. Незалежно від цього Міністерство фінансів визнало за необхідне підпорядкувати вивезення цукру до Персії дії особливих правил, які забезпечували б дійсне надходження на перський ринок цукру, який випустили російські митниці з призначенням саме до цієї країни [12]. Ці правила були встановлені ще 1886 р. [1].

Офіційна статистика тих років поділяла весь вивіз товарів на дві категорії: експорт до європейських країн і до азійських. На жаль, скупі статистичні дані не виділяють окремо експорт до кожної країни. Але маємо дані про весь експорт цукру до країн Азії протягом тривалого періоду. За даними Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, з цукрових і рафінадних заводів України і Росії за 14 років було вивезено таку кількість цукру (Табл. 1), зокрема й до Персії [10].

Табл. 1

Роки	Експорт до Азії, пуди		
	Рафінаду	Цукру піску	Всього
1895–1896	1 333 262	505 375	1 838 637
1896–1897	1 685 115	714 724	2 399 839
1897–1898	1 754 163	411 321	2 165 484
1898–1899	1 945 000	530 656	2 475 656
1899–1890	2 307 245	568 604	2 875 849
1900–1901	2 280 334	457 324	2 755 658
1901–1902	3 022 067	674 948	3 697 015
1902–1903	3 078 747	751 132	3 829 879
1903–1904	3 272 970	542 720	3 815 690
1904–1905	3 358 379	563 826	3 922 205
1905–1906	3 135 964	251 984	3 387 948
1906–1907	3 428 803	539 972	3 968 775
1907–1908	3 489 260	585 046	4 074 306

Джерело: ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 243.

Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет — 1895–1908 гг.

У цій справі перше місце належало цукровим заводам Правобережної України. Так, наприклад, лише з Волинської губ. 1905 р. через митні заклади було вивезено 150119 пуд. цукру на суму 300277 руб. [8]. Росія, яка вступила з 1 вересня 1908 р. на 5 років, тобто до 1 вересня 1913 р., до Брюссельської міжнародної цукрової Конвенції, взяла на себе зобов'язання відповідно до підписаного 6–19 грудня 1907 р. Акта обмежити на вказаний строк вивезення цукру на світові ринки 1 млн. т (61 млн. пуд.). Це було зроблено, щоб за рахунок цієї кількості зазначене вивезення не перевищувало з 1 вересня 1907 по 1 вересня 1909 рр. 300 тис. т (18,3 млн. пуд.), а в кожний з інших 4-х періодів — 200 тис. т (12,2 млн. пуд.) [2].

Згідно з тим самим Актом вивезення вітчизняного цукру до Персії, а також до інших сусідніх з Росією держав (сухопутним і морським шляхом), за винятком Азійської Туреччини, залишалось вільним без будь-яких обмежень. Дбаючи про те, щоб конвенційне вивезення цукру велося в межах норм, Міністерство фінансів Росії відповідно до рішень загальноімперського з'їзду цукровиробників 23–24 травня 1908 р. призначило квоту розподілу вивізних контингентів цукру між усіма заводами імперії. Вивезення цукру з заводів допускалося не інакше як за особливими посвідченнями акцизного нагляду (Конвенційні посвідчення).

Вивезення цукру для періодів 1907–1908 рр. та 1908–1909 рр. розподілило Міністерство промисловості й торгівлі 1 липня 1908 р. в кількості ли-

ше 8 млн. пуд, чого для українського регіону явно бракувало. Іншу частину призначеного для цих періодів контингенту, тобто 10,3 млн. пуд., передбачалося розподілити з 1 вересня 1908 р. після отримання даних про вивезення цукру без конвенційних свідоцтв з 1 вересня 1907 р. по 1 липня 1908 р. Але після того як згодом з'ясувалося, що за вказаний термін з призначених 18,3 млн. пуд. уже вивезено близько 10,5 млн. пуд., додатково конвенційний контингент не розподілявся.

Циркуляр Міністерства фінансів від 13 серпня 1909 р. за № 1878 про вивезення в кампанію 1909–1910 рр. цукру до держав, зазначених у акті 19 грудня 1907 р., де зазначалося «даю вам знати, що Андрушівський цукровий завод має право вивозити за кордон цукор протягом зазначеної кампанії згідно з Брюссельською конвенцією — всього 38 тис. 758 пудів цукру». Цей завод мав право вивозити цукор також за циркуляром Міністерства фінансів від 19 травня 1909 р. за № 1845 про перенесення невикористаного права конвенційного вивезення (графа 11), якщо таке збереглося за заводом до 19 серпня 1909 р. [4].

З 1 вересня 1909 р. по 1 вересня 1910 р. було відпущено цукру в мішках до Фінляндії та Персії в указаній кількості за посвідченнями окружних цукрово-майнових управлінь: 12 934 пуд. до Фінляндії й 22 590 пуд. — до Персії. Причому до Фінляндії відпуск тривав протягом року, а до Персії — з 15 травня по 1 вересня 1909 р.

За даними Департаменту митних зборів і Міністерства фінансів, можна загалом розрахувати надходження цукру у млн. пудів на іноземні ринки (Табл. 2) в 1907–1909 рр. [3, с. 175].

Табл. 2

Періоди	Загальне вивезення	Вільне до Фінляндії	Вивезення до Персії	Цукру всього до різних країн	Конвенційне вивезення
1907–1908	18,02	1,92	4,13	6,05	11,97
1908–1909	16,32	3,66	3,91	7,57	8,75
Всього:	34,34	5,58	8,04	13,62	20,72

Ми навмисно навели дані про вивезення цукру на конвенційні ринки, щоб їх порівняти. З цього видно, що експорт цукру до Персії після 1907 р. перевищував експорт до Фінляндії. А це були ринки, на які за міжнародними угодами Росія мала виключне право.

Таким чином, на кінець періоду 1908–1909 рр. реальне вивезення цукру перевищило визначену для Росії вивізну норму — 18,3 млн. пуд. майже на 2,5 млн. пуд. і досягло 20,72 млн. пуд. Можливості перевезення цукру з України та Росії на ринки Близького Сходу передбачалися ще 1907 р.,

коли під час вироблення в постійній комісії у Брюсселі умов приєднання Росії до цукрової Конвенції представники заінтересованих урядів звернули увагу на те, що російський цукор, заявлений для вивезення морським шляхом до Фінляндії, може також спрямовуватися й на конвенційні ринки [6]. А також норми, якими було обмежено участь Росії у постачанні цукром цих ринків, можуть бути підвищені.

Поділяючи ці перестороги, російський уряд через своїх делегатів обіцяв ужити заходів для розвитку належної експортної торгівлі цукром з країнами Близького Сходу. З цією метою уряд зобов'язався в кінці кожного періоду порівнювати кількість зареєстрованого на російських митницях цукру, вивезеного до Персії, з кількістю справді відправленого на перський ринок і різницю зараховувати в контингент наступного періоду. Але практика показала, що лише цим заходом неможливо запобігти згаданим зловживанням.

Циркуляром Міністерства фінансів від 30 квітня 1909 року за № 1839 було встановлено, що залікові по акцизу квитанції за цукор, який вивозиться до Персії, мають видаватися лише після отримання посвідчень залізниць про дійсний експорт цукру, сплату з нього мита і відпуск для внутрішнього вжитку Персії. Цей захід спрямовувався проти зловживань, які порушували інтереси країн, з якими Росія була пов'язана Брюссельською угодою.

Про новий порядок вивезення українського цукру було повідомлено представницькому органу Брюссельської конвенції — постійній міжнародній цукровій комісії. Це питання порушувалося на черговій сесії на початку липня 1911 р. в Брюсселі за участю російської делегації, до складу якої входили члени уряду (дійсний статський радник Прилежаєв, статський радник Нарден) та представники цукрової промисловості (О. А. Бобринський та М. Ю. Цехановський). Після виступу Прилежаєва сесія погодилася збільшити, як виняток, вивізну квоту для Росії «в зв'язку з певними внутрішніми обставинами». За даними Всеросійського товариства цукрозаводчиків, з 1 вересня 1911 по 1 вересня 1912 рр. було вивезено 898 328 пуд. цукру-піску і 4 459 737 пуд. рафінаду. А загальна кількість цукру, експортованого до Персії в ці роки, досягла 5 358 065 пуд. [11].

Цукор вивозився переважно через Бакинську митницю [5]. Про те, що експорт цукру з України до Персії набув загальнодержавної ваги, свідчить значна кількість нарад, які розглядали проблеми в цьому виді торгівлі. Так, головним предметом засідання Біржового комітету в м. Баку 26–27 листопада 1915 р. було врегулювання вивезення цукру до Персії. Виступали з цього питання товариш Голови Біржового комітету О. І. Манчо, члени комітету М. Ш. Асадулаєв, К. Л. Бардський, А. Г. Вачьянц, П. А. Князев, Л. Л. Самельсон, А. І. Сапаров, Ф. Ф. Скрепінський і М. М. Шумахер, пред-

ставник від виробників цукру України з м. Києва пан Евенсон, представник від купців пан Скобелев та секретар Р. Н. Халіф. Отже, присутність українських ділових кіл на всіх важливих нарадах засвідчує велику роль питання для цукрової промисловості України.

Начальник Кавказького військового округу запропонував представнику Міністерства фінансів розподілити експортований цукор між митницями у визначених щомісячних частках. В свою чергу, Кавказький митний інспектор повідомив, що 1913 р. через Кавказький кордон до Персії вивезено 4 786 377 пуд., а через Закаспійську митницю — 706 177 пуд. цукру. Таким чином, 7/8 всього цукру, який вивозився з України до Персії, пройшло через Кавказьку митницю і 1/8 — через Закаспійську. 1913 р. через Бакинську митницю вивезено до цієї південної країни 3 660 836 пуд., через Джульфинську — 1 098 861 пуд. і через Шахтактинську — 26 680 пудів.

За інформацією О. І. Манчо, з 1 січня по 25 листопада 1915 р. до Персії через залізничну лінію Петровськ — Баку було вивезено 2 млн. 170 тис. пуд. цукру. З цією метою було надано 117 вагонів у Петровськ для слідування морським шляхом та через Балоджари і Баку [9, арк. 14].

В жовтні 1908 р. до Баку було привезено 41 тис. пуд. цукру, а в жовтні 1909 р. — 478 тис. пуд., що видно з довідки від Міської управи. Є також дані у пудах (Табл. 3) про помісячне вивезення цукру з Баку до країн Сходу в 1914 і 1915 рр. [13]:

Табл. 3

	Залізницею	Морем	Всього
Місяці 1914 р.			
вересень	157 897	26 465	184 362
жовтень	241 517	—	241 517
листопад	38 487	25 175	65 662
грудень	172 573	16 625	189 198
Місяці 1915 р.			
січень	189 785	190 751	380 536
лютий	178 800	317 679	489 479
березень	60 879	88 541	149 420
квітень	284 838	154 352	438 890
травень	318 775	221 736	540 511
червень	87 650	199 325	281 975
липень	150 921	195 012	345 963
серпень	268 387	201 301	469 698
вересень	157 824	253 440	411 264
жовтень	478 424	93 487	571 708

З 1 по 21 листопада 1915 р. було вивезено 290 130 пуд. цукру: з них 252 718 пуд. залізницею і 26 465 пуд. морем. За наказом імператора Миколи II, російський намісник на Кавказі 11–12 листопада 1915 р. скликав особливу нараду. На нараді було вирішено допустити вивезення цукру до Персії, але не інакше як у супроводі акцизних документів, і не більше від річного обсягу, визначеного в Міністерстві фінансів. Річний обсяг вивезення для Кавказької митниці було визначено в 175 тис. пуд. цукру на рік і зокрема 140 тис. пуд. — через Бакинську митницю, 33 тис. пуд. — через Джильфінську і 2 тис. пуд. — через Шахтагинську щомісячно. При цьому особлива нарада вирішила збільшити щомісячну часткову норму вивезення для Кавказьких митниць зі 175 тис. пуд. до 300 тис. пуд. у зв'язку зі збільшенням вивезення через Бакинську митницю. Таким чином, норма щомісячного вивезення для даної митниці в окремі місяці становила 265 тис. пуд., але загальне річне вивезення не мало перевищувати 140 тис. пуд. на місяць і 1680 тис. пуд. на рік [9, 14].

Це бурхливе підвезення цукру до Баку пояснюється прагненням посилити вивезення до Персії на шкоду внутрішньому вжитку. Щоб обмежити й урівноважити вивезення цукру до Персії, в Тифлісі на особливій нараді члени біржового комітету та Миської управи запропонували хоча б тимчасово скасувати премії за експорт цукру.

Російський намісник О. І. Манчо запропонував застосувати принцип, встановлений для вивезення інших товарів, наприклад гасу: через кожен митницю пропускати не більше товарів, ніж було пропущено торік та позаторік. Член Біржового комітету Ф. Ф. Скрепінський досліджував торгівлю з Персією і підкреслював, що різке збільшення торгівлі та накопичення товарів на складах загрожує економіці. За даними представника цукровиробників, п. Евенсон вказував на причину такого попиту цукру в Персії: це пов'язано зі зміною характеру попиту. Північна частина Персії (Ардабильський район) розширила попит на головний цукор і відмовилася від Марсельського. В цьому плані перський споживач став європейцем.

У віддалених районах Персії (Мазандоронському і Астрабадському) попит на марсельський цукор дуже швидко знижувався й на перший план виходило споживання головного. Те саме можна сказати про середню частину Персії, яка перебувала під російським впливом. Тут також головному цукру віддавали перевагу перед марсельським. Відбувся перехід від марсельського до головного цукру. Це, на нашу думку, було пов'язано з умовами зберігання цукру. Цукор у головах в умовах високих температур Персії зберігати було значно простіше, ніж цукор-пісок, який під впливом температури злипався й був непридатний для вживання.

Ця обставина не могла не позначитися на запасах головного цукру на Бакинському ринку. При посиленому попиті на головний і зниження розцінок на марсельський цукор представники фірм Баку користувалися будь-якою можливістю вивозити цукор у головах. І коли на початку липня 1915 р. було знято обмеження вивезення в Персію, а разом з тим більшість фірм не рахувалися з потребами внутрішнього ринку, деякі партії внутрішніх запасів цукру отримали певні правові документи й були вивезені до персидських портів. Таким чином, обов'язковий військовий запас у 100 тис. пуд. майже повністю замінили на марсельський цукор лише тому, що військова влада в циркулярі про військовий запас вказала просто цукор, без уточнення, який саме сорт їй потрібен, чим скористалися експортери.

Цукор зберігався на складах «Кавказ і Меркурій» та «Східного товариства» для розвантаження складських приміщень. На ділянці Владикавказької залізниці Петровськ — Дівічі — Баку накопичилося 0,5 млн. т вантажів. Ціни зростали неймовірно. Скуповували цукор для контрабандного вивезення до Персії через Ленкорань, Сальяни і Белесуварь. У серпні 1915 р. Евенсон їздив до Ленораня і просив Бакинського губернатора скоротити контрабанду, але таємне вивезення цукру набрало величезних розмірів і зменшити його було надзвичайно складно. Це була своєрідна конкуренція російському експорту. В цю безодню спливали десятки тисяч пудів на місяць. Від цих зловживань страждали фіскальні інтереси державного бюджету.

Наприклад, у Ленкорань, за даними поліцейного розслідування, в звичайні роки йшло від 12 до 17 тис. пуд. контрабандного товару. Лише за 3 місяці (травень, червень, липень) 1915 р. туди пішло 68 тис. пуд., а в серпні, вересні, жовтні 1915 р. за підрахунками Евенсона — не менше, ніж 100 тис. пуд. [9, арк. 16].

Основною причиною спекуляції було те, що цей бізнес давав можливість отримувати хоча й незначний, але прибуток. Втім, за свідченнями сучасників, перські ціни на цукор були часто нижчими за внутрішні. Ситуація різко змінилася з початком нової Світової війни: ціни в Персії почали неймовірно зростати. З'явився багатий покупець і ажіотажний попит. Це створило підґрунтя для спекуляцій. Підприємці скуповували цукор безпосередньо на цукрових заводах. Покупців, які скуповували в Україні цукор для експорту в Персію, можна розділити на дві категорії. Перша — це фірми та фізичні особи, переважно мусульмани. До другої категорії можна віднести осіб, які раніше ніколи не торгували цукром і лише з початком війни почали його купувати і продавати за кордон. Серед них можна назвати п. Скобелева, фірму «Шеркет», у діяльності якої брав участь Перський консул у Росії Муса-Нагієв та інших. Перському консулу в листопаді 1915 р. дозволили вивезти 200 тис. пуд. цукру начебто для потреб персидського уря-

ду. Насправді це був подарунок йому на суму 1 млн. руб. [9, арк. 17]. Адже цукор пішов на реалізацію в Персії за спекулятивною ціною.

В зв'язку з таким становищем неодноразово лунали заклики навести лад у торгівлі з Персією й розподілити експорт лише між російськими експортерами рафінаду. З цією метою пропонувалося дозволити експорт лише підприємствам-експортерам за відповідною квотою. Але бакинські купці Джафаров та інші знайшли таке монопольне право для рафінерів несправедливим і таким, яке порушує інтереси загальної торгівлі з Персією. Вони пригадали, що представника Київського бюро рафінерів запрошували для вирішення проблем вивезення цукру в Персію. Але оскільки він сам був заінтересованою особою, то, на думку Джафарова, клопотався про зміни організації торгівлі у власних інтересах.

Коли було доставлено необхідну кількість головного цукру і вжито заходів для насичення ринку в м. Баку, спекуляції припинилися. 1915 р. в Баку було близько 600 тис. пуд. марсельського цукру, 400 тис. пуд. цукру-піску, 300 тис. пуд. головного цукру. Сумарно 1,3 млн. пуд. цукру. З цієї суми лише 200 тис. пуд. передбачено було для внутрішнього вжитку, решта 1,1 млн. пуд. — для експорту. Ще 150 тис. пуд. передбачалося переправити до ст. Беладжери, звідти до Баку як резерв.

На засіданні 1915 р. Член Бакинського біржового комітету Ф. Ф. Скрепінський нагадав представникові цукровиків п. Евенсену про зобов'язання українських виробників тримати в Баку для потреб внутрішнього ринку не менше, ніж 300 тис. пуд. головного цукру. На думку Скрепінського, варто було дозволити вивезення цукру до Персії лише при запасі в Баку й Закавказзі не менше ніж 500 тис. пуд. головного цукру. Це пояснюється тим, що продавати цукор на зовнішньому ринку було набагато вигідніше, ніж на внутрішньому. Проте в окремі роки вигідно було продавати цукор на внутрішньому ринку. Про це було заявлено в Києві на нараді під головуванням Евенсона. Так, наприклад, за жовтень — листопад 1915 р., за даними Бакинського біржового комітету, в Баку було привезено близько 800 тис. пуд. цукру, призначеного для продажу на внутрішньому ринку [9, арк. 1].

За спогадами Моїсея Гальперіна, ненормальний стан рафінадної промисловості й пригнічений стан рафінадного ринку змушували багатьох серйозно думати про необхідність заходів для оздоровлення і врятування цієї важливої галузі промисловості. Деякі спроби в цьому напрямку зіштовхнулися з принциповими запереченнями. Центральні урядові органи ставилися до українських синдикатів не співчутливо. Під впливом громадської думки в законодавчих палатах розроблялися репресивні заходи проти синдикатів і створення угоди рафінерів на зразок уже наявних. За 12 років з часу першої угоди окремі підприємства розвивалися неоднаково. А голов-

ною умовою нормального зростання промисловості є надання повної свободи розвитку. За офіційними даними Всеросійського товариства цукрозаводчиків, у 1911/12 рр. було продано рафінаду 52 330 549 пуд., а в 1912/13 рр. — 55 745 691 пуд., тобто споживання зросло на 3 415 000 пуд.

Контингент випуску цукру-піску на внутрішніх ринках з 58 млн. пуд. у 1909/10 рр. одразу піднявся до 70 млн. пуд. у 1910/11 р і з 73 млн. у 1911/12 рр. до 81 млн. у 1912/13 рр. Уряд нормував не виробництво, а відпуск цукру. Внаслідок цього в 1911/12 рр. надлишок цукру досяг 1 856 000 пуд. [9, арк. 24].

1. Брокль Л. Значение вывозной премии в русской сахарной промышленности / Л. Брокль // Земледелие. — 1886. — № 42.

2. Брюссельская конвенция. — Киев, 1908.

3. Вывоз российских товаров за границу. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900–1911 годы. — СПб. : Тип. М. П. Фроловой, 1913. — С. 175.

4. Державний архів Житомирської області. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 52. Копии циркуляров управляющего Акцизными сборами Волынской губернии о разрешении Андрушевскому заводу вывозить сахар за границу согласно Брюссельской конвенции 25 августа 1909 г. — Арк. 1.

5. Державний архів Одеської області. — Ф. 247. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 24.

6. Ланге П. В. Экспорт русского сахара и Брюссельская конвенция / П. В. Ланге // Вестник сахарной промышленности. — 1912. — 7 сентября. — № 36. — С. 51.

7. Центральний державний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 529. — Спр. 61. Дело об исходотайствовании Высочайшего соизволения на право ношения Львом Бродским пожалованного ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.

8. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391.

9. ЦДІАК України. — Ф. 579. Центральное бюро по объединению закупок сахара (1900 — дек. 1915). — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1, 14, 16, 17, 24.

10. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 243. Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет — 1895–1908 гг.

11. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 261. О вывозе из России за границу сахара-сырца и рафинада.

12. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 422.

13. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 1.

О. В. Мартинюк

УДК: 329.11+94(477)«19»

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ПОЧАТКУ ХХ ст. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В КОНТЕКСТІ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

У статті порушується тема виборчих процесів на Правобережжі у період між Революцією 1905 р. та початком Першої світової війни у 1914 р. У цей період існували обмежені, але цілком легальні, можливості політич-

ної репрезентації різних національних груп в політичному спектрі від лівих до правих. В українських губерніях значний успіх на виборах мали російські націоналісти, зокрема помірковано-праві. Цей успіх забезпечувався певним рівнем владної інституційної підтримки, участю православно-го духовенства у мобілізації виборців, використанню потужних ресурсів масової інформації тощо. Російські націоналісти розвинули широку публіцистичну кампанію, спрямовану на поширення ідеї російського націоналізму як націоналізму більшості населення Південно-Західного краю, якій загрожують інородці.

Ключові слова: російський націоналізм, вибори в Державну думу, політична репрезентація, агітація, засоби масової інформації.

В статье подымается тема избирательных процессов на Правобережье в период между Революцией 1905 г. и началом Первой мировой войны в 1914 г. В этот период существовали ограниченные, но вполне легальные возможности политической репрезентации разных национальных групп в политическом спектре от левых до правых. В украинских губерниях большой успех на выборах имели русские националисты, в частности умеренно-правые. Этот успех обеспечивался некоторым уровнем правительственной институциональной поддержки, активным участием православного духовенства и использованием мощных ресурсов массовой информации. Русские националисты развернули широкую публицистическую кампанию по распространению идеи русского национализма как национализма большинства населения Юго-Западного края, которому угрожают инородцы.

Ключевые слова: русский национализм, выборы в Государственную думу, политическая репрезентация, агитация, средства массовой информации.

The article brings up a topic of electoral processes in Right-bank Ukraine in the period between the Revolution of 1905, when the State Duma was established, and the beginning of World War I in 1914. During this time existed very limited, but nevertheless legal, opportunities for political representation of different national groups from left to right political specter. A considerable success at the elections won Russian nationalists, particularly those of moderate right-wing views. This success resulted from a certain level of institutional support, participation of Orthodox clergy in the mobilization of voters, the use of powerful media tools, etc. Russian nationalists developed a wide publication work aimed at spreading the idea that Russian nationalism is the nationalism of the majority of population in the Southwest of the Empire, which is threatened by non-Russians (inorodcy).

Keywords: russian nationalism, State Duma, political representation, agitation, mass media.

Десятиліття між 1905 і 1914 рр. в історіографії Російської імперії відносно рідко розглядається окремо, й зазвичай фігурує або як післямова в історії старого режиму в рамках «довгого ХІХ ст.», або як передмова до історії модерної радянської доби «короткого ХХ ст.». Тим часом, саме тоді було зроблено великий крок в утвердженні громадянського суспільства. Після Революції 1905 р. було запроваджено виборний орган — Державну Думу, дозволено легальне існування політичних партій і знято низку обмежень на свободу слова й преси. З'явилися можливості для відкритої агітації й конкуренції за електорат між російськими, польськими, українськими та єврейськими активістами, чії політичні програми варіювалися між соціал-демократичними і радикально-консервативними. На шпальтах безлічі новостворених друкованих видань упродовж цього десятиліття з номера в номер точилися дискусії, а в окремих випадках відверті баталії щодо національних, економічних і соціальних питань. Саме між Революцією 1905 р. і початком Першої Світової війни оформилася низка модерних політичних традицій та національних програм, часто між собою непримиренних, які, попри це, слід вивчати у взаємозв'язку, не знецінюючи одні відносно інших.

Запроваджена в Російській імперії 1905 р. система політичної репрезентації помітно відставала від систем інших континентальних імперій, у декотрих з яких уже діяло виборче право для всього чоловічого населення. В Російській імперії навпаки вибори відбувались у непрямий спосіб і за куріальною системою, що привілеювала власників землі та іншого майна над малоземельним селянством та пролетаріатом. За монархом залишалось право ухвалювати закони в обхід Державної Думи, тож його влада фактично і юридично залишалася необмеженою. Практики цензурування періодичних видань попри пом'якшення й надалі широко застосовувалися, тож свобода слова суттєво обмежувалася.

І все-таки чимало політичних груп були заінтересовані включитися в політичну боротьбу. Умовно кажучи, вона велася в одному з двох таборів — прогресивному або патріотичному. Перший складався з поборників революції — різних ліберальних та соціал-демократичних груп на чолі з партією конституційних демократів і з гаслами розширення індивідуальних прав, свободи слова, запровадження органів політичної репрезентації, загально-го виборчого права та можливостей культурного самовизначення народів імперії. Другий складався з противників Революції, груп у політичному спектрі від правочентристських до радикально-правих. Вони трактували Революцію як спробу зруйнувати імперію, єврейський закат, критикували представницькі інститути як західні запозичення, що руйнують соборність Росії, висунули гасло домінування росіян над іншими народами імперії, але все ж діяли в рамках нових правил політичної гри.

Цю статтю присвячено перш за все діяльності Київського клубу російських націоналістів — групі, яка в таборі патріотичних сил була найбільш ліберальною, поміркованою і елітарною. Разом з тим, цю групу відносно широко підтримували в українських губерніях і вона розвинула дуже потужну агітаційну роботу. Численні публіцисти й інтелектуали з цього середовища оформили досить чітку політичну традицію консервативного мислення, яка опинилася під основним прицілом радянської влади після 1919 р. й пам'ять про яку було пізніше витіснено з офіційних наративів, але поняття та ідеї якої перейшли в більш пізні інтелектуальні дискусії.

Актуальність дослідження. Розвиток громадянського суспільства, громадської сфери та демократичних інституцій перебуває у фокусі політичної історії суспільств, що перебудовуються в бік плюралізму. Стаття значною мірою свідчить про різноманіття політичних і національних груп у політичному просторі дореволюційного Правобережжя та Києва зокрема.

Предметом дослідження є політика російських консерваторів під час виборчих змагань за представництво у Державній Думі.

Історіографія проблеми. Правобережний контекст історії виборів до Державної Думи Російської імперії залишається практично недослідженим полем. Дотепер не існує жодного комплексного дослідження про основних учасників виборчого процесу, понад те нез'ясованим залишається вплив виборчих кампаній на суспільні процеси Правобережжя. Великою мірою це так, тому що основна боротьба точилася між російськими та польськими політичними партіями, які зникли з політичної арени невдовзі після Революції 1917 р. і чию пам'ять було витіснено з гуманітаристики радянського періоду. Варто втім відзначити працю американського дослідника Роберта Едельмана, який 1982 р. опублікував книгу, присвячену російським консервативним групам Правобережжя. В цій книзі він аналізував участь у виборах Київського клубу російських націоналістів та інших російських правих партій. На його думку, російські консерватори консолідувалися в намаганні захистити свої аграрні інтереси, позаяк під впливом модернізації цих процесів їм доводилося відповідати на нові виклики світової економіки [1, 7, 11–13, 21].

Джерельна база дослідження складається з двох типів матеріалів. По-перше, це мемуари безпосередніх учасників подій, членів Клубу російських націоналістів, де вони розповідали про свій виборчий та агітаційний досвід. По-друге, це публічні матеріали, які видавали Клуб або газета «Киевлянин», що була формально незалежним органом, однак слугувала рупором інтересів Клубу. В цих матеріалах містяться програмні положення Клубу, агітація, полеміка з іншими учасниками виборів та статті на суспільно-важливі теми.

Методологічні зауваження. В темі російського націоналізму початку ХХ ст. є низка дискусійних моментів, які за сучасного стану наукової розробки не

можуть бути вирішені, але нерозв'язаність яких часто веде до упереджених суджень. По-перше, це зв'язок російських націоналістів із владою. В риторичній політичній противимові початку ХХ ст., в радянській і в українській незалежницькій історіографії російських націоналістів типово характеризують як «прислужників царського режиму», «агентів самодержавства» і т. п. Протилежною крайністю є представлення російських націоналістів як однієї з багатьох політичних груп у тогочасному громадському полі й ігнорування присутності в лавах націоналістів офіційних осіб, як і численних фактів адміністративної підтримки. Однак тут ідеться про значно складніші відносини, де адміністративні важелі й агітація з гаслами домінування росіян над іншими народами, неподільності імперії, верховенства царської влади використовувалися для здобуття електорату, а своєю чергою підтримка виборців використовувалася для легітимації консервативних політичних реформ і зміцнення владних позицій. Варто при цьому зважати, що в самій владі, зокрема серед духовенства, існував розкол між консерваторами, лібералами та лівими. Тож у даному разі можна говорити радше про зв'язки певних владних кіл із певними консервативними групами, які дуже відрізнялися залежно від регіону і часу, й не були однозначними.

По-друге, дискусійними й надалі залишаються різноманітність і відносини в середовищі російських націоналістичних кіл. Зазвичай сукупність різних груп об'єднують парасольковим терміном «чорносотенство», під яким мається на увазі масовий контрреволюційний рух на захист непорушності самодержавства, найвідомішим виявом якого стало погромне насилля над євреями [1, с. 65]. Ця картина характерна для 1905–1907 рр., коли чорносотенство справді було поширеним і мало безпосередню фінансову й моральну підтримку від царя Миколи II [7, с. 22–23]. Втім, після 1907 р. виникли й інші групи, які твердо відкидали вуличне насилля, зазіхання на єврейську власність, самофінансувалися, прийняли більш помірковану й ліберальну лінію в політиці. Їх і надалі часто позначали терміном «чорносотенці», але цей термін для багатьох російських націоналістів уже став лайкою, чимось, від чого вони намагалися відсторонитися. Чорносотенці, монархісти, консерватори, реакціонери, праві, помірковані-праві, право-радикали, націоналісти, прогресивні націоналісти, патріоти, двоглавівці — ці терміни мали різне забарвлення й залежно від обставин та часу могли позначати різні ворожі або коопераційні політичні сили.

По-третє, суперечності також викликає географія російського націоналізму. Існують два крайні погляди: що російський націоналізм був колоніальним продуктом, який штучно насадила імперська влада, і що російський націоналізм був політичним виявом місцевого населення та ідей його місцевих еліт. Не маючи змоги в цій роботі присвятити окрему увагу цьому

надзвичайно складному питанню, відзначимо лише те, що більшість російських націоналістичних груп, від радикальних до поміркованих правих, виникла в Правобережній Україні, Білорусі та Бессарабії, тобто регіонах із етнічно змішаним населенням, великою часткою євреїв і певними особливостями капіталістичного розвитку. Саме Західні окраїни постачали найбільшу кількість депутатів-націоналістів у центр Росії й зв'язок між правими активістами з Західних окраїн та правими з центральних губерній залишається, по суті, непочатим краєм історичних досліджень.

Київський клуб російських націоналістів і політика Петра Столипіна. Злет Київського клубу російських націоналістів (ККРН) припав на період діяльності Третьої Думи (1908–1912). Перші дві Думи цар Микола II розпустив як контр-продуктивні в зв'язку з тим, що там домінували ліберальні й ліві партії. 1907 р. він вніс зміни до виборчого закону, які привілюювали заможніші класи над селянством і пролетаріатом. Паралельно різні праві й правочентристські групи в західних окраїнах виробили досить успішні мобілізаційні стратегії, отримали достатню кількість місць на виборах до III Державної Думи й утворили там фракції поміркованих правих і націоналістів, які стали опорою для політики реформ енергійного прем'єр-міністра Петра Столипіна.

Формально ККРН утворився на початку 1908 р. Це була елітарна організація, до складу якої входили кілька сотень землевласників, домовласників, купців, вищого духовенства, університетських і семінарських викладачів, лікарів та інженерів, залізничників, публіцистів [11, 122–140; 12, 136–162; 13, 390–420]. Їхнім неофіційним друкованим органом була найбільша газета Південно-Західного краю «Киевлянин», яка на той час уже нараховувала понад півстолітню історію [22, с. 104, 128–130, 147–149, 209–220]. Через цю газету та власні організаційні заходи ККРН пропагував новий курс прем'єр-міністра, який полягав у метафоричній формулі «однією рукою стримувати революцію, іншою саджати дерева». Тобто, з одного боку, запроваджувалися жорсткі поліцейські практики покарання революціонерів, зокрема смертю (столипінські краватки), з іншого боку, була спроба розв'язати проблеми, які зумовили революційні протести. При цьому основні програми клубу й прем'єра — аграрна реформа, запровадження земств у Західних окраїнах і відділення Холмської губ. — зміцнювали економічні та владні позиції деяких членів клубу.

Аграрне питання. На зламі століть аграрний сектор модернізувався так само швидко, як і інші сфери громадського життя. Нові способи сівозміни, удобрення та зволоження, заміна дерев'яних сох на плуги з металевими деталями, машинізація виробництва, елеватори та цукропереробні заводи, кредитування для збуту збіжжя — використання цих нововведень від-

кривали можливості отримати надприбутки, однак тільки за умови правильного менеджменту й кількості землі, що могла давати надлишки продукції [8, с. 5–11]. Хоча експорт збіжжя і цукру був найбільшою статтею прибутків усього регіону, далеко не всі поміщики Правобережжя і мало хто з селян перейшли до новітніх практик. Землевласники — члени ККРН представляли, однак, новий тип аграріїв [21, с. 2–6]. Петро Балашов, Федір Безак, Дмитро Чихачов, Сергій Богданов, Володимир Бобринський, П. Н. Крупенський, Василь Шульгін — усі вони були водночас членами Державної Думи, членами ККРН і власниками прибуткових маєтків [21, с. 42].

Якщо ліві партії бачили вихід із основної проблеми українських губерній — земельного голоду серед селян [8, с. 29–33] — в тих чи інших формах перерозподілу великих поміщицьких та монастирських маєтків, то програма Столипіна рухалася в протилежному напрямку: укрупнення ділянок. Безперестанно повторюючи тезу, що земля має належати тим, хто може нею ефективно управляти, його прибічники розраховували на створення великих хуторів із показовими техніками фермерства й найманою працею. Згідно з їхньою програмою, прогресивним і підприємливим селянам надавався кредит на придбання землі й облаштування хуторів. При цьому очікувалося, що неприємливі селяни, які бідніють, продаватимуть свої клаптики й поповнюватимуть лави міського пролетаріату або переселятимуться до Сибіру і Туркестану, де їм безкоштовно надавалася земля в рамках окремої переселенської програми, яка в підсумку охопила майже 1 млн. населення [8, с. 43–49].

Земства в Західному краї. Іншою великою програмою політичних перетворень Столипіна та київських націоналістів було запровадження інституту земств у Західних окраїнах: Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській і Могилівській губ. Коли земства створювалися по всій імперії 1864 р., то в цих регіонах було залишено старі інститути прямого бюрократичного управління, щоб не допускати польських поміщиків до владних ресурсів і можливостей політичних зібрань. Після 1908 р. російські поміщики висунули проект земств, згідно з яким утверджувалося домінування росіян: голова, половина членів та найманих працівників мали бути росіянами, окремо відводилися квоти для православного духовенства. Після відправки депутації до царя, агітаційної кампанії в пресі, проведення закону в Державній Думі та внесення поправок до нього 29 березня 1910 р. київські націоналісти домоглися затвердження західних земств, і невдовзі взяли участь у виборах до них, отримавши там впевнену перемогу не тільки над польськими поміщиками, а й над селянами [21, с. 106–110, 136].

Виділення Холмської губ. Через дочірню організацію під керівництвом графа Володимира Бобринського «Галицко-русское общество» ККРН усі-

ляко сприяв відновленню «російського духу» на територіях, які вони називали не інакше як Галицька Русь, Прикарпатська Русь і Холмська Русь. ККРН оживив старий проект із 1860-х рр. виділення Холмщини з Привіслинського краю в окрему губернію, що мало захистити від польських, католицьких та греко-католицьких впливів. Останнє передбачало велику місіонерську роботу — більшість населення таємно сповідувала греко-католицьку віру, яку в Російській імперії заборонили 1875 р. Ініціатор проекту архієпископ Хомський Євлогій (Георгієвський) провів масштабну кампанію в столичній і регіональній пресі, яка ознайомлювала громадськість із регіоном (далеко не всім було відомо, де Холмщина), доносила думку, що більшість населення становлять місцеві росіяни, й загалом презентувала Холмщину як забутий і пригнічений аванпост російського народу. Проект було затверджено 23 червня 1913 р. [2].

Мобілізація виборців. Виборчі кампанії на Правобережній Україні між 1905 і 1914 рр. практично йшли одна вслід одній. В даному разі йдеться про вибори до Державної Думи 1906, 1907, 1908 та 1912 рр., вибори до новостворених у західних губерніях земств 1911 р., міських виборів — у випадку Києва це 1906 та 1910 рр., а також низки перевиборів окремих членів Державної Думи та Державної Ради (вища палата парламенту). Якщо одразу після революції на виборах перемагали ліберальні, демократичні й соціалістичні партії, то з 1908 р. праві почали здобувати дедалі більше голосів. При цьому виборчий процес, результати і мобілізаційні стратегії дещо відрізнялися залежно від того, де вони проводилися — в містах чи в губерніях.

Рецепт електорального успіху на губернських виборах винайшов 1907 р. Василь Шульгін — волинський поміщик, редактор газети «Киевлянин», особа, чия визначна політична кар'єра тоді тільки починалася і завершилася аж на початку 1960-х. На виборах до II Держдуми він застановився перемогти польських поміщиків, які здобули майже повну перемогу попереднього разу. Виборчий закон передбачав, що кожен поміщик із землею понад 200 десятин мав право одного голосу, а дрібніші власники землі, зокрема малоземельні селяни, могли складати ділянки докупити й мати один голос на багатьох. Таким чином, електоральний успіх могла забезпечити лише мобілізація великої кількості дрібних власників землі. Ресурсів на пряму агітацію в Шульгіна не було, а газет селяни майже не читали. Тому він звернувся до місцевих священників з листами від монархічної організації [17, с. 40–41], в яких прохав забезпечити явку селян і провести з ними бесіду після служби в попередній святковий день. Явка православних виборців перевершила всі сподівання й на губернських виборах пройшла більшість правих [17, с. 21–46].

Хоча закон 1907 р. змінив порядок виборів у бік дискримінації дрібних землевласників, мобілізація православних виборців — від найнижчих

верств і до великих землевласників — стала на наступні роки найважливішою стратегією російських націоналістів. Практично всюди велику роль відігравало духовенство, яке також становило значну частку обранців від націоналістів. Це не вважалося ні використанням адміністративного ресурсу, ані нечесною агітацією. В уявленні ККРН російський народ бачився як єдина цілісність, пов'язана непорушною православною вірою і владою Богом даного царя. Для них нечесною агітацією була б агітація за власні корисливі інтереси, але не за інтереси своєї партії і, як вони вважали, свого народу. Російські націоналісти пишалися участю духовенства в своїх кампаніях і відкрито про це говорили [13, с. 122–123]. Для прикладу, в матеріалах Київського клубу російських націоналістів про вибори 1912 р. по Київській губ., де вони здобули абсолютну перемогу, зазначалося: «Перед началом выборов высокопреосвященным Флавианом в сослужении кафедрального протоиерея М. Д. Златоверховникова и священника А. Л. Трегубова, отслужено было молебствие. Высокопреосвященный обратился к выборщикам с кратким словом, указав, что должны быть избираемы в Думу люди, преданные вере православной, Царю и русскому народу» [13, с. 115]. До цього варто додати, що священник Трегубов, який проводив цей молебен, уже на той час був членом III Думи й 147 голосами його успішно переобрали до IV.

Духовенство, яке співпрацювало з російськими націоналістами, відсторонювалося від духовенства, яке підтримувало крайніх правих. Наприклад, російський націоналіст і член III Держдуми архієпископ Євлогій після переведення його з Холмської до Волинської єпархії так описував політичну ситуацію у Почаївській лаврі, славнозвісному центрі крайньої правої агітації [2]: «... я разговорился, со многими священниками познакомился и вскоре понял, что епархиальное духовенство настроено очень право. Кафедральный протоиерей прямо мне заявил: «Мы все черносотенцы» [...] Позже я узнал, что выборы в земство, а также в Государственную думу происходили в архиерейском доме (с целью овладеть выборщиками); разномыслящих всячески оттирали; был случай, когда в день выборов на местах архиерей вызвал священника в Житомир, а по возвращении его домой выборы были уже кончены...» [2].

Варто при цьому зауважити, що участь осіб духовного чину в передвиборчій агітації та мобілізації була характерною також і для консервативних партій інших європейських країн, приміром для Німеччини початку 1870-х рр. [19, 1448–1474].

Якщо російські націоналісти відносно легко домоглися блискучих успіхів у Волинській, Подільській і Київській губ. на виборах до III і IV Держдум, а також на виборах до земств, то вибори по Києву давалися їм важче в умовах жорсткішої конкуренції. «Не надо тратить силы на большие го-

рода, так как они у нас и за границей делаются все левее и левее» — висно-
вував лідер ККРН Анатолій Савенко після поразки на виборах до IV Держ-
думи по другій київській курії. На той час, а це — 1912 р., у місті різко збіль-
шилася кількість читачів, з'явилося безліч доступних за ціною та змістом
ліберальних та соціал-демократичних газет, тож консерваторам доводило-
ся диверсифікувати електоральні стратегії на міських виборах.

Російські націоналісти організовували в кожному з восьми районів міс-
та дільничні комітети російських виборців, на чолі яких стояв загальноки-
ївський комітет. На попередніх зборах організовувалися пробні балотуван-
ня виборців, де визначалися кандидати. Окрім того, проводилися зустрічі
з різними категоріями виборців, на яких велася агітація за відповідні со-
ціальні і національні програми [12, с. 52].

Російський націоналізм як передвиборче гасло. Ні організація виборів,
ні підтримка духовенства, ані критика ліберальної влади самі по собі не мо-
гли забезпечити голоси виборців — для цього були потрібні ще щонайменш
правильні політичні месиджі. Інтелектуальні зусилля клубу були для цьо-
го достатніми. Трохи не в кожному номері газети «Киевлянин» друкува-
лася колонка талановитого публіциста та промовця, фактичного лідера клу-
бу Анатолія Савенка, де він коментував практично всі теми: від міжнарод-
них відносин і воєнного потенціалу в російській армії й до археології дав-
нього Києва та побутових потреб села. Друкував матеріали також редак-
тор газети Василь Шульгін, з'являючись найчастіше з коментарями подій
у Державній Думі, але окремо він так само публікував свої художні тво-
ри, зокрема оповідання «Погром» [9, с. 1–96]. Інженер, виконавець проєк-
тів поліпшення київського благоустрою і власник мільйонних статків Все-
волод Демченко писав про господарські питання Києва та Південно-Захід-
ного краю, а професор-візантиніст Тимофій Флоринський, як і інші пред-
ставники університету Св. Володимира та Духовної академії, — про уні-
верситетські питання і «мазепинський рух». По суті, члени ККРН допису-
вали в кожен номер газети, до того ж регулярно друкували брошури [15,
15, 16], збірники клубу й навіть кількостсторінкові академічні видання [18].

Загальну програму консерваторів 1912 р. було викладено в дуже загаль-
них термінах і навряд чи вона пропонувала реальний вихід із тогочасних
проблем. Її пунктами були: підтримка органів політичної репрезентації, зміц-
нення військової потужності імперії, зміцнення позицій православної Цер-
кви, поліпшення позицій селян через дешеві кредити, розвиток парафіяль-
них шкіл і патріотичного виховання, націоналізація кредиту, торгівлі та ін-
дустрії, заперечення рівних прав для євреїв [21, с. 145]. При цьому росій-
ські націоналісти вірили в свою виняткову роль захисників російського на-
роду і Російської імперії й пропагували її. 1910 р. член клубу Іван Сікор-

ський у рамках виборчої кампанії до міської думи говорив: «На Киев смотрит вся Россия. Петербург никогда не имел значения руководителя национальной жизни России. Москва после 1905 также утратила нравственный авторитет в глазах национально-русского общества. Значение центра русской национальной жизни начинает переходить к Киеву и на киевлянах лежит высший долг перед городом и родиной: мы должны укреплять возникшую здесь русскую твердыню. Пора нам сказать: мы — сыны великого народа и здесь, в историческом Киеве, хозяева мы! Городское управление матери городов русских должно быть русским... Мы должны решительно сказать: мы — русские, и Киев — наш...» [4].

Це гасло адресувалося насамперед місцевому населенню, і з думських трибун члени ККРН не висловлювали подібних лозунгів. Звертаючись до виборців, Іван Сікорський та його колеги по ККРН подавали Мало-росію як оплот російського національного духу, якого росіяни центральних губерній не відчували [6, с. 55–56]. Вони намагалися вплинути на традиційні, з їхнього погляду, риси росіян — безкорисливість, нездатність дбати про себе в першу чергу і постійна турбота про інших, космополітизм. У їхньому уявленні простори величі й могутності російського народу опинилися під загрозою пригноблення від іногородців та неприємельських груп. Російський народ треба, відтак, об'єднати, пробудити в ньому національні почуття, змусити мобілізуватися, щоб дати відсіч ворогам, насамперед євреям.

Говорячи про безпосередні потреби міста, націоналісти робили акцент на тому, що російського середнього класу не існує, що серед купців і торговців майже всі євреї, які збагатилися з допомогою космополітичної ліберальної влади і участі в нечесних біржових спекуляціях. Вони критикували міську думу за те, що вона розвиває центральні райони міста й висували проекти розвитку периферії, провадили думку, що основні сервіси, такі як водогін і каналізація, треба довіряти тільки компаніям у власності росіян, вимагали зміцнення кредитових можливостей для православних торговців та комерсантів, посилення міліцейського контролю над євреями, що проживали в місті без документів тощо.

Антисемітизм ККРН — досить неоднозначне явище, якому спеціальна увага в літературі практично ніколи не приділялася, хоча це був дуже важливий об'єднувачий чинник всередині групи і в передвиборчій агітації. Чимало членів, зокрема університетських викладачів, читали лекції на єврейські теми, друкували брошури, шукали будь-які можливі соціальні, історичні й релігійні причини «єврейського засилля». Євреї були тим Іншим, який використовувався, коли йшлося про те, хто такі росіяни. Євреїв звинувачували водночас у тому, що вони беруть участь у біржових спекуляціях та ін-

ших капіталістичних хижацтвах, і в тому, що вони становлять більшість серед лівих і анархістів, намагаються знищити імперію та російський народ. Але разом із тим російські націоналісти відсторонювалися від антисемітизму крайніх правих — засуджували вуличне насилля, втручання в приватну власність, докладали окремих зусиль до запобігання погромам [2].

У цьому плані показова історія, яку записала донька Савенка у спогадах про революційні роки. Перед приходом петлюрівців він утік, залишивши в місті дружину та дітей. Почалися погроми, й до родини звернувся їхній лікар-єврей з проханням переховати його та його доньку від петлюрівців. Якось увечері петлюрівці прийшли в Савенкову квартиру обшукати житло, бо хтось доніс, що там є «жиди». Дружина Савенка затримала петлюрівців на вході фразою: «Какие жиды? Вы что, не знаете, в чью квартиру пришли: здесь живет член Государственной думы Савенко» [10].

Але якщо антисемітизм ККРН увесь час використовував у передвиборчій агітації, то критика українського націоналізму мала зовсім інше спрямування. Євреї були основними ворогами, бо вони в уявленні ККРН становили ядро табору основних політичних опонентів — ліберальних і лівих партій. Тим часом політичних організацій, які б апелювали до українського націоналізму, на виборах не було. Основна боротьба тривала між університетськими викладачами, які бачили в особі Михайла Грушевського та кола так званих «поступових українофілів» конкурентів передовсім у науковому середовищі. Самі ж члени ККРН часто наголошували на власному малоросійському походженні, підкреслювали зв'язок із Південно-західним регіоном і намагалися підвищити престиж малоросійства [5, 426–438].

Розкол, розстріл і еміграція. Злет діяльності ККРН закінчився 1 вересня 1911 р. Того дня Петро Столипін у рамках візиту царя й голови уряду до Києва зустрівся з діячами ККРН і обговорив питання виборів до IV Держдуми, боротьби з «українофільською пропагандою», полегшення кредиту для російської торгівлі й наведення порядку в університеті. Після цього він разом із родиною царя відбув до міського театру на оперу Римського-Корсакова «Сказка о царе Салтане». В антракті після другого акта пролунав постріл, яким було поранено Столипіна, через кілька днів після цього він помер [13, с. 47–48]. Невдовзі члени ККРН звели в Києві пам'ятник, де було викарбувано цитату Столипіна, а між рядками прочитувалася віра в месіанізм російських націоналістів Правобережжя: «Твердо верю, что затеплившийся на западе России свет русской национальной идеи не погаснет и вскоре озарит всю Россию».

Наступник Столипіна на посту прем'єр-міністра Володимир Коковцов у політиці спирався на центристські партії, й російські націоналісти, хоч і мали значний електоральний успіх на виборах до IV Думи, більше не могли від-

крито ініціювати масштабні проекти. У зв'язку з втратою опертя в уряді в групі націоналістів намітився розкол: частина прагнула політичного зближення з більш радикальними правими групами, решта тяжіла до співпраці з лібералами. Цей розкол особливо позначився під час справи Бейліса, яка впродовж 1911–1913 рр. не сходила з газетних шпальт і весь час тримала населення в очікуванні нових погромів. У таємничому вбивстві хлопчика Андрія Ющинського було звинувачено управителя цегельної фабрики єврея Менделя Бейліса, по суті, тільки тому, що той жив неподалік від місця злочину, а він стався напередодні свята Песах [20, с. 30–31, 40–41]. Серед членів ККРН були заповзяті захисники версії ритуального злочину, серед яких найбільше уславився Іван Сікорський, професор, психіатр і фізичний антрополог, що написав експертизу, в якій доводив, що ритуальне вбивство для отримання християнської крові могло мати місце. Однак були й члени ККРН, які, попри відверті антисемітські погляди, зайняли виправдувальну позицію щодо Бейліса [21, с. 181–189]. В результаті в клубі відбувся розкол і 13 радикально налаштованих очільників покинули організацію.

Розрив у таборі російських націоналістів надалі тільки поглиблювався аж до початку Першої Світової війни, коли політична сфера мала поспіхом реформуватися. 1915 р. «ліве» крило ККРН на чолі з Савенком і Шульгіним зблизилося з «правим» крилом кадетів, унаслідок чого сформувався Прогресивний блок у Думі, й ККРН перейменувався у ККПРН — Київський клуб прогресивних російських націоналістів. При цьому вони поступилися низкою принципових моментів, зокрема щодо неможливості рівноправ'я євреїв.

Пізніше доля членів клубу склалася по-різному. В часи Центральної Ради Шульгін і Савенко далі вели політичну діяльність, зосереджуючись на критиці новоствореного режиму. На початку 1918 р. більшовики розгромили приміщення Клубу, після чого він де-факто припинив існування. У травні — серпні 1919 р. було розстріляно 68 колишніх членів ККРН, причому більшість належали до Ради клубу. Інші члени або загинули в часи революційних подій, як-от лідер клубу Анатолій Савенко, або емігрували до Сербії, Чехії та Франції. 1917 р. Василь Шульгін разом із Олександром Гучковим прийняв корону Миколи II під час його зречення від престолу, після чого емігрував до Сербії, де вів публіцистичну діяльність. 1944 р. його арештувала радянська влада в Югославії й заслала на 25 років до Сибіру. Звідти він повернувся 1956 р. вже як радянський патріот. 1965 р. було знято документальний фільм за його участю. Помер Василь Шульгін 1976 р. у віці 98 років [3].

Випадак Київського клубу російських націоналістів показовий із різних кутів зору. По-перше, він ілюструє рамки політичного поля, де була мож-

ливою й реально функціонувала легальна боротьба між партіями і лівого, і правого, і центристського спрямування. Приклад ККРН зокрема вказує на досить складні та неоднозначні відносини в таборі правих партій. І якщо у цьому тексті більше уваги було приділено зв'язкам ККРН із крайніми правими партіями, то не менш цікавими залишаються відносини ККРН із правоцентристською партією октябристів, яка також була опорою політики Столипіна, мала доволі схожу з націоналістами і помірковано-правими програму й широку підтримку на Лівобережжі.

По-друге, історія ККРН значною мірою є історією появи на Правобережжі модерного медіа-простору, в якому засоби масової інформації використовуються для втілення національних програм. Ресурси, доступ до владних повноважень та інституційні можливості для агітації були далеко не однаковими в різних груп, і залежно від політичних позицій, соціального складу та цілей їхньої стратегії дуже відрізнялися, на що варто особливо зважати, вивчаючи міжетнічні відносини й політичну історію пізньоімперського періоду.

Врешті, історія Київського клубу російських націоналістів залишає відкритим питання політичної традиції, яку започаткували (або продовжили) їхні члени. Їхня політична програма та політичні практики викликали велику хвилю агресії у свій бік в період революції та після неї. Фізичне винищення членів ККРН, розправа з «кулацтвом, буржуазними елементами і контрреволюцією», політика українізації — разом з усім цим було витіснено пам'ять про російських націоналістів Правобережжя. В 1920-х та 1960-х було написано низку робіт про російських націоналістів, де, проте, їх представляли як затятих чорносотенців та ворогів усього прогресивного. Разом із цим політичні емігранти на зразок Василя Шульгіна, інститути пам'яті в межах православної Церкви та інші групи заінтересованих упродовж усього ХХ–ХХІ ст. публікували тексти, що вийшли з-під пера київських націоналістів. Різні елементи консервативної ідеології ККРН в останні десятиліття використовувалися як антитеза до радянської спадщини та офіційних національних наративів і, зрештою, можуть надалі бути використані в пошуках моделі мультикультурності в Україні.

1. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 63–74.

2. Евлогий (Георгиевский), митр. Путь Моей Жизни : [Електронний ресурс] / Евлогий (Георгиевский), митр. — Режим доступу : <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=720>

3. Иванов А. Судьбы лидеров русского национализма после февраля 1917 г. : [Електронний ресурс] / Иванов А. — Режим доступу : <http://rusk.ru/st.php?idar=172151>. Відвідано 03.03.2012.

4. Кальченко Т. В. Сикорский Иван Алексеевич (26.05.1842—1[4].02.1919), ученый-психолог, теоретик национализма, публицист, доктор медицины : [Электронный ресурс] / Кальченко Т. В. — Режим доступа : <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=997&abc=1>. Відвідано 15.05.2009.
5. Котенко А. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны / А. Котенко, О. Мартынюк, А. Миллер // «Понятия о России» : К исторической семантике имперского периода : В 2-х т. — М. : Новое литературное обозрение, 2012. — С. 392–443.
6. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. — 1996. — С. 55–65.
7. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / Омелянчук И. В. — К. : МАУП, 2007. — 744 с.
8. Погребинський О. Столипінська Реформа На Україні / Погребинський О. — Харків : Пролетар, 1931. — 127 с.
9. Погром. — К. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1908. — 96 с.
10. Савенко И. А. Наяву — не во сне : Роман-воспоминание : [Электронный ресурс] / Савенко И. А. — К. : Дніпро, 1990. — Режим доступа : <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=766>
11. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 2. — К. : Типография Кушнерева, 1910. — 209 с.
12. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 3. — К. : Типография Кушнерева, 1911. — 162 с.
13. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 4–5. — К. : Типография Кушнерева, 1913. — 421 с.
14. Сикорский И. А. О Психологических основах национализма / Сикорский И. А. — К. : Киевский клуб русских националистов, 1910. — 16 с.
15. Сикорский И. А. Русские и Украинцы (Глава из этнологического катехизиса): Доклад в клубе русских националистов в Киеве 7 Февраля 1913 г. : [Электронный ресурс] / Сикорский И. А. — К. : Киевский клуб русских националистов, 1913. — Режим доступа : http://www.e-reading-lib.org/chapter.php/150309/32/Avdeev_-_Russkaya_rasovaya_teorija_do_1917_goda_Tom_1.html. Відвідано 03.03.2013.
16. Стороженко А. В. Происхождение и суть Украинфильства / Стороженко А. В. — К., 1912. — 58 с.
17. Шульгин В. В. Последний очевидец: мемуары, очерки, сны / Шульгин В. В. — М. : ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2002. — 590 с.
18. Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма / Щеголев С. Н. — К., 1912. — 588 с.
19. Anderson M. L. M. Voter, Junker, Landrat, Priest: the Old Authorities And the New Franchise in Imperial Germany / M. L. M. Anderson // The American Historical Review. — 1993. — № 98. — P. 1448–1474.
20. Beilis M. Scapegoat on Trial / Beilis M. — Cis Communications, 1993. — 270 с.
21. Edelman R. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party 1907–1917 / Edelman R. — New Brunswick : Rutgers University Press, 1980. — 280 с.
22. Hillis F. C. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907 / Hillis F. C. — Yale University, 2009. — 561 p.

УДК: 94:355.23 (477)

З ІСТОРІЇ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється історія функціонування на українських землях кадетських корпусів, розкриваються особливості їх навчально-виховного процесу. Розглянуто становлення кадетських корпусів у сучасній Україні.

Ключові слова: кадет, кадетський корпус, військова гімназія, підготовка офіцера.

В статье освещается история функционирования на украинских землях кадетских корпусов, раскрываются особенности их учебно-воспитательного процесса. Рассмотрено становление кадетских корпусов в современной Украине.

Ключевые слова: кадет, кадетский корпус, военная гимназия, подготовка офицера.

The article analyzes the history of cadet corps in Ukraine during XIX — early XX centuries and in the present day. The attention is paid to a state policy aimed at increasing the number of military educational institutions and their role in officer training. The author investigates principles in the organization of training and educational system, describes various aspects of officers' training. Cadet corps in modern Ukraine and general tendencies of state cadet training are considered.

During the history cadet corps in Ukrainian lands large efforts were paid to training the officer staff. Almost all representatives of the middle and higher officers of the Russian emperor's army gained higher education exactly in these educational establishments. Certain part of the graduated students took part in creating Ukrainian military powers during 1917–1920. Also, previous experience of establishing Suvorov and Nakhimov schools during Soviet period is addressed. Consequently, educational principles of cadet corps passed a test by history, lead to the actuality, developed in the recent times and modernized in accordance with the requirements of contemporaneity.

Keywords: cadet, military college, military high school, training of officer.

У структурі освіти Російської імперії чільне місце завжди належало кадетським корпусам. Це були середні спеціальні навчально-виховні заклади закритого типу для підготовки офіцерських кадрів. З початку свого функціонування у 30-х рр. XVIII ст. до ліберальних реформ 60–70-х рр. XIX ст. саме кадетські корпуси були єдиним типом закладів, які поповнювали офі-

церський склад фахівцями. Після модернізації системи військової освіти професійна підготовка офіцерів ведеться в юнкерських училищах. Проте кадетські корпуси не втрачають навчально-виховного значення, залишаючись важливою складовою освіти кадрового військового.

Дослідження з цієї тематики в історіографії з'являються ще в дореволюційний період. Їх представлено працями з історії військової освіти В. Ф. Грекова, М. С. Лалаєва, а також нарисами з історії окремих навчальних закладів, які склали Н. П. Завадський, А. Д. Ромашкевич, К. Ф. Павловський. Проте останні при ґрунтовному фактологічному наповненні позбавлені аналітичного матеріалу. В радянський період, з об'єктивних причин, у працях переважає заідеологізованість, хоча досвід кадетських корпусів використовувався при створенні суворовських училищ. Одночасно історію військових навчальних закладів вивчають дослідники з емігрантського середовища, але серед їхніх робіт переважають історико-мемуарні. В новітній час активізується вивчення історії військової освіти. У працях вітчизняних дослідників історія кадетських корпусів розглядається в контексті розбудови національних збройних сил у період визвольних змагань 1917–1920 рр. Однією з перших спроб представити історію кадетських корпусів як окреме дослідження є стаття А. Ткачука, де окреслено основні етапи їхньої діяльності та значення для формування української армії у 1917–1920 рр., але майже не висвітлено історії Одеського та Сумського корпусів. У кількох працях сучасних дослідників викладено історію Київського кадетського корпусу.

Зважаючи на це, мета повідомлення — дослідити історію кадетських корпусів на українських землях, висвітлити особливості та основні напрями навчально-виховного процесу в цих закладах, а також становлення мережі кадетських корпусів у сучасний період.

Збільшення чисельності підрозділів російської армії зумовлює необхідність у офіцерських кадрах, що, в свою чергу, потребує розширення мережі військових навчальних закладів. У зв'язку з цим 1801 р. граф П. Зубов представив проект відкриття в 17 губерніях кадетських корпусів, які мали створюватися на кошти місцевого дворянства. Згодом, 1805 р. за «Планом військового виховання», який схвалив імператор Олександр I, передбачалося відкрити 10 військових училищ: у Петербурзі, Москві, Києві, Смоленську, Воронежі, Твері, Ярославлі, Нижньому Новгороді, Казані й Тобольську, а також підготовчі військово-навчальні школи [1, с. 84]. На практиці було тільки реорганізовано військово-навчальні заклади. В першій чверті XIX ст. у Російській імперії діяло 8 кадетських корпусів та 3 підготовчі училища для вступу до них. Загальна кількість вихованців військово-навчальних закладів на 1825 р. становила 5516 осіб.

На українських землях, які перебували в складі Російської імперії, кадетські корпуси з'являються у 30-х рр. XIX ст. Їхнє відкриття було спричинене зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах, а також урядовими планами регіонально розширити мережу військових навчальних закладів. 1829 р. малоросійський генерал-губернатор князь М. Г. Репнін-Волконський оголосив про намір імператора Миколи I запровадити в Полтаві кадетський корпус. Дворянство Полтавської, Харківської, Чернігівської та Катеринославської губ., зарахованих до корпусу, мало вносити власні кошти на додаток до урядового фінансування. Загальна вартість будівництва корпусу становила 2 млн. 620 тис. руб. асигнаціями [12, с. 7]. Указ про заснування було підписано 5 квітня 1836 р. і, щоб «заклад був пам'ятником перемоги, отриманої Петром I», корпус було наказано «іменувати Петровсько-Полтавським» [4, с. 117]. Урочисте відкриття цього навчального закладу відбулося 6 грудня 1840 р., а 1844 р. корпусу було надано прапор. Першим директором став генерал-майор В. Ф. Светловський. Прикметно, що це був єдиний заклад, літній табір якого розташовувався на справжньому полі битви.

Оскільки Полтавський корпус мав задовольняти потреби у військовій освіті дворянства Лівобережної України, уряд вирішив відкрити такий навчальний заклад і на Правобережжі. 1830 р. виходить імператорський указ про заснування кадетського корпусу в Єлизаветграді. До нього зараховувалися Київська, Волинська, Подільська, Херсонська й Таврійська губ., дворянство яких мало зібрати кошти на відкриття цього закладу [11]. Але проєкт залишився нереалізованим. Цьому завадили фінансові проблеми, оскільки після польського повстання 1830–1831 рр. дворяни тих губерній, де більшість становили поляки, фактично ігнорували збір коштів.

Наступним етапом фундації військового навчального закладу для правобережних губерній став імператорський указ 1833 р. про відкриття кадетського корпусу в Києві. Дворянство Київської, Волинської, Подільської, Херсонської й Таврійської губ. зібрало приблизно 200 тис. руб. сріблом на будівництво приміщення корпусу. Окрім того, дворяни перших трьох губерній зобов'язалися вносити добровільними пожертвами на утримання корпусу 67 тис. руб. сріблом щорічно [7, с. 3]. Додатково до цих коштів імператор Микола I пожалував 892 тис. руб. [3, с. 56]. На клопотання місцевого дворянства, 1847 р. корпусу було присвоєно назву «Володимирського» на честь великого князя Володимира [7, с. 3], сина цесаревича Олександра Миколайовича. Варто зазначити, що назва закладу органічно поєдналася з ім'ям князя Володимира Святославича. Це віддзеркалилось у кадетській символіці: на жетоні корпусу було зображено пам'ятник хрестителю Русі. Згодом при корпусі освятили храм Святого Володимира.

Зважаючи на суму зібраних коштів, уряд ухвалює рішення прискорити його відкриття заснуванням тимчасового неорганізованого кадетського корпусу. Вже 1 січня 1852 р. його офіційно відкрили в складі 200 вихованців. Першим директором призначено полковника А. В. фон Вольського. Із завершенням будівництва приміщень для закладу 30 серпня 1857 р. його було відкрито. У квітні 1858 р. корпусу надано прапор [5].

Історія Одеського кадетського корпусу розпочинається з 1899 р., коли 16 квітня імператорським наказом було прийнято рішення про його відкриття та затверджено Положення. На утримання цього навчального закладу з державної скарбниці було виділено 208 840 руб. Загалом на корпус було асигновано 1550 тис. руб. Першим директором став генерал-майор М. Є. Дерюгін, який до цього керував 2-м Оренбурзьким кадетським корпусом. У жовтні 1905 р. закладу було надано прапор [4, с. 134–135]. У середині 1915 р. корпусу присвоєно ім'я великого князя Костянтина Костянтиновича, який був головним начальником військово-навчальних закладів [3, с. 60].

Заснування кадетського корпусу в Сумах пов'язано з родиною цукрозаводчиків і меценатів Харитоненків. На створення закладу вони пожертвували садибу та 500 тис. руб. за умови, що навчання в ньому буде безстановим. У серпні 1899 р. уряд прийняв рішення про будівництво корпусу, а влітку 1900 р. проводилися вступні іспити, за результатами яких було зараховано 61 вихованця. Урочисте відкриття навчального закладу відбулося 27 вересня 1902 р. Першим директором став генерал-майор Л. І. Кублицький-Піотух, якого 1905 р. переведено директором до Київського корпусу. На його місце став і залишався до кінця існування закладу генерал-майор А. М. Саранчов, випускник Київського корпусу [10, с. 40].

Останнім у мережі військових навчальних закладів на українських землях з'являється Морський кадетський корпус у Севастополі. Він стає другою в державі освітньою установою після Морського корпусу в Петербурзі, де мали готувати кадри для військово-морських сил. Передбачалося, що комплектація складу вихованців відбудеться за рахунок молодших класів столичного закладу. Рішення створити корпус було прийнято 1914 р., а вже в серпні 1916 р. відбувається його офіційне відкриття з присвоєнням шефства цесаревича Олексія Миколайовича [11].

Загальний склад вихованців корпусів поділявся на кадет-інтернів, які перебували на повному утриманні закладу, та кадет-екстернів, які лише відвідували заняття. В свою чергу, інтерни підрозділялися на казеннокоштных, на державному утриманні, стипендіатів, що утримувалися за рахунок відсотків з капіталів благодійників, та тих, хто навчався за власний рахунок. Вихованці-інтерни мали право навчатися за власний рахунок або бути стипендіатами. Чисельність кадетів визначалася штатним комплектом. Так, у

Київському, Сумському й Одеському корпусам кількість вихованців-інтернів визначалася у 500 осіб, у Полтавському — 400 [14, с. 48–49]. Екстернами могли бути лише молодші вихованці. У стрійовому відношенні кадети поділялися на роти, а в навчальному — на класи, при цьому перша рота складалася з кадетів старших — 6 та 7 — класів.

Динаміка чисельності вихованців свідчить, що більшість із них завершувала курс навчання. Так, за 50 років функціонування Полтавського корпусу його закінчило 1795 осіб. За цей час за різними причинами вибуло 1520 вихованців, з яких 66% звільнено додому [4, с. 119]. За аналогічний термін діяльності Київського корпусу його закінчило 2050 кадетів з 4630 осіб, які вступили до нього. Водночас майже 50% не завершило курс навчання, з них 22% відраховано додому [4, с. 18–19]. Більшість вихованців після закінчення корпусу завершували фахову освіту у військових училищах, стаючи кадровими офіцерами. Серед випускників кадетських корпусів на українських землях — генерали Першої Світової війни М. Духонін і О. Самсонов, військовий аташе граф О. Ігнат'єв, військові діячі УНР М. Садовський та В. Петров, діяч Білого руху генерал М. Дроздовський, основоположник тактики винищувальної авіації Є. Крутень, наказні отамани Оренбурзького, Кубанського, Уральського та Забайкальського козацьких військ генерали М. Масловець, Я. Малама, К. Ставровський та І. Назаров. Колишніми кадетами були філософ М. Бердяєв, природодослідник О. Тілло, історик В. Іконников, художник М. Ярошенко.

Навчально-виховний процес у корпусах забезпечував педагогічний склад, який формувався з офіцерів-вихователів і викладачів. Штат офіцерів-вихователів визначався урядовим положенням для Київського, Сумського та Одеського корпусів 22 чол., для Полтавського — 17. До їхніх обов'язків належали виховна робота та проведення стрійових занять. Викладачі в корпусах викладали курс загальноосвітніх дисциплін, їх штат залежав від кількості класів, навчальних предметів і годин. Педагогічні кадри готували на дворічних педагогічних курсах. Управління військово-навчальних закладів відкрилися 1865 р. і діяли до 1883 р. 1890 р. їхню роботу було відновлено, і слухачі здобули можливість отримати спеціальну педагогічну підготовку [13]. Нерідко до викладання у кадетських корпусах залучалися викладачі гімназій та вищих навчальних закладів. Так, у Київському корпусі 1888/89 н. р. читали курси викладачі Київського, Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Петербурзької духовної академії зі ступенем кандидата [9, с. 8].

Впорядкування навчальних програм кадетських корпусів розпочинається в 30-х рр. XIX ст. у зв'язку з формуванням системи військово-навчальних закладів Російської імперії. Корпуси були середніми закладами інтер-

натного типу й поділялися на ранжировані, де був повний курс, та неранжировані, де існували тільки підготовчі й загальні класи [9, с. 4]. Повний курс навчання спочатку тривав 10 років, з 1836 р. — 8. Кадети розподілялися на 3 курси: підготовчий (2 роки), загальний (4 роки) та спеціальний (2 роки) [3, с. 16].

У ході реформ 60–70-х рр. XIX ст. кадетські корпуси перетворено на військові гімназії, що обумовлювалося низкою негативних явищ у навчально-виховній роботі. Згідно з Положенням, основною метою військових гімназій було надання підготовчої загальної освіти з 6-річним терміном навчання для тих, хто готувався до військової служби. Спеціальні класи відокремлювалися, а освіту за їхньою програмою мали надавати новостворені військові училища. 1870 р. навчальні курси військових гімназій і училищ переглядалися для раціонального розподілу дисциплін між ними. Відтак, гімназіям, згідно з «Постановами про Військово-навчальні заклади» було надано 7-річний загальноосвітній реальний курс, що фактично урівнювало їх з цивільними навчальними закладами.

У червні 1882 р. наказом імператора Олександра III військові гімназії перетворювалися на кадетські корпуси, а 14 лютого 1886 р. затверджено їх Положення, яке в основних рисах повторювало попередні нормативні акти: зберігаються загальноосвітня програма та 7-річне навчання. Проте виразнішою стає загальна військова спрямованість, адже вихованці старших класів для стройових занять улітку переводилися до таборів [3, с. 18–19].

Програма навчання в кадетських корпусах 40–50-х рр. XIX ст. містила як загальноосвітні (Закон Божий, російська мова та словесність, історія, іноземні мови, математика, фізика, хімія тощо), так і спеціальні (тактика, топографія, фортифікація тощо) предмети. Обов'язковими в позаурочний час були гімнастика, фехтування, танці. Після змін 60–70-х рр. у закладах викладаються лише загальноосвітні дисципліни: Закон Божий, російська і церковнослов'янська мови, словесність, іноземні мови, суспільствознавчі та математично-природничі дисципліни. Позакласні заняття мали розвивати загальну фізичну підготовку вихованців і залишаються без змін. Зміни 1886 р. також не торкалися програми навчання та загальних засад виховання. Таким чином, перелік дисциплін, які викладалися в середніх військово-навчальних закладах цілком сформувався. Для забезпечення навчально-виховного процесу обов'язковою для закладу була наявність корпусної та ротних бібліотек, фізичного та хімічних кабінетів, навчально-методичної бази з усіх предметів курсу. Також обов'язковими були вступні, щорічні переводні та випускні іспити. Кадети, які успішно завершували навчання, направлялися до військових училищ

[14, с. 26–27], а також вступали до цивільних вищих навчальних закладів, маючи ґрунтовну загальноосвітню підготовку.

У корпусах приділялася увага позакласній роботі. Насамперед це були обов'язкові заняття, передбачені навчальною програмою: стройова підготовка, гімнастика, фехтування, плавання, у деяких закладах також їзда верхи. Програмою також були передбачені такі дисципліни як музика, співи і танці [14, с. 25]. У цьому контексті зверталася увага на розвиток творчих здібностей вихованців, які брали участь у аматорських театральних виставах, грали в оркестрах тощо. Так, у Сумському корпусі були церковний та світський хори, духовий і симфонічний оркестри, а також драматичний гурток [10, с. 40]. У корпусах також видавалися власні періодичні видання, такі як київський часопис «Супутник кадета», де містилися новини з життя закладу та зразки творчості вихованців [6, с. 6].

Виховна робота в кадетських корпусах була важливою складовою підготовки майбутнього офіцера. Насамперед це були військові традиції, культ товариськості й кадетського братства. Цьому сприяла символіка, яку мав кожен військовий навчальний заклад: прапор, нагрудні знак та жетон (Мал. 1–6). Знаки надавалися офіцерам-вихователям, викладачам і вихованцям, жетони (на них зазначалися прізвище та роки навчання в корпусі) — кожному кадету для носіння на мундирі після випуску з навчального закладу. Поведінка вихованців оцінювалася за 12-бальною шкалою: 12 — відмінна, 11, 10 — дуже добра, 9, 8, 7 — добра, 6, 5, 4 — задовільна, 3, 2, 1 — погана. При цьому для кадетів 1-го класу найвищими були 6 балів, у 2-му — 7, лише в 7-му виставляли 12 балів. Заохоченнями також були похвальні листи, книги, присвоєння унтер-офіцерського звання тощо. Особливе значення мали білі мармурові дошки в головній залі, де вписувалися імена найбільш визначних вихованців кожного випуску та імена тих, кого було нагороджено орденом Святого Георгія, а також чорні мармурові дошки в корпусних храмах, де вміщували імена всіх колишніх вихованців, які загинули на військовій службі [3, с. 16].

Корпусна адміністрація суворо карала за порушення дисципліни, а особливо лайку, рукоприкладство, бійки. До винуватців застосовувалися дисциплінарні заходи впливу від догани, позбавлення відпустки до арешту й зняття погонів. Крайнім заходом було відрахування з корпусу. Всі випадки порушень дисципліни розглядав педагогічний комітет на чолі з директором корпусу. Незважаючи на високі моральні принципи, які прищеплювалися кадетам, у їхньому середовищі мали місце негативні прояви, що були віддзеркаленням армійського життя: брутальна посвята новачків у кадети вихованцями старших рот, фізичні розправи, солдафонство тощо. На жаль, викоринити їх було практично неможливо.

Символіка кадетських корпусів

1. Жетон Володимирського Київського кадетського корпусу
2. Жетон Петровського Полтавського кадетського корпусу
3. Знак Петровського Полтавського кадетського корпусу
4. Жетон Сумського кадетського корпусу
5. Жетон Одеського кадетського корпусу
6. Знак Севастопольського Морського кадетського корпусу

Історія імператорських кадетських корпусів завершується 1917 р. Розуміючи значення цих закладів для підготовки офіцерських кадрів української армії, уряди Української Народної Республіки та Української держави проводять роботу з їхньої українізації. Так, планами з формування національних збройних сил гетьмана П. Скоропадського кадетські корпуси реорганізовувались у військові бурси. Загалом, зважаючи на політичну та економічну ситуацію, що склалася на українських теренах, період 1917–1920 рр. був складним: корпуси функціонували з великими труднощами, подекуди з неповною чисельністю вихованців або в зведених складах кадетів інших корпусів. 1920 р. кадети Полтавського, Київського, Оде-

ського, Сумського корпусів опиняються в еміграції у Югославії, гардемарини Севастопольського морського — в Тунісі, де остаточно завершується існування цих навчальних закладів.

У сучасний період в умовах модернізації освітньої сфери, складовою якої є військова освіта, відбувається звернення до історичного досвіду. В Україні за період незалежності діє 19 ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, козацький кадетський корпус у АР Крим, який є школою з посиленою військово-фізичною підготовкою, кадетські класи в окремих загальноосвітніх навчальних закладах і кадетські клуби, які функціонують як заклади позашкільної освіти [8]. Більшість цих освітніх установ є профільними навчальними закладами III ступеню, де учні, які обрали військовий фах, мають можливість отримати профільну освіту й допрофесійну підготовку. Також є відповідні установи інтернатного типу. У вересні 2011 р. Указом Президента України сумський ліцей реорганізовано в ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Харитоненка [15]. Одночасно, з ініціативи адміністрації та опікунської ради закладу, за участю представників дому Романових, кадетським класам київського ліцею-інтернату № 23 присвоєно назву Володимирського Київського кадетського корпусу [1]. Загалом, кадетські навчально-виховні ідеї популяризує громадська організація Фонд відродження кадетських корпусів в Україні. Активними учасниками цього руху є колишні випускники суворовських училищ.

Протягом історії діяльності на українських землях кадетські корпуси зробили значний внесок у підготовку офіцерських кадрів. Майже всі представники середнього та вищого командного складу російської імператорської армії отримували середню освіту саме в цих освітніх закладах. Певна частина їхніх випускників брала участь у формуванні українських збройних сил у 1917–1920 рр. Звернення до попереднього досвіду відбулось і за радянських часів при створенні суворовських та нахімовських училищ. Отже, навчально-виховні засади кадетських корпусів пройшли випробування історією, доводять актуальність, відроджуючись у новітній час та модернізуючись відповідно до вимог сучасності.

1. Возрожден Владимирский Киевский кадетский корпус. : [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.education.ua/2011/09/vladimir-kiev-cadet-corps.htm>

2. Волков С. В. Русский офицерский корпус / Волков С. В. — М. : Воениздат, 1993. — 368 с.

3. Воробьева А. Кадетские корпуса в России в 1732–1917 / Воробьева А. — М. : Астрель, АСТ, 2003. — (Военно-историческая серия «Солдатъ»). — 64 с.

4. Греков Ф. В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений 1700–1910 / Греков Ф. В. — М. : Типография Вильде, 1910. — 196 с.

5. Державний архів м. Києва. — Ф. 122. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 3.
6. Дубінський В. Володимирський кадетський корпус / В. Дубінський, Г. Аустрін // Народна армія. — 2000. — 26 лютого. — № 21. — С. 6.
7. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851–1901: Исторический очерк / Завадский Н. П. — К. : Типография Р. Лубковского, 1901. — 145 с.
8. Кадетские учебные заведения в Украине : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kadet-svg.org/ukrainskiy-kadet/43-kadetskie-uchebnyye-zavedeniya-v-ukraine>
9. Карпенко М. Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852–1920 рр.) / М. Карпенко, О. Скрябін // Військово-історичний альманах. — 2006. — № 2. — С. 4–24.
10. Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900–1950 / Кремер С. — Сан-Франциско : 1955. — 125 с.
11. Кулешов С. Г. Краткие сведения обо всех кадетских корпусах Российской империи и других военно-учебных заведениях, исторически с ними связанных : [Электронный ресурс] / Кулешов С. Г. — Режим доступа : <http://www.cadetsfund.org/pereklichka/kuleshov.htm>
12. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского корпуса. 1840–1890 / Павловский И. Ф. — Полтава : Типография губернского правления, 1890. — 303 с.
13. Педагогические курсы для приготовления офицеров к воспитательной деятельности в кадетских корпусах // Военная энциклопедия — СПб. : изд. И. Сытина, 1916 : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ruscadet.ru/education/edsystem/history/90.htm>
14. Положение о кадетских корпусах. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. — 92 с.
15. Указ Президента України «Про державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Г. Харитоненка» від 8 вересня 2011 р. : [Електронний ресурс] // База українського законодавства. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>

М. В. Герасименко

УДК: 355.311.1: 94 (477)

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР УНР ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ: МАЛОДОСЛІДЖЕНІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлюються маловідомі факти з життя і діяльності Військового міністра Української Народної Республіки Олександра Жуковського.

Ключові слова: Військовий міністр, боротьба, уряд, союзник, посада, оборонний бій, військова частина, наказ, армійська структура, наступ.

В статті освещаются малоизвестные факты из жизни и деятельности Военного министра Украинской Народной Республики Александра Жуковского.

Ключевые слова: Военный министр, борьба, правительство, союзник, должность, оборонительный бой, воинская часть, приказ, армейская структура, наступление.

The article highlights little known facts from life and activities of war secretary in Ukrainian People Republic Olexandr Zhukovskiy. In 1917–1921 Ukrainians were not ready to defend and fight for their national state system. Consequences of global miscalculations and failures came up already at the beginnings of Ukrainian state and its parliament Ukrainian Central Council. Oleksandr Zhukovskiy is a significant personality in Ukrainian national history. It was his persistent work on the position of the Secretary of Military Affairs in UPR that actually gave Ukrainian Central Council possibility to function until May 1918. Despite aggravation of military and political situation he managed not only to organize work of the Military ministry, but also to prove himself as a professional and reformer of military sector. Nowadays activities of Oleksandr Zhukovskiy are underresearched and need further historical research.

Keywords: war Secretary, fight, government, ally, position, defensive fight, military part, order, army structure, offensive.

У 1917–1921 рр. український народ так і не зміг вибороти власної національної державності. Причина глобальних прорахунків і невдач, перш за все, криється саме в перших кроках українського національного державотворення, що сягають часів Української Центральної Ради (далі — УЦР).

Беззаперечно, що становлення та існування суверенної Держави можливі лише за наявності боєздатної національної армії. А крім усього, загальновідомо, що будь-яка революція чогось варта, якщо вона справді вміє захищатися. На жаль, історичні джерела переконливо свідчать про те, що з приходом до влади в Україні УЦР цих прописних істин не було враховано як слід із самого початку. Існує багато думок з цього приводу. Сучасні українські історики приписують лідерам УЦР надмірний політичний романтизм, звинувачують деяких з них у так званому масонстві, в надмірному захопленні соціалістичними ідеями та необґрунтованому пацифізмі. Дискутувати про це можна довго, але кінцевий результат Української революції 1917–1921 рр., на жаль, трагічний — Україна не відбулася як суверенна національно-демократична держава.

На сьогодні залишаються малодослідженими і проаналізованими особиста позиція та роль саме українських військових міністрів у побудові національних збройних сил доби УЦР. Адже було б цілковитим безглуздом применшити роль особистості в історії.

В Українській Народній Республіці (далі — УНР) посаду керівника військового відомства обіймали: С. Петлюра (28.06 — 31.12.1917 р.), М. Порш (01.01 — 30.01.1918 р.), А. Немоловський (31.01 — 11.02.1918 р.) та Генштабу полковник О. Жуковський (11.02 — 29.04.1918 р.). Звісно, характеристика цих посадових осіб в українській історіографії далеко не однозначна. Але все-таки, слід відзначити, що практично немає відомості про діяльність останнього військового міністра доби УЦР О. Жуковського. Складається враження, що майже три місяці Військового міністерства УНР не існувало взагалі, а події, пов'язані з бойовою діяльністю збройних формувань УНР, відбувалися ситуативно, без впливу вищого військового керівництва. Зрозуміло, що сприйняти це за дійсність і за правду було б повним безглуздям. Результати дослідження вказують саме на те, що Військове міністерство й Генеральний штаб керували українськими збройними формуваннями, і очолював це керівництво досвідчений державник і патріот, без перебільшення, професіонал військової справи полковник Генерального штабу О. Жуковський. Зразу ж виникає питання про те, чому він посів цю посаду так пізно, але це вже зовсім інша річ. Більш за все, причиною цього є політичні непорозуміння серед членів УЦР і безглузда боротьба між ними за міністерські портфелі. На жаль, далеко не всі претенденти на посаду голови військового відомства УНР реально оцінювали свої здібності: не лише професійні в цій галузі, а й звичайні людські, особисті. Жага влади і «портфеля міністра» інколи затьмарювала їм розум. А загальна українська державницька справа від цього страждала.

Серед останніх сучасних історіографічних праць в Україні, пов'язаних безпосередньо з досліджуваною тематикою помітно виділяються: «Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918 рр.)» Я. Тинченка (1996 р.), «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.» В. Сідака (1998 р.), «Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)» О. Колянчука (2000 р.), «Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана» С. Литвина (2001 р.), «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)» В. Капельюшного (2003 р.) та «Історія України: Непереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі» В. Петровського, Л. Радченка, В. Семененка (2007 р.) [1, 2, 5, 6, 7, 8]. Але навіть у цих виданнях про діяльність О. Жуковського згадується лише фрагментарно, що й потребує значного доповнення, а відповідно — і подальших досліджень. Визначена тематика беззаперечно актуальна, особливо сьогодні, коли відродження української національної воєнно-історичної науки є вкрай необхідним.

Мета роботи — висвітлити маловідомі факти з життя і діяльності Військового міністра Української Народної Республіки Олександра Жуковського.

Початок 1918 р. ознаменувався активними бойовими діями на підступах до української столиці. Другий місяць тривала українсько-російська війна. УЦР, після трьох днів обговорення, все ж прийняла 24 січня 1918 р. доленосний IV Універсал, яким проголошувалася незалежність УНР. В цей час, не зустрічаючи серйозних перепон, російські червоногвардійські війська на чолі з М. Муравйовим наблизились до столиці УНР міста Києва.

Не викликає сумніву те, що український уряд на чолі з В. Винниченком довів українську державницьку справу, відверто кажучи, до повного краху. Урядова криза прогресувала, і це в той час, коли треба було спрямовувати всі зусилля для організації оборони держави. Більше того, слід зазначити, що Військовий міністр М. Порш так і не зміг організувати гідного військового опору червоногвардійцям М. Муравйова. Стало очевидним, що треба рятувати ситуацію якнайшвидше, тому 31 січня 1918 р. в УНР змінився уряд. Очолив нову Раду Народних Міністрів (далі — РНМ) УНР колишній голова делегації УНР на переговорах у Бресті В. Голубович. Разом з тим, він і надалі керував Міністерством закордонних справ УНР, оскільки перемовини про мир з представниками Німеччини та її союзників тривали. Знову-таки, в цей критичний для УНР період, коли існувала гостра потреба саме у військовому професіоналі в особі Військового міністра, вкотре сталася помилка. Не врахувавши прорахунки попередників, В. Голубович призначив на цю посаду А. Немоловського — не просто цивільну особу, а навіть абсолютно випадкову для військової справи людину.

Між іншим, як свідчать архіви, під час формування нового уряду квота на «портфель Військового міністра» належала саме партії Соціалістів-революціонерів. Уже тоді Генштабу полковникові О. Жуковському пропонували зайняти відповідну посаду, але він відмовився, черговий раз не вважаючи себе гідним такої відповідальної місії. Щодо А. Немоловського, то він, як стало відомо, навіть не належав до членів зазначеної партії і аж ніяк не був знайомий з військовою справою. Проте «марево» портфеля міністра взяло гору, незважаючи навіть на абсолютну некомпетентність у справах українського військового відомства. На додаток до всього, доцільно відзначити, що А. Немоловський був родичем В. Голубовича [11, арк. 21]. Повторилося те, що було з призначенням М. Порша (протеже В. Винниченка). Цілком очевидно, що достойну кандидатуру на посаду керівника Військового міністерства УНР знайти можна було серед свідомого українського старшинства (офіцерства) вищого рангу, але все-таки чомусь знову, як і за В. Винниченка, спрацював фактор «своєї людини» — далеко не на користь українській національній державницькій справі.

А. Немоловський очолював українське військове відомство лише кілька днів, але навіть таке коротке перебування на цій ключовій посаді зали-

шило дуже багато наслідків, з якими потім довелося рахуватись його наступнику. Як для прикладу, достатньо навести лише кілька безглузвих розпоряджень, аби зрозуміти, що це був за Військовий міністр.

Він розпорядився виплатити всьому особовому складу Військового міністерства грошове утримання за три місяці наперед (близько 2 000 000 крб.), і це тоді, коли в Державній скарбниці рахували кожну копійку, адже йшла війна. До того ж для всіх в уряді була очевидною неминучість евакуації урядових установ і тим більше передислокація військових частин зі столиці. А. Немоловський також дозволив польським військовим частинам формуватися самостійно, без обмежень, як територіально, так і кількісно, що з військового погляду було вкрай небезпечно для Києва. Залишається зовсім незрозумілим і його наказ про відведення куреня Січових стрільців на відпочинок до містечка Святошина. Наказ цей було віддано одноосібно, без будь-яких з'ясування і порозумінь з Генеральним штабом та командуванням Київського військового округу. А як наслідок — було зменшено військові сили Києва в ході оборонних боїв за столицю.

Слід зазначити, що незабаром Січові стрільці усе-таки знадобилися, але фізично вже не змогли б своєчасно прибути з місця відпочинку до пункту призначення. Розуміючи це, А. Немоловський вирішив зняти з оборонних позицій іще одну невелику військову частину й кинути її в обхід на Деміївську, щоб звідти повести наступ на залізничну станцію Київ II і далі по залізниці до залізничного мосту. І це наведено лише окремі моменти.

Взагалі оборону Києва Військовий міністр А. Немоловський організував украй невдало. Безперервні вуличні бої протягом 10 діб, брак сну, брак організації заміни вояків на бойових позиціях та гарячої їжі для козаків знесилювало їх ушент. А відведення Січових стрільців на відпочинок до Святошина геть деморалізувало бойові частини Києва. Нарешті, коли УЦР і Уряд, рятуючись, рушили з Києва в напрямку Житомира, А. Немоловський «благородно» дезертирував з поля бою. І досить дивно, що Військовий міністр УНР чомусь опинився незабаром саме в Москві [11, арк. 22].

У ніч на 9 лютого 1918 р. тритисячний збірний загін січовиків і гайдамаків, члени УЦР та РНМ, скориставшись укладенням з М. Муравйовим перемир'ям на добу, відійшли Житомирським шосе з Києва [6, с. 285]. Це перемир'я стало можливим лише тому, що саме в цей час у Бресті-Литовському було підписано мирний договір між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною [3, с. 412]. Далі чинити опір численнішим і краще озброєним червоногвардійським частинам залога Києва на той час уже не могла, козаки страшенно втомилися від безсоння. Не випадково Голова РНМ УНР В. Голубович останні дні перебування уряду в Києві проводив виключно в будинку Військового міністерства. У переддень ева-

куації урядових установ він віддав розпорядження помічникові Військового міністра Генштабу полковнику О. Жуковському взяти гроші Військового міністерства і вивезти їх із Києва для потреб організації Української армії за межами столиці. А. Немоловському нічого не залишалось, як підтвердити розпорядження В. Голубовича [11, арк. 24].

На підставі наказу по Військовому міністерству полковник О. Жуковський сформував вартову команду на чолі з капітаном Максимовичем, яка й вивезла на трьох автомобілях близько 7 000 000 крб. у напрямку Святошина (15 верст від Фундуклеєвської вул.). Жуковський з групою в 7 осіб вирушив через Лук'янівку в напрямку Житомира [11, арк. 26].

Пізнього вечора 9 лютого 1918 р. в селищі Сітниках (30 верст від Києва) відбулося засідання українського Уряду. На ньому були присутні: Голова РНМ Голубович, Міністр фінансів Ткаченко, Міністр пошт і телеграфів Сідоренко та виконувач обов'язків Міністра праці Порш. Саме на цьому засіданні Уряду й було призначено на посаду Військового міністра УНР О. Жуковського [11, арк. 28]. Він виступив з доповіддю про необхідність призначити Командувача військ, виставити сторожову охорону на залізничних шляхах Київ — Козятин — Київ — Коростень та по дорозі Київ — Житомир, ввести сувору дисципліну у військових частинах, звільнити з військових частин різні «сумнівні елементи», розпочати у військових частинах стройові заняття, призначити певну платню для військовослужбовців, яка приваблювала б до служби в Українській армії, законодавчо визначити соціальні гарантії сім'ям військовослужбовців на випадок поранення або загибелі годувальника.

Військовим міністром було запропоновано реорганізувати всі наявні у підпорядкуванні українському Уряду військові частини в три загони з відповідними начальниками, тому що з Києва вийшло багато українських військових частин, які вважали себе окремими. Кожен командир частини вважав себе отаманом і домогтися його підпорядкування було важко, а це схоже на анархію [11, арк. 30]. О. Жуковський вів мову про полки: Георгіївський (8 бійців), Полуботківський (5 бійців), Дорошенківський (80 бійців), Богданівський (120 бійців), Богунський та Наливайківський [6, с. 285]. До відповідного списку Військового міністра потрапили й інші частини: Петлюрівський Кіш (300 осіб), Кіш отамана Прісовського (1000 осіб), курінь Січових стрільців полковника Коновальця (400 осіб), курінь «Вільного козацтва», Вільні козаки Катеринославщини, Вільні козаки Києва, Залізничний курінь, Курінь чорних гайдамаків, кінна сотня полковника Капкана та кінна сотня полковника Петріва.

У доповіді О. Жуковський наголошував, що годі гратися в демократію, пора будувати боєздатну армію, де є підлеглисть і дисципліна. Він акцен-

тував увагу на тому, що за невиконання наказу слід суворо карати. Жуковський запропонував на посаду Командувача військ підполковника О. Слівінського. За наполяганням Військового міністра кожен із трьох запланованих загонів мав прирівнюватися до статусу дивізії, а командири цих загонів наділялися правами командирів корпусів [11, арк. 33]. Є очевидним, що Військовий міністр передбачав на майбутнє розростання цих загонів (дивізій) у армійські корпуси. Аналізуючи подальші дії військового керівництва УНР, можна впевнено зазначити, що практично всі пропозиції, зазначені в доповіді О. Жуковського, схвалив Уряд, і їх було втілено в життя.

Військове міністерство на чолі з О. Жуковським почало функціонувати 11 лютого 1918 р. в місті Житомирі. У наказі по Військовому міністерству (Ч. 1) зазначалося: «З огляду на те, що Народне Військове Міністерство виїхало із Києва, де залишився Військовий міністр А. Немоловський, я, згідно з постановою Ради Народних Міністрів, вступив до виконання обов'язків Народного Військового міністра». Начальником Генерального штабу замість отамана Бобровського було призначено отамана О. Осецького (Ч. 2). Йому доручалося заново сформувати оперативний, мобілізаційний, демобілізаційний, інспекторський відділи та відділ пересування військ [4]. Між тим, слід зазначити, що саме в Житомирі в Уряді стали говорити про необхідність у військовій допомозі з боку німців.

За час перебування в Житомирі О. Жуковському вдалося зосередити українські військові сили в одному районі. Навколо міста і в його межах справді вирував хаос. Взагалі колишній російський Південно-Західний фронт розвалювався, й досить швидко. Охорона концентраційних таборів розбіглася і полонені австрійці та німці посунули додому, вирували анархія й безлад. По узбіччях доріг лежали трупи коней, розібрані автомобілі. В один бік переміщувалися групами австрійці та німці, а з лінії Південно-Західного фронту в інший бік — російські бійці (вели і везли награбоване, що до вподоби — коней, волів, вози, рушниця, кулемети тощо) [11, арк. 34]. Незважаючи на це, О. Жуковському вдалося навіть організувати вербування охочих до лав Української армії. Він розробив спеціальний Статут на право вступу і платні в «Особливу армію». Начальником Формувального відділу було призначено колишнього Голову шкільного відділу полковника Остафіїва, який успішно виконав завдання. Активно відкривались і діяли формувальні бюро. Як відомо з архівів, тим, хто вступав до лав Української армії, призначалася дуже висока платня. І це був, на думку О. Жуковського, один із головних засобів на той час, щоб привабити до вступу у військо. Водночас було впроваджено карну відповідальність за військові злочини. Військовий міністр УНР видав наказ щодо розформування всіх комітетів у армійських структурах, щоб зупинити моральний розлад військ. Питан-

ня про дотримання в частинах жорсткого статутного порядку О. Жуковський узяв під особистий контроль.

Саме в цей час тяжко захворів Командувач військ О. Слівінський, тож О. Жуковському довелося перебрати на себе ще і його обов'язки. Слід зазначити, що лише диктаторська поведінка О. Жуковського змогла врятувати українські військові частини від остаточного розкладання.

Доволі вдалим рішенням О. Жуковського було призначення Командувачем Житомирського району полковника К. Прісовського, в результаті чого той навів лад на ввіреній території та впорядкував свій Запорозький загін, що слугувало прикладом і для Січових стрільців Є. Коновальця, і для гайдамаків С. Петлюри. Командира полку «Вільної України» полковника Адамовича Військовий міністр УНР призначив Головним інтендантом військ, враховуючи, що старий досвідчений полковник добре володів господарською справою, чого на той час гостро потребувала українська військова справа [11, арк. 41].

В сучасній українській історіографії наводяться дані, що вже надвечір 11 лютого 1918 р., навіть не вивантажившись із вагонів, члени УЦР рушили на Сарни. Так би мовити, в Житомирі залишитися вони не змогли, оскільки ревком російської 8-ї армії Південно-Західного фронту в ультиматумі міській думі заявив: «...если дума окажет гостеприимство Раде, то город будет обстрелян и разгромлен» [6, с. 285]. З указаними термінами від'їзду не можна погодитися хоча б тому, що спочатку доцільно було б Військовому міністру УНР вислати будь-яку військову частину для знищення супротивника на шляху слідування потягів з УЦР, що й було зроблено. А крім цього, за день неможливо більш-менш налагодити роботу Військового міністерства та інших штабних структур, а це теж було зроблено. Між іншим, вдалося ще й провести адміністративні розслідування щодо зловживання владою з боку коменданта міста Ковенка, який витратив із державного кошторису десятки тисяч карбованців у особистих інтересах. Навіть остаточно розібратися з тим, як зловживав державними коштами полковник Капкан, з прецедентом щодо того, як він не виконав наказу Військового міністра УНР тощо. І взагалі налагодити хоч якусь взаємодію між Військовим міністерством та іншими урядовими установами й тим більше, найголовніше — організувати продовольчу базу.

Поряд з усім, як відомо з архівів, Голова УЦР М. Грушевський мешкав у будинку Губерніального Комісара, де й збиралися на наради члени УЦР, а не в якихось вагонах. А Військовий міністр О. Жуковський жив у міському будинку одного зі старшин [11, арк. 35]. З наведеного видно, що УЦР все ж затрималася в Житомирі на кілька днів і напружено працювала. Але питання щодо подальшої евакуації УЦР безперечно стояло на порядку денному.

Першими, 13 лютого, на Коростень, за наказом О. Жуковського, вирушили січовики Є. Коновальця. Вони зайняли місто без особливих проблем, звільнивши від червоногвардійських підрозділів. Лише тоді приїхав потяг з УЦР. А 14 лютого до Коростеня прибув Запорозький загін полковника К. Прісовського. Подальшим завданням цих загонів був наступ на Сарни. С. Петлюра зі своїми гайдамаками зайняв Олевськ.

15 лютого, за наказом О. Жуковського, загін полковника К. Прісовського рушив до Житомира і почав його укріплювати на випадок підходу червоногвардійських частин на чолі з В. Кіквідзе з боку Бердичева. 17 лютого бій усе ж відбувся, але з наступом темряви противники відійшли на попередні позиції. Між тим, бойові дії між українськими військами та червоногвардійськими частинами тривали в Сарненському напрямку. Після остаточного закріплення лінії Житомир — Коростень — Олевськ українські підрозділи зайняли також Овруч і Звягель. На охороні останніх двох міст залишився Гайдамацький курінь Петлюри.

19 лютого січовики зайняли Сарни, куди й прибула УЦР. А 21 лютого, за наказом Військового міністра УНР, українська 2-а бригада з ходу зайняла Рівне, що свідчило про остаточне закріплення військ УЦР на Волині [8, с. 347].

Назріло питання про підготовку й наступ українських військ і нових союзників у київському напрямку для визволення не лише столиці УНР, а й взагалі всієї її території. Ще станом до 18 лютого 1918 р. на територію України ввійшли 33 дивізії німецьких та австро-угорських військ [6, с. 288]. Відтепер Військовому міністру УНР О. Жуковському всі операції доводилось узгоджувати з німецьким командуванням. До німецького штабу він відрадив генерала В. Бронського [8, с. 348].

Ще 14 лютого і Бердичів, і Коростень як відправні пункти загального наступу на Київ самотужки взяли українські війська. В бою під Бердичевом відзначились Гайдамацький курінь С. Петлюри та Запорозький загін полковника К. Прісовського. В наказі по Військовому міністерству (Ч. 32) О. Жуковський з цього приводу вказав: «Гайдамаки славного Коша Слобідської України і козаки загону отамана Прісовського за лицарський наскок на ст. Тетерів та м. Бердичів, захоплення їх та обеззброєння большевицьких ватаг, висловлюю щирю подяку і вірю, що Україна, маючи таких синів, “не вмере, не згине”» [4]. Коростень взяли Січові стрільці Є. Коновальця.

Знову-таки, з приводу загального наступу в київському напрямку слід зазначити, що виникли явні непорозуміння між Військовим міністром УНР О. Жуковським та командиром гайдамаків С. Петлюрою. Взагалі, архівні документи свідчать, що стосунки між колишнім і теперішнім міністрами

були доволі непростими. Зі спогадів О. Жуковського відомо, що С. Петлюра на нарадах постійно підкреслював особисту значущість, тим самим вносячи розбрат [11, арк. 34].

Конфлікт виник щодо місця й ролі Коша Слобідської України в загальному наступі. Військовий міністр О. Жуковський наполягав, щоб в авангарді наступу на Київ ішли німецькі частини. Так він прагнув уберегти від зайвих утрат українські частини. В свою чергу, «Гайдамацькі старшини та старшини-богданівці на чолі з О. Волохом вирішили зажадати від Військового міністра О. Жуковського, щоб саме вони зі своїми підрозділами, а не німецькі війська, першими увійшли до звільненої столиці України — міста Києва». Очевидно, що без впливу С. Петлюри на зазначені події не обійшлося.

Коли міністерський потяг прибув до місця розташування гайдамаків, О. Волох в ультимативній формі, погрожуючи обстріляти потяг з кулеметів, наполягав, щоб О. Жуковський змінив рішення [8, с. 335]. Залишається незрозумілим, де в цей час був і що робив С. Петлюра.

Подальші дії О. Жуковського невідомі. Однак 1 березня 1918 р. першими до Києва вступили гайдамаки С. Петлюри. З цього приводу запрошуються дві думки: або Військовий міністр під тиском сили скасував попереднє рішення, або С. Петлюра і його підлеглі це рішення проігнорували.

Загальний наступ українських частин на Київ відбувався в складі трьох ударних груп: К. Прісовського, С. Петлюри і Є. Коновальця. Січовики й гайдамаки наступали з Коростеня, а запорожці — з Бердичева. Серед українських істориків існує думка, що наступ на Лівобережжі та на Півдні України німецькі війська цілковито взяли на себе, не довіряючи українським частинам, що німецьке командування тим самим намагалося першим покласти руку на хліборобські райони й шахтарські регіони, чорноморські порти та флот. Але все-таки це не зовсім відповідає дійсності, бо С. Литвин дослідив, що Запорозька бригада генерала Натієва разом з німецькими частинами 16 березня здобула Гребінку, 17 березня — Лубни, 22 березня — Ромодан і Миргород, 29 березня — Полтаву, а 8 квітня — Харків. На Півдні України Січові Стрільці разом з австро-угорськими частинами 14 березня зайняли Одесу, 17 березня — Миколаїв, 20 березня — Херсон.

10 квітня, за наказом Військового міністра УНР О. Жуковського, було сформовано кримську групу П. Болбочана, яка вирушила на Крим, щоб здобути півострів, поки туди не підійшли австро-угорські війська, адже формально Крим не входив до складу УНР [4]. Крим було звільнено від червоноармійських частин. Саме внаслідок цього рейду на флагмані Чорноморського флоту 29 квітня 1918 р. замайорів український національний прапор, що не забарилися зробити й усі інші військові кораблі в Севастополі. А наприкінці квітня донецька група Запорозької бригади на чолі з В. Сі-

кевичем завершила визволення Донбасу, вийшовши на кордон з Областю Всевеликого Війська Донського. З наведеного зрозуміло, що треба належно пошанувати головного організатора цих успішних дій українського війська — Військового міністра УНР О. Жуковського.

Після прибуття до столиці 9 березня 1918 р. робота Військового міністерства УНР була організована на повну потужність. О. Жуковському знову доводилось налагоджувати діяльність військового відомства практично з нуля. Попри постійне втручання німецького командування в роботу, за наступних півтора місяця на посаді О. Жуковському вдалося дещо зробити на користь національної військової справи. Слід відзначити, що, згідно з Постановою РНМ УНР від 14 березня 1918 р., він почав виконувати і обов'язки Морського міністра [10, арк. 14].

Маючи чималий досвід, О. Жуковський особисто розробив програму створення Української регулярної національної армії за територіальним принципом комплектування. В основу програми він поклав саме корпусну територіальну систему, тобто цілковито відмовився від військових округів. У сучасній українській історіографії пріоритет щодо цієї новизни чомусь надається генералу П. Скоропадському. Є очевидним, що було б не зовсім коректно так вважати, бо насправді першим усе-таки по праву є О. Жуковський. А П. Скоропадський лише втілював справу в життя далі.

Про фаховий підхід О. Жуковського до будівництва Української армії свідчать архіви. Так, згідно з наказом Військової Офіції УНР Ч. 16 від 31 березня 1918 р., всіх вояків — вихідців із Закавказзя, Молдови, Криму, які перебували на службі в Українській армії, на прохання відповідних військових комісарів з тих місцевостей, було без перешкод відряджено до рідних теренів [9, арк. 4]. А за наказом Ч. 9 від 31 березня 1918 р. з лав Української армії було негайно звільнено учнів середніх шкіл [9, арк. 7].

Для організації мобілізаційних заходів Наказом Ч. 10 від 31 березня 1918 р. було призначено повітових комендантів на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Волині, Поділлі й Херсонщині [9, арк. 8]. А наказом Ч. 24 від 5 квітня 1918 р. — і на Катеринославщині та Курщині [9, арк. 21].

Відповідно до Постанови РНМ УНР, О. Жуковський наказом Ч. 12 від 1 квітня 1918 р. встановив усій старшині (офіцерам) грошове утримання залежно від посад, наприклад: отаман корпусу — 1150 крб., отаман бригади — 900 крб., курінний — 600 крб., хорунжий — 350 крб. тощо [9, арк. 12].

Військовий міністр УНР звернув особливу увагу на остаточне розформування залишків російських Південно-Західного і Румунського фронтів, які нещодавно перестали існувати. О. Жуковський наказом Ч. 41 від 11 квітня 1918 р. створює осередки на чолі з завідувачами зі збору автомайна на території колишніх фронтів та з відповідним штатом [9, арк. 37–38].

11 квітня 1918 р., згідно з наказом по Військовій Офіції Ч. 43, Військо-ве міністерство УНР починає реорганізовуватися за новими штатами. До складу Військового міністерства включено Генеральний штаб, Головний штаб, Управління Головного начальника постачання, Управління загальних справ і окремі відділи [9, арк. 42].

В усіх перелічених повітах, де призначили повітових комендантів, розпочали, за наказом по Військовій Офіції Ч. 48 від 13 квітня 1918 р., формуватися так звані місцеві бригади (запасні бригади) [9, арк. 57].

15 квітня 1918 р. Військовий міністр склав і затвердив наказом по Військовій Офіції Ч. 50 попередній реєстр корпусів та дивізій Української армії, до якого ввійшли VII, X, XXV, XXVI, XXXI і XI армійські корпуси, 9, 11, 12, 15, 31, 65, 78, 83, 130 піші дивізії, 1 Українська дивізія, 3 і 4 стрілецькі дивізії, 9 та 12 кінні дивізії [9, арк. 58]. За розпорядженням О. Жуковського, вказані корпуси та дивізії почали доукомплектовувати з допомогою повітових комендатур.

Відповідно до наказу по Військовій Офіції Ч. 74 від 15 квітня 1918 р., при Головній управі Генерального штабу було створено Комітет з формування та організації армії, зобов'язаний розробити штати, військові закони й організувати загальну координацію праці всіх головних управ Військового міністерства УНР, а також інспекторів усіх частин [9, арк. 104].

Велику увагу О. Жуковський приділяв призначенню на відповідальні посади в армії лише свідомих українців. У зв'язку з цим він підписав наказ по Військовій Офіції Ч. 75 від 15 квітня 1918 р., адресований Начальнику Головного штабу, де чітко зазначалося, що слід звернути особливу увагу на те старшинство (офіцерів), котре нині захищає Україну в боротьбі з більшовиками, що саме це старшинство має посісти відповідальні посади в новій Українській армії [9, арк. 108]. Вже 17 квітня, згідно з наказом по Військовій Офіції Ч. 79, було призначено (затверджено) вище командування армійських корпусів: Київський корпус — отаман Дядюша, Волинський — отаман Клименко, Одеський — отаман Колодій, Чернігівський — отаман Дорошевич, Полтавський — отаман Осецький, Катеринославський — отаман Васильченко, Харківський — отаман Волкобой [9, арк. 140].

Для розгляду злочинів та провин військовослужбовців Української армії наказом по Військовій Офіції Ч. 103 від 23 квітня 1918 р. на території УНР було створено низку військових судів: Вищий Військовий Суд у Києві (обсяг діяльності — Правобережжя й Чернігівщина), Тактичний судовий заклад у Катеринославі (обсяг діяльності — Лівобережжя), в межах дивізій мали діяти «Штабові суди» [9, арк. 170].

Щодо військово-морських справ, то, за планами Військового міністерства УНР, на Чорноморському флоті намічалися повна демобілізація рядового скла-

ду й переатестація старшин (офіцерів). О. Жуковський ініціював перед керівництвом УЦР і РНМ УНР, враховуючи специфіку флотської служби, на законодавчому рівні саме на флоті ввести проходження військової служби виключно на контрактній основі для всіх категорій особового складу [10, арк. 14]. В свою чергу, Німецьке командування постійно втручалося в роботу Військового міністерства УНР, гальмуючи діяльність О. Жуковського. Німці взагалі були невдоволені діяльністю УЦР, яка, на їхній погляд, підступно не виконувала зобов'язань щодо постачання хліба й цукру до Німеччини. Як наслідок, німці розігнали УЦР, а її Військовий міністр О. Жуковський потрапив до Лук'янівської в'язниці, так і не втіливши відпрацьованої особисто програми побудови Української професійної армії. Його було звинувачено в причетності до викрадення директора Російського банку зовнішньої торгівлі А. Доброго, хоча, як свідчать архівні джерела, саме він до цього інциденту ніякого відношення не мав. Проте отримав вирок — 2 роки ув'язнення. Словом, німці влаштували наприкінці квітня 1918 р. державний переворот в Україні, сприяючи приходу до влади генерала П. Скоропадського.

Отже, підсумовуючи, можна без перебільшення стверджувати, що О. Жуковський є значущою особистістю в українській національній історії. Саме його наполеглива праця на посаді Військового міністра УНР фактично й надала Українській Центральній Раді можливість протриматись при владі до травня 1918 р. Враховуючи складність воєнно-політичної ситуації, він зміг не лише організувати роботу Військового міністерства, а й особисто проявити себе як професіонал і реформатор у військовій справі. На сьогодні діяльність О. Жуковського є маловивченою і по праву потребує подальших досліджень.

1. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Монографія / Капелюшний В. П. — К. : Олан, 2003. — 608 с.

2. Колянчук О. М. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Колянчук Олександр Миколайович. — Львів, 2000. — 204 арк.

3. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнагевич Б., Стефанів З. — 4-те вид., змін. і доп. — Львів : Світ, 1992. — 712 с.

4. Литвин С. Х. Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року / С. Х. Литвин // Воєнна історія. — К., 2008. — № 3 (39). — С. 86–95.

5. Литвин С. Х. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюряна / Литвин С. Х. — К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. — 640 с.

6. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененка В. І. — Х. : ШКОЛА, 2007. — 592 с.

7. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія / Сідак В. С. — К. : Альтернатива, 1998. — 320 с.

8. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918 рр.) / Тинченко Я. — К. — Львів : Б/в, 1996. — 370 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО). — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 4–170.
10. ЦДАВО. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 14.
11. ЦДАВО. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 21–41.

Л. В. Гриневич

УДК: 94(477)«1928–1929»

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОД 1928–1929 рр. У РАДЯНСЬКОМУ ПРОПАГАНДИСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Аналізуються особливості радянської державної політики в інформаційній сфері під час недороду і українського голоду 1928–1929 рр. Автор доводить, що мобілізація громадськості на допомогу потерпілим від голоду не була домінантною темою радянського пропагандистського дискурсу. За монополії на владу й ідеологію Комуністичної партії та відсутності свободи слова радянські засоби масової інформації виступали засобом приховування або мінімізації масштабів голодного лиха.

Ключові слова: український голод 1928–1929 рр., агітація і пропаганда, засоби масової інформації, «образ ворога».

Анализируются особенности советской государственной политики в информационной сфере во время недорода и украинского голода 1928–1929 гг. Автор обосновывает вывод о том, что мобилизация общественности для оказания помощи голодающим не была доминантной темой советского пропагандистского дискурса. В условиях монополии на власть, идеологию Коммунистической партии и отсутствия свободы слова советские средства массовой информации выступали средством замалчивания или минимизации масштабов голода.

Ключевые слова: украинский голод 1928–1929 гг., агитация и пропаганда, средства массовой информации, «образ врага».

The Soviet policy in the mass-media during the crop failure and Ukrainian famine in 1928–1929 are analyzed in this article. The author proves that the mobilization of the society to help victims was not a dominant theme in the Soviet discourse. Some liberalization of public life took place in the days of New Economic Policy, for instance in public appearances of public figures. In columns of magazines critical information was present at a relatively higher level, than later. Since 1927–1928 Stalin firmly established himself on the imperial Olym-

pus. Since this time official public media gradually began to display the «inverted reality». In the situation of absence of freedom of speech, monopoly on power and the ideology of the Communist Party, the Soviet media were a means to hide or minimize the extent of famine disaster.

Keywords: Ukrainian famine of 1928–1929, agitation and propaganda, the media, the image of the enemy.

Амартія Сен спостеріг, що в демократичних державах вільна преса створює додаткові можливості для запобігання голодному лиху [54]. Натомість у державах на чолі з недемократичними, зокрема комуністичними, режимами, які мають неосяжний контроль над засобами масової інформації та маніпулюють ними, ситуація може загострюватися й через приховування або применшення масштабів голоду з міркувань «політичної доцільності». Аналіз інформаційної ситуації в СРСР і зокрема в радянській Україні у 1928–1929 рр., цілком підтверджуючи цю загальну схему, дає змогу виокремити також деякі її особливі моменти.

Зазначимо передусім, що з огляду на всеосяжний контроль єдиної владної партії над інформаційним простором, відсутність легальних опозиційних партій та опозиційних засобів масової інформації про свободу слова в СРСР у класичному розумінні цього поняття взагалі не йдеться. Проте за часів НЕПу відбулася деяка лібералізація суспільного життя, і в публічних виступах представників влади, а також на шпальтах періодичних видань критична інформація була на непорівнянно вищому рівні, ніж пізніше, після того як на зламі 1927–1928 рр. на владному Олімпі одноосібно утвердився Сталін. Відтоді офіційний публічний простір поволі став набувати вигляду «перевернутої реальності»: влада свідомо конструює прямо протилежні до дійсності ідеалізовані картини «загальних успіхів», «зростання» промисловості й сільського господарства країни та безумовної лояльності сповненого ентузіазму населення на тлі визнання «окремих», «загалом незначних», «уповні подоланих» труднощів — за висловом самого Сталіна, «труднощів піднесення, труднощів зростання» [31; 40, с. 231].

Як саме утверджувався принцип «перевернутої реальності», виразно ілюструє ситуація довкола українського недороду та голоду 1928 р. Офіційні трактування становища виразно коливалися між замовчуванням або применшенням розмірів лиха до відвертих маніпуляцій, у контексті яких голод, наприклад, перетворювався на «загострення продовольчого забезпечення», яке спричинили «спекулянти та панікери» в містах і «куркулі» по селах, а недорід, який спочатку подавали майже як «буденне явище», ставав «найвагомішою причиною» ускладнень «на господарському фронті», ще одним аргументом для агітації за колективізацію сільського господарства.

Одночасно з розгортанням надзвичайних заходів в аграрній сфері розпочався й тиск на засоби масової інформації. Їм закидали висвітлення поточних господарських кампаній у «панічних нотах», хоча насправді це була тільки безневинна констатація очевидних негараздів. 24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) спеціально обговорило проблему публікацій, «які дезорганізують ринок», і доручило А. Мікоянові цим зайнятися [43, с. 111–113]. Невдовзі з'явилися перші «жертви» серед «газетярів-панікерів»: 11 січня 1928 р. відповідальний секретар редакції газети «Труд» Л. Недачин дістав догану від оргбюро ЦК за передовицю, написану «в деяких частинах у зовсім неприпустимому панічному тоні» [43, с. 778].

Наприкінці квітня ЦК ВКП(б) провів у Москві нараду щодо посилення хлібозаготівлі. Саме тоді стало відомо, що в Україні й деяких районах Північного Кавказу загинуло від 30% до 70% озимини. Цю інформацію на нараді озвучив В. Молотов, зауваживши, як само собою зрозуміле, що в пресі про це повідомляти не можна [43, с. 238]. В річищі цієї та подібних негласних настанов діяла й українська влада. Щоправда, зовсім заперечувати існування проблеми з засівами в Україні було неможливо, тож можновладці, спілкуючись із громадськістю, прагнули дозувати негативну інформацію і свідомо применшували масштаби стихійного лиха. Наприклад, Г. Петровський, виступаючи наприкінці квітня 1928 р. в Харкові перед робількорами, на пряме запитання: «Чи можливий голод унаслідок того, що в деяких округах не зійшли озимі хліба?», — впевнено відповів: ні. В Україні, мовляв, загинула лише мізерна частина засівів, і ширити чутки про голод можуть «лише куркулі, непмани та взагалі контрреволюціонери» [32]. Обнадійливу інформацію від всеукраїнського старости вмістила газета «Пролетарий». Вагома частина її читачів була пов'язана з селом, і зрозуміло, що їх непокоїли звістки від рідних про втрату озимини.

4 травня 1928 р. «правилами публікації в пресі відомостей про сільськогосподарські кампанії 1928/29 р.» зайнялася й РПО СРСР. Вона видала постанову, за якою рішення про те, чи друкувати інформацію про стан засівів та врожайність, у масштабах СРСР покладалося на союзний наркомат торгівлі, а в межах республік — на республіканський НКТ. Надалі ця важлива статистична інформація могла з'явитися на столі редактора газети тільки після її візування у представника союзного або республіканського наркомторгів. Це, зрозуміло, створювало можливості для маніпуляцій. Утім, наміри дозувати інформацію з урожайної статистики виказували й інші положення постанови, зокрема про дозвіл центральній та місцевій пресі оприлюднювати відомості про стан засівів по округах лише у формі кореспонденцій із місць і тільки «за наявності сприятливих видів на врожай».

Постановою також заборонялося оголошувати в пресі відомості про масову — понад 20% площі — загибель засівів [45, арк. 2 зв.].

Влітку, попри те що масштаби українського недороду вже були очевидні й у таємному діловому листуванні українське керівництво інформувало Москву про голод, який уже змушував людей уживати в їжу сурогати [46, арк. 3], публічна позиція союзної і, відповідно, республіканської влади не змінилася. Дезінформуючи суспільство, влада всіляко применшувала українські втрати й переносила акцент у публічній риторичі на нібито суттєво вищий, ніж у попередні роки, врожай у межах усього СРСР.

Характерною в цьому відношенні була доповідь А. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням» на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б), котру він розпочав не з нагальних проблем хлібної кризи, а з предовгих розповідей про «здорові», «кращі, ніж це було у минулому році», «значно сприятливіші» показники різних галузей народного господарства, ба навіть більше — про фактичне піднесення сільського господарства [16, с. 180]. В резолюції пленуму на доповідь наркома не тільки наголошено «сприятливі очікування врожаю», але й поставлено завдання «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насінневий) резерв» [16, с. 591].

Одразу після пленуму в «Правді» з'явилося інтерв'ю з заступником голови ЦСУ СРСР Шмідтом, доповнене оптимістичною статистикою щодо очікуваного врожаю. «Склад урожаю на 1 липня, — було сказано там, — уже не може надалі зазнати суттєвих змін, тож урожай, загалом помітно вищий від середнього, можна вже вважати забезпеченим» [29]. Про те саме сповістила і «Крестьянская газета», доповнюючи офіційну статистику відповіддю редакції на запитання селян Акуловки Пушкінської волості Московської округи: мовляв, новий урожай не тільки покриває загибель озимини на Україні, але й буде більшим, ніж торік [19].

Аналогічні за духом матеріали друкувала українська преса. 17 липня газета «Вісті ВУЦВК», наприклад, подала розлогий текст промови Г. Петровського на засіданні президії ЦКНС, де він детально розповідав про кризу сільського господарства в Західній Європі, проте лише побіжно згадував про «недоврожай минулого року та загибель озимини цього року», про те, що «суховій псує хліб» у деяких районах півдня (Миколаївська, Херсонська, Одеська округи). Зумовлені природно-кліматичними умовами катаклізма голова ВУЦВК намагався подати як ординарне явище. «Те, що ми переживаємо нині, було і перед війною, — заявив він. — Чи мало було випадків періодичного неврожаю по різних районах старої Росії? Були випадки голодної смерті бідняків міст і села». Основний же наголос у доповіді Петровський робив на тому, що «по Союзу загалом, урожай буде гарний, на 450 міл.

пудів більше проти торішнього». Цю тезу всеукраїнського старости, як найвагомішу, поряд із деякими іншими (на кшталт обіцянок скасувати надзвичайні заходи, збільшити ціни на хліб, надати допомогу селу) газета, щоб привернути увагу читачів, навіть позначила жирним шрифтом [33].

По-своєму намагалося заспокоїти громадськість розраховане на якнайширшу селянську аудиторію «Радянське село». У випуску з популярним роз'ясненням змісту свіжої резолюції пленуму ЦК ВКП(б) про нові хлібозаготівлі та політику партії на селі газета також лише побіжно згадувала про «загибель засівів на півдні України й на Північному Кавказі», протиставляючи цій тривожній інформації два виразних агітаційних малюнки: на одному турботливі руки держави засипали селянство всілякою допомогою, на другому «куркуль» у вигляді жирного горобця цвірінкав «куркульську пісеньку»: «Скасування НЕПу! Голод! Гоолод!» [34]. Оптимістичні думки вочевидь мала навіювати читачеві й обкладинка липневого випуску популярного в Україні ілюстрованого журналу «Глобус». На ній редакція розмістила світліну з трьома зосереджено-вдоволеними чиновниками на зрілому пшеничному полі. Підбадьорливо звучала і назва світліни — «Хліб буде!» [25].

Зважаючи на те, що саме в липні в Україні виявилася масова загибель не тільки озимини, але й значної частини пересіяної селянами яровини, проведення 23–25 липня в Харкові Всесоюзної наради робітників дослідних станцій на тему «вивчення причин загибелі озимих засівів» так само видавалося способом відволікти увагу громадськості від реального, вкрай сумного стану справ. Відкриваючи нараду, голова сільськогосподарської секції Держплану СРСР М. Вольф повідомив про загибель 5 млн. дес. озимини, не забувши водночас «урівноважити» цю інформацію звісткою про успішне пересівання, а головне — про високий урожай в інших регіонах Союзу. «Ми маємо кращий врожай за середній, а через те у нас буде на декілька сотень мільйонів зернової продукції більше навіть, ніж торік» [15, 24 липня], — запевнив він.

Вольф, донедавна голова українського ЦСУ, не акцентував на тому, що практично всі втрати озимини 1928 р. припали на Україну. Щоправда, про це повідомив інший учасник наради — представник республіканського ЦСУ Г. Вербицький. А проте ця специфічна інформація до широкої публіки не дійшла, хоча репортаж про всесоюзну нараду «Вісті ВУЦВК» друкували у двох випусках. Переповідаючи виступ Вербицького, газета навіювала читачеві думку про загибель озимини як про буденне явище, притаманне і капіталістичним країнам. Повідомлялося про середні протягом 1922–1928 рр. українські втрати озимини — 14,2%, про те, що США втратили за цей самий період 14,6%, а в несприятливому 1928 р. — 25,1%. Однак про те, що в самій Україні 1928 р. загинуло понад половини всієї засіяної озимини, га-

зета мовчала. Вельми показовим був і заголовок репортажу: на чільному місці в ньому стояла фраза «Зміцнення озимого клину» [15, 24, 25 липня].

А з 10 вересня 1928 р. по всій Україні стартувало «Свято врожаю», яке розтягнулося на цілі півтора місяця. Заздалегідь НКО та Наркомзем розіслали на місця детальні інструкції про влаштування по селах численних розважальних заходів — від дитячих ранків, масових гулянь і концертів артистів — до проведення зборів, селянських екскурсій у комуни й демонстрації пересувних виставок [12]. Очевидна абсурдність ідеї празникувати врожай під час неврожаю організаторів вочевидь не бентежила. Навпаки, ситуацію з недородом було використано для посиленої агітації селян за об'єднання у колективи — мовляв, саме це й допоможе протистояти негативним «сюрпризам» з боку природи.

Наміри Сталіна та його оточення й далі посилювати тиск на засоби масової інформації, примушуючи їх діяти виключно в контексті «перевернутої реальності», засвідчила Всесоюзна нарада редакторів газет, проведена 22–29 вересня у Москві. 73 редактори провідних газет країни разом із десятком керівників місцевих агітпропів уважно слухали настанови високого партійного керівництва — про що саме і як саме слід писати газетам. Чіткий сигнал про те, що тема неврожаю та господарських ускладнень не є актуальною, подав редакторам В. Молотов, повідомивши, що «після тимчасового загострення в першій половині року» країна переживає помітний навіть на Заході позитивний перелом, і що в радянській пресі бракує «доброї інформації з марксистським стрижнем, з більшовицьким чуттям до мас» [28]. Інший наблизений до Сталіна партійний чиновник Є. Ярославський пішов іще далі, практично у неприхованій формі закликавши газетярів не зациклюватися на всіляких «негативах», а вишукувати «позитив». Посилаючись на «один американський документ», Ярославський розповів про іноземного оглядача, котрий, мовляв, зауважив провину самої радянської влади, що за кордоном існує думка, ніби вона от-от упаде. «Вона так змальовує все погане у себе, що здається незрозумілим, як вона ще тримається», — переповідав чиновник слова оглядача. Відповідно і Ярославський однією з хиб радянської преси оголосив надмірну увагу до всіляких вад і натомість майже повну відсутність (!) у пресі «добрих прикладів». «Негативні факти нашої діяльності в нашій пресі випирають так густо, що, здається, нічого іншого немає, крім цих негативних фактів <...>. Насправді у нас є дуже багато прикладів гарного, що їх ми не вміємо висвітлити і розказати», — заявив нарком РСІ, наголосивши на небезпеці такої ситуації через загрозу негативного впливу на молодих робітників і селян, «які вступають до життя ще не зміцнілі» і які «не так загартовані, як старіші робітники» [37]. Партійна настанова утворити «апарат преси, наповнений гарною більшовиць-

кою кров'ю» [24], яку озвучив на нараді керівник Відділу агітації, пропаганди і преси ЦК ВКП(б) С. Інгулов, не залишала сумнівів у тому, що «нагорі» готові не тільки пильнувати «ідейне обличчя» преси, але й застосувати оргвисновки щодо «ідейно незрілих» журналістських кадрів.

Однак у той самий час, коли сталінське оточення наставляло редакторів газет, «Правда» опублікувала статтю М. Бухаріна «Замітки економіста. На початок нового господарського року» [2; 30] з завуальованою, проте досить прозорою критикою Сталіна. Поява цієї публікації в центральному партійному друкованому органі виказувала те, що перешкоди до панування сталінської групи в інформаційному просторі творили не тільки, а можливо й не стільки «несвідомі редактори» та схильні до «паніки» журналісти, скільки все ще наділені владою опоненти з високого партійного керівництва.

Будучи редактором головної партійної газети, Бухарін упродовж наступних місяців іще кілька разів використовував її трибуну для непрямой критики освяченого Сталіним політичного курсу, зокрема й нав'язуваної ним інформаційної політики приховування «негативів». Так, 2 грудня 1927 р. «Правда» надрукувала його доповідь на IV Всесоюзній нараді робсількорів, де спеціально було порушено тему меж припустимого для нерозголошення в пресі. «Наша преса повинна, по-перше, якомога правильніше інформувати про стан речей, — казав Бухарін. — Ми, зрозуміло, не можемо розповідати “всім, всім, всім” про деякі речі, не можемо тому, що це завдасть шкоди пролетаріатові. Ми не можемо нічого друкувати, наприклад, про наші військові таємниці <...>. Але ми повинні правильно інформувати про наявне становище, бо, якщо ми щось замовчуємо або недостатньо сміливо інформуємо, то це, кінець-кінцем, позначається у гірший бік на нашій спільній справі. Уявіть, що ми стали би приховувати ускладнення, котрі у нас є і котрі ще будуть. У перебігу цих ускладнень нас справедливо запитали би: звідки все це звалилося, чому ж ви про це мовчали?» [42]. Також у «Правді» 24 січня 1929 р. було опубліковано доповідь Бухаріна «Політичний заповіт Леніна», виголошену з нагоди п'ятих роковин смерті вождя [3]. Вона також містила прозорі натяки на Сталінове недотримання ленінського заповіту. Однак ця публікація фактично стала лебединою піснею Бухаріна. Дальші його виступи на шпальтах центральної партійної газети сталінська група унеможливила.

Не маючи, що відповісти опонентам з-поміж «правих» присутньо, Сталін і його оточення, вперто дотримуючись обраної інформаційної стратегії на мінімізацію «негативів» і гіперболізацію «позитивів», робили все, аби відвертого обговорення провалів у господарській політиці та персональної відповідальності за це ніколи не відбулося навіть у вузькому колі високопоставлених партійців. Цій меті було підпорядковано арсенал техно-

логічних прийомів. У діло йшли і маніпулювання спеціально дібраними «позитивними» статистичними даними, і багатогодинні суперечки в політбюро для «правильного розставлення акцентів» у проектах резолюцій, і висування двох, а то й трьох доповідачів з основного питання на пленуми ЦК ВКП(б), аби «врівноважити» опонентів, і чіплення опозиціонерам ярликів нападників на партію, панікерів і захисників куркульства, не кажучи вже про всілякі інтриги та кадрові ротації по всій партійній вертикалі, залякування репресіями не тільки за належність до опозиції, а навіть і за «примирливе ставлення» до неї.

Нездатність «правих» сконсолідувати сили й протистояти добре організованим і позбавленим зайвих сантиментів суперникам виразно проявилася під час листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1928 р., коли відчайдушним спробам опозиціонерів обговорити проблеми в країні сталінська більшість протиставила безпредметну дискусію. Після того, як квітневий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. постановив, що погляди «правих» суперечать генеральній лінії партії, шлях до одноосібного правління Сталіна, а отже, й повного контролю над інформаційним простором, було розчищено.

Внутрішньопартійна боротьба за виразного домінування в керівництві ВКП(б) сталінської групи, чітко налаштованої шукати «позитиви», не концентручись на «негативах», визначили контекст офіційних потрактувань господарської ситуації в країні після збирання врожаю 1928 р.

Це виразно проявилось, зокрема, під час обговорення 12 жовтня 1928 р. в РПО СРСР хлібофуражного балансу. Його було зведено по всій країні з плюсом 3,6 млн. пудів, а по пшениці та житу — з мінусом у 47,6 млн. пудів. Відповідний баланс по Україні був від'ємний, зокрема по двох головних культурах, пшениці й житу — 21,9 млн. пудів (їх збір порівняно з попереднім роком знизився вдвічі, з 705,4 млн. пудів до 349,9 млн.) [47, арк. 44–45]. Хоча за балансом ситуація виглядала непростою, Мілютін подавав її прикрашено, а щодо України просто фантастично — настільки, що 18 жовтня 1928 р. Влас Чубар мусив спростовувати статистичні показники союзного відомства в листі, адресованому як РНК і РПО СРСР, так і союзним НКТ і Держпланові [48, арк. 3–4].

Політичне підгрунтя такого хлібофуражного балансу країни, як і оцінок стану врожаю 1928 р., було очевидним: складений під пильним оком і за участі сталінської групи документ мав запевнити, що становище в СРСР справді має певні труднощі, проте вони цілком подоланні, а головне — не потребують ні імпорту істотної кількості хліба, ані гальмування високих темпів промислової індустріалізації.

Саме такі ідеї проголошувала опублікована 18 жовтня у «Правді» стаття В. Мілютіна про результати врожаю [22]. Вправно маніпулюючи цифр-

рами, голова ЦСУ СРСР вимальовував ірреальну картину: загиблі в Україні та на Північному Кавказі понад 5 млн. га засівів ставали «знову пересіяними й обробленими», засівна площа — більшою не лише від торішньої, але й за останні чотири-п'ять років, новий урожай — більшим (на 70 млн. пудів) від торішнього або принаймні таким самим, хлібофуражний баланс країни — бездефіцитним, а селянська реакція на поточну господарську політику партії — вочевидь позитивною. Позитивом віяло й від прогнозів головного статистика країни про те, що витрати зерна на насіння в поточному році зростатимуть через невідворотне розширення засівних площ, витрати зерна на годування худоби будуть стабільними, а запаси хліба в селянських господарствах деяких регіонів (Сибір, Поволжя, Казахстан) навіть зростуть. На цьому тлі побіжна і не конкретна інформація про істотне зниження жита й пшениці в структурі врожаю, про переміщення врожаю з виробничих у споживчі райони і навіть теза про потребу ретельно зважувати плани хлібопостачання вже не виглядали як «дуже погана новина». А накреслені наприкінці статті Мілютіна завдання збільшити врожайність, вкладаючи додаткові кошти в село, збільшуючи постачання добрив і сільськогосподарських машин, підтримуючи не лише колгоспи, а й індивідуальні господарства, не залишали сумнівів у тому, що влада цілковито «тримає» ситуацію в країні, тому нема жодних підстав непокоїтися.

Такі загалом оптимістичні оцінки ситуації з хлібом, доповнені репресіями проти «панікерів» і погрозами прихильникам «правих», об'єктивно унеможливили обговорення неврожаю та продовольчих ускладнень в Україні. Тема голоду опинилася під неоголошеним табу. Взагалі голод, не кажучи вже про смертність від голоду, стали розглядати як явище, не притаманне радянській дійсності. Виняток робили хіба що для голоду 1921–1922 р., часті згадки про який у 1928–1929 рр. окрім того, що мали сприяти утвердженню «позитивного погляду» на сучасність, відігравали певну мобілізаційну роль у проведенні поточних господарських кампаній.

Які саме наслідки могло спричинити «несанкціоноване» порушення теми голоду, і як влада використовувала тему попереднього голоду 1921–1922 р. для досягнення певних політичних цілей, можна побачити на прикладі п'єси відомого драматурга Миколи Куліша «97», в умовах українського голоду 1928–1929 р. дозволеної й навіть популяризованої, та «Листів із Степової України» початківця-літераторки Докії Гуменної — твору хоча й опублікованого, однак потім уцент розгромленого.

Очевидець голоду 1921–1922 рр. Микола Куліш іще в 1923–1924 рр. написав драму «Голод». Щоправда, вже тоді влада змусила драматурга дати творові іншу назву й дещо переробити зміст, зберігши життя голові сільради, додавши образ продкомісара, який привозить 97 пудів хліба потерпілим

від голоду селянам та заарештувавши місцевих «куркулів», які приховували хліб і всіляко шкодили громаді. Проте навіть ці виразні ідеологічні правки не знищили авторського задуму: збереглася трагічна й реалістична картина, сповнена жахить голоду, людських страждань, божевілля та людоїдства, ідейного фанатизму, протиборства черствості й душевної теплоти. Прем'єра п'єси відбулася наприкінці 1924 р. на сцені столичного театру імені Івана Франка, побувала вона й на гастролях у Москві. У 1928–1929 рр. ця п'єса йшла не тільки на професійній театральній сцені, але й у сільських клубах. 27 лютого 1929 р. у с. Березова Лука Роменської округи, повідомила газета «Радянське село», виставу «97», «де було показано, до чого голод доводив людей і як куркулі знущалися з незаможників», грали в сельбуді для учасників мітингу за постачання хліба державі, а наступного дня з села до найближчої станції під прапорами вирушила «червона валка» у складі 300 підвід — 3 тис. пудів заготовленого у селян хліба [18].

Зовсім інакше склалося з «Листами із Степової України» Докії Гуменної. Влітку 1928 р. молода авторка побувала у відрядженні на Запоріжжі й спробувала написати, як пізніше згадувала, «не діловий звіт, не грайливий “шпичка в ніс” стиль із потугами на дотепність, не агітпропну рожево окулярну сахарину», а правдиву розповідь про те, «що бачила, як бачила». Її нариси надрукував у двох числах літературний журнал «Плуг» [9]. Однак літераторка наступила владі аж на два «болючих мозолі», бо одночасно порушила тему русифікаторської політики в Україні, яку тут персоналізував відомий російський письменник Ф. Гладков, і тему насунання голоду. Талановито змальоване в нарисі повсякдення села з «облігаціями, ви качкою хліба, самообкладанням, прокльонами», згадки про занепад і руйнацію селянських господарств, про привид голоду й баб'ячі бунти (на запитання героїні нарису до місцевої молодиці: «Як тут у вас з хлібом?») та відповідала: «Та як. Оце вчора баби хтіли бити председателя в нашому селі, так утік вікном») [9, с. 41] справили ефект вибуху бомби. Молоду письменницю один за одним заходилися шельмувати і партійні літератори, і партійні бонзи аж до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та газети «Правда» [26]. Після цього літературна кар'єра Докії Гуменної на роки увійшла в глухий стопор. «Не знала я, що торкнулась забороненої теми про голод», — признавалася на схилі років вже відома письменниця-емігрантка [10, с. 35].

Замовчуючи український голод, радянська преса невтомно експлуатувала тему голоду в «капіталістичному світі». Нескінченні газетно-журнальні публікації з описом жажливих картин недороду і голоду як у далеких капіталістичних країнах із їхніми колоніями, так і в сусідніх з СРСР Естонії, Польщі, Чехословаччині та Румунії стали виразною особливістю радян-

ської інформаційної політики 1928–1929 рр. Майже обов'язковим було використання в заголовках такого штибу публікацій слова «голод» [4; 11; 13; 20; 35; 41], нерідкими були й виразні фотографії виснажених голодом людей: в одному випадку це була сумна селянська родина з Верховини — жертва «колонізаторської політики чеської буржуазії» [8], в іншому — індуський робітник — «живий скелет — громадянин Британської імперії» [52], у третьому — п'ятирічна «індіанська дівчинка» зі спухлим від голоду животом [53] — дарма, що насправді зображення цієї дівчинки було запозичене з фото початку 1920-х рр. і розповідало про голод у самій Росії.

Описувані страждання людей у чужих країнах не були вигадкою, однак акценти, що їх проставляли, описуючи ці нещастя, як і обов'язкове супроводження таких публікацій дописами про те, як радянська влада піклується про потреби потерпілих, ясно вказували, що йшлося не так про інформування про світові події, як про використання їх задля виразної пропаганди «позитиву» в самому Радянському Союзі на тлі замовчування проблем. Звісно, появу в пресі публікацій про «голод за кордоном» санкціонували «згори». Лише один приклад на підтвердження цього: 5 жовтня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні доручило П. Любченкові та Й. Якірові зорганізувати висвітлення в пресі становища бессарабських селян, що склалося через недорід, зіставивши мізерну допомогу румунського уряду з допомогою, яку надало потерпілим керівництво УСРР [50, арк. 304].

Зауважмо, що широко пропаговану як у публічних виступах чиновників різного рангу, так і в українській пресі державну допомогу потерпілим від недороду з самого початку виразно гіперболізували й незмінно оцінювали як «чималу», «вагому», істотно більшу від державної допомоги потерпілим не лише у 1921–1922, але й у недорідних 1924–1925 рр. Перенаголошування теми державної допомоги творило деяку логічну суперечність: декларуючи чималі обсяги державної допомоги, преса водночас невтомно закликала українських селян здавати державі хліб, аби нагодувати міста і потерпілі від неврожаю села. Цю нелогічність ще більше посилювала популяризація союзної допомоги потерпілій Україні — цій темі радянська пропаганда надавала особливого значення.

Цікаво, що зміст однієї з перших постанов РНК СРСР про допомогу Україні (від 4 вересня 1928 р.) в республіканській пресі оприлюднили випадково. 6 вересня українське постпредство в Москві спрямувало до Харкова витяг із цієї постанови [49, арк. 53–54], а вже наступного дня звідти ж надійшло термінове застереження про нерозголошення [49, арк. 55]. Українська сторона, судячи з усього, просто не встигла оперативно відреагувати на заборону, і 9 вересня «Вісті ВУЦВК» розголосили практично всі

подробиці постанови [43]. На документі від постпредства збереглася резолюція українського чиновника, адресована т. Озірському (можливо, представникові НКТ О. Озірському): «А Ви зазначили, що оголошувати можна і майже усе оголошено» [49, арк. 55]. Мотивація, за якої, здавалося б вигідна для влади інформація про підтримку українців з боку союзного уряду, раптом мала стати секретом, могла бути тільки одна: небажання розголошувати вельми скромні обсяги цієї допомоги. Втім, політичні акценти «Вістей» у повідомленні про союзну допомогу, так само як надалі це робили й інші пресові видання, а також українські можновладці в публічних виступах, завжди розставлялися «правильно». Союзну допомогу республіці представляли як «своєчасну», «оперативну», «значну» і навіть як «визначальну» для рятування потерпілих українців, а головне — як реальний доказ переваг перебування України в складі СРСР.

Апогеєм у цій риторичі були виступи учасників XI Всеукраїнського з'їзду рад, проведення якого припало на пік голоду, травень 1929 р. Делегати один за одним таврували ворогів за плітки про колоніальний статус України, про її експлуатацію Москвою, декларували відданість населення радянській владі, запевняли у палкому бажанні УСРР бути в складі Радянського Союзу та дякували союзній владі за рятування в умовах недороду. «Ми зустріли таку величезну підтримку від радянського уряду, на яку (зараз можна одверто сказати) ми самі не розраховували» [5, 10 червня; 23], — відзначив, зокрема, у виступі на з'їзді представник Одеської округи Триліський, якому, до речі, безпосередньо й дорікав Петровський за приховування від Мікояна картин страждання та голоду. «Треба тут, товариші, одверто сказати, що якби ми не одержали цієї величезної допомоги, якби ми не одержали її в такому розмірі, і, головне, якби ми її не одержали своєчасно, очевидно ми б не справилися, не спромоглися упоратися з тим стихійним лихом, що його зазнало наше сільське господарство», — вторив йому інший делегат, представник Запорізької округи, яку, між іншим, на тлі інших недорідних округ від початку обділили допомогою [23]. «Нам довелося одержувати допомогу від Союзу, і це ще раз доводить, що Союз пролетарських республік дбає однаково про всі радянські республіки. Це ще раз доводить, що Союз пролетарських республік, республік, що становлять єдину державу, дбає про зберігання, про піднесення господарства так, як жодна буржуазна країна не дбає» [5, 10, 11 червня; 23], — заявив нарешті й сам Влас Чубар, численні доповідні та непублічні виступи якого на союзних пленумах протягом 1928–1929 р. якраз засвідчували протилежне.

Оптимістичні оцінки стану справ у країні, декларування значних обсягів державної допомоги потерпілим, звісно, контрастували з реаліями повсякденного життя — колосальними чергами городян за хлібом та іншим

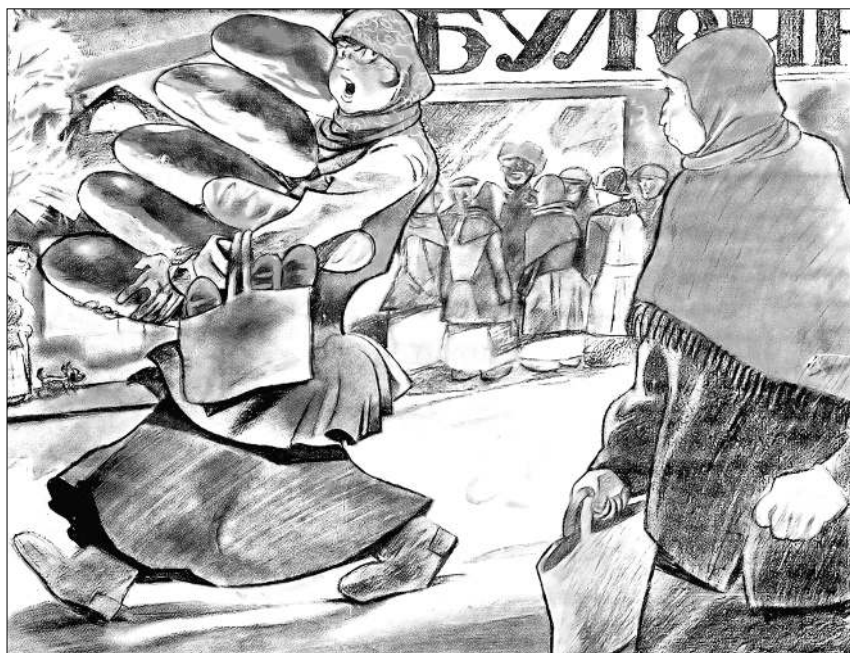
продовольством, голодом у селі. Зрозуміло, що все це потребувало від влади якихось зрозумілих пояснень, і їх було представлено «масам» як цілу галерею «ворогів».

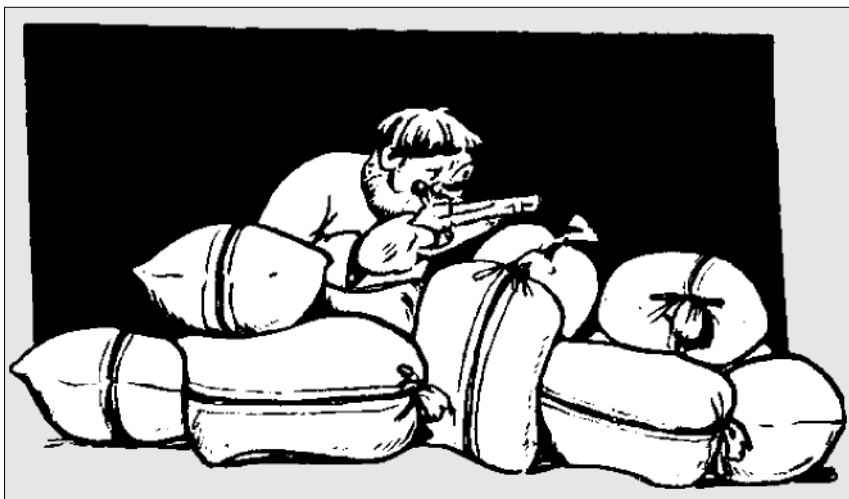
Винуватців дорожнечі або відсутності продовольства знайшлося чимало. Крім недбалих працівників організацій хлібопечення і торгівлі, які регулярно випікали хліб поганой якості та ще й у недостатній кількості, проблеми створювали всілякі «спекулянти», а також численні «панікери». Цим останнім було присвячено серію в'їдливих карикатур у сатиричних журналах. У них «панікери» виставлялися такими, що знічев'я витанцьовують обивательський чарльстон «Сухарики» в довжелезних чергах (Малюнок 1; карикатура Л. К. «Балет у житті» в «Червоному перці») [21], поширюють різні дурні плітки (Малюнок 3; карикатура «Жахливі чутки», «Крокодил») [6], або скуповують хліб у неймовірній кількості (Малюнок 2; карикатура Ю. Ганфа «Ти чого стільки хліба накупила?», «Крокодил») [7].

Однак головним ворогом було проголошено заможного селянина — «куркуля», зловмисна діяльність якого видавалася майже безмежною. «Куркулі» свідомо зривали господарські кампанії держави, приховували хліб і спекулювали ним, перешкоджаючи розгортанню державної допомоги. Ба більше, всілякими хитромудрими способами вони намагалися ще й самі користати з цієї допомоги. Через власних «агентів» у сільських радах та комнезамах підступні «куркулі» то домагалися свого залучення до громадських робіт, то примудрялися випросити для себе державне насіння, то прилаштовували в харчові пункти власних дітей, постійно відтісняючи нужденну бідноту. Подекуди «куркулі» ще й удавали з себе благодійників, роздаючи «з провокаційною метою» бідноті хліб.

«Куркуль» у 1928–1929 рр. став справжньою «притчею во язицех». Звинувачення «куркуля», заклики примусити його віддати хліб робітникам і потерпілим від недороду селянам, заклики розправитися з ним стали обов'язковим атрибутом публічних виступів партійно-радянських лідерів на численних з'їздах, пленумах, зборах, нарадах і мітингах. Те саме стосувалося й преси, радіо, літератури, театру і кіно. Намагаючися викликати почуття злоби й ненависті до «класового ворога», радянська пропаганда діяла засобами впливу на емоційно-чуттєву сферу людини. Особливо це стосувалося численних карикатур, де «куркулі» зображувалися як тварини, наділялися неприязною зовнішністю та ганебними психологічними рисами. «Куркулі» поставали у вигляді то свині, то злого собаки, який не віддає пайків бідняцьким дітям тощо (Малюнок 4). Однак і в людському образі вони були так само відразливі: зазвичай гладкі, добре одягнуті, з украй неприємним обличчям дядьки сиділи на мішках хліба або ховалися за ними, спювали бідноту горілкою, або ж стріляли в активістів з обрізів.

Радянська політична карикатура
про «винуватців» нестачі хліба
(1928–1929 рр.)

Мал. 1

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 2

Мал. 5

Збірний пропагандистський образ цього страшного ворога постає з вірша Антіна «Атакуймо куркуля» у червневому 1929 р. числі газети «Червона армія» [Малюнок 5; 51]:

*Ось він, вовк, глитай неситий.
Ворог наш, куркуль лихий!
Хто хижак несамовитий,
Хто хова зерном набиті
По коморах лантухи?
Хто в держави відбирає
Хліб, потрібний нам усім?
Хто, неначе хижа зрадя,
По кутках глухих чигає
Із обрізом у руці?
На п'янку, бридку отруту
Хліб хто зводить, так і знай?
Радий хто, коли в нас скрута?
Ще й брехнею баламутить
Хто селян? — Все він, глитай!
Нумо, всі із ним до бою!
Всі завзято на нього,
Як один, підем війною,
Щоби дужою рукою
Знищить ворога свого!*

Вірш доповнював виразний малюнок, на якому огрядний «куркуль» з обрізом у руках чаївся за барикадою з мішків із хлібом. Читацький висновок міг бути тільки один: «куркуль» — ворог і його слід знищити «дужою рукою».

Особливістю конструйованого радянською пропагандою образу «куркуля» було й те, що його подавали як такий собі центр тяжіння всього лихого та ворожого. Недарма карикатури часто зображали «куркуля» в компанії з «попами та рабинами», «спекулянтами», «правими опозиціонерами», «підкуркульниками» та дискредитованими представниками місцевої влади. Водночас у численних виступах можновладців на пленумах, нарадах і з'їздах постійно лунала теза про ідейний зв'язок «куркуля» з зовнішніми ворогами, які наполегливо намагалися впливати на «куркуля», використовувати його в антирадянських підступах. «Зовнішніх ворогів» разом із «внутрішніми» проголошували винуватцями труднощів, що їх переживала країна в умовах недороду і голоду, і саме їхніми зловмисними намірами сталінське керівництво мотивувало відмову прийняти від Заходу допомогу для рятування потерпілих.

Ще в серпні 1928 р. за прямою вказівкою союзної влади політбюро ЦК КП(б)У відмовилося від підтримки, яку пропонувало для українських німців-колоністів повноважне представництво Німеччини. Далі Москва відмовилася від досить щедрої, судячи з визнання самого Сталіна та Мікояна, пропозиції кредитувати СРСР хлібом на 1 млн. доларів [17, с. 494]. Цікаво, що 29 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорювало на закритому засіданні запит ЦК ВКП(б), чи не надходило з України клопотання про допомогу до відомого благодійника (якраз кількома днями раніше газета «Вісті ВУВК» видрукувала лист Ф. Нансена з подякою за медаль, вручену від Українського Червоного Хреста за участь у ліквідації наслідків голоду 1921–1922 рр. [27]). Українське партійне керівництво запевнило ЦК, що від УЧХ витоку інформації не було, однак відзначило при цьому бажаність отримання такої допомоги за умови непроведення за кордоном «спеціальної кампанії» та розподілу харчових продуктів самими організаціями УЧХ [50, арк. 266]. Москва, однак, не згодилася з цим і відмовилася від усіх Нансенових пропозицій, зокрема і щодо ввезення до СРСР хліба в кредит [17, с. 94].

Мотивацію таких дій влади відверто прояснив на квітневому 1929 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) сам Сталін, охрестивши зарубіжні пропозиції про допомогу вигадкою і зловмисною «провокацією» з боку «розвідників капіталістичного світу», націленою на підрич міжнародного іміджу робітничо-селянської країни. Відмовляючись «отримати уявний хліб в уявний кредит», зауважив генсек, керівництво країни ставило дві мети — «з одного боку — обійтися без імпорту хліба і зберегти валюту для ввезення обладнання, з іншого боку — показати всім нашим ворогам, що ми стоїмо міцно і не маємо наміру піддаватися провокації» [39, с. 94–95].

Підбиваючи підсумки, можна, таким чином, констатувати, що під час нещодавнього українського голоду 1928–1929 рр. мобілізація громадськості на допомогу потерпілим не була домінантною темою радянського пропагандистського дискурсу. За відсутності свободи слова та монополії на владу й ідеологію Комуністичної партії, радянські засоби масової інформації в цей час виступали по суті засобом владних маніпуляцій для приховування або мінімізації масштабів голодного лиха. Специфіку державної інформаційної політики в умовах українського голоду 1928/29 р. визначали такі моменти: поступове затвердження і врешті панування принципу «перевернутої реальності» у висвітленні економічної ситуації загалом в СРСР і зокрема в Україні, конкретно — в українському селі: конструювання союзною та республіканською владою цілком невідповідних реаліям ідеалізованих картин «загальних успіхів», «зростання» сільського господарства на тлі визнання «окремих», «загалом незначних», «уповні подоланих» труднощів — за висло-

вом Сталіна, «труднощів піднесення, труднощів зростання»; приховування й виразна мінімізація масштабів українського недороду 1928 р. на тлі очевидної гіперболізації наданої потерпілим державної допомоги, публічне оцінювання її як «цілком достатньої», «чималої», такої, що «суттєво перебільшує державну допомогу потерпілим від голоду 1921–1922 рр.»; приховування й категоричне заперечування фактів голодування, опухання та смерті від голоду сільського населення УСРР водночас із активним педалюванням теми голоду на заселених переважно українцями землях у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії, а також у далеких «капіталістичних державах» — Великій Британії, США тощо; засудження та переслідування тих, хто поширював «чутки» про загрозу голоду або голодування людей. У публічній сфері влада характеризувала такі розмови як «куркульські», «антирадянські» та «контрреволюційні», в неопублічній застосовувала проти найактивнішої частини носіїв таких настроїв репресії.

1. Бухарин Н. Записки економіста / Н. Бухарин // Правда. — 1928. — 30 вересня.
2. Бухарин Н. И. Избранные произведения / Бухарин Н. И. — М. : Политиздат, 1988. — С. 391–418.
3. Бухарин Н. Политическое завещание Ленина: доклад на траурном заседании, посвященном пятилетию со дня смерти Ленина / Н. Бухарин // Правда. — 1929. — 24 січня.
4. Бэлл Т. Голодный поход / Т. Бэлл // Правда. — 1929. — 26 лютого.
5. Вісті ВУЦВК. — 1929. — 10, 11 червня.
6. Ганф Ю. Жажливі чутки / Ю. Ганф // Крокодил. — 1928. — № 33, обкладинка.
7. Ганф Ю. Ти чого стільки хліба накупила? / Ю. Ганф // Крокодил. — 1929. — № 2. — С. 3.
8. Голод на Верховині (Закарпатська Україна) // Комуніст. — 1928. — 21 вересня.
9. Гуменна Д. Листи із Степової України (нарис) / Д. Гуменна // Плуг. — 1928. — № 10 (жовтень). — С. 39–61; № 11 (листопад). — С. 33–49.
10. Гуменна Д. Дар Євдогії. Жар і крига. Книга друга / Гуменна Д. — Балтимор-Торонто, 1990. — 237 с.
11. Дембо В. Голод у Бессарабії / В. Дембо // Комуніст. — 1928. — 13 вересня.
12. 10 вересня починається свято врожаю // Комуніст. — 1928. — 8 вересня.
13. Естонії загрожує голод // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 листопада.
14. Збірник узаконень та розпоряджень. Відділ перший. — 1929.
15. Зміцнення озимого клину. Всесоюзна нарада при Наркомземі України // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24, 25 липня.
16. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. : В 5 т. — Т. 2. Пленум ЦК ВКП(б) 4–12 июля 1928 г., — М. : Демократия; Материк, 2000. — 719 с.
17. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. : В 5 т. — Т. 4. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16–23 апреля 1929 г., — М. : Демократия; Материк, 2000. — 767 с.
18. Кириленко. Беріть приклад з села Березова-Лука / Кириленко // Радянське село. — 1929. — 24 березня.
19. Крестьянская газета. — 1928. — 24 липня.

20. Латвії загрожує голод // Червона армія. — 1928. — 4 листопада.
21. Л. К. Балет у житті, або обивательський чарльстон «сухарики» / Л. К. // Червоний перець. — 1929. — № 3–4. — С. 5.
22. Милотин В. О результатах урожая / В. Милотин // Правда. — 1928. — 18 жовтня.
23. XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 7–15 травня 1929 року. Стенографічний звіт та постанови. — Харків, 1929. — 696 с.
24. Основні питання радянської партійної преси: доповідь тов. Інгулова на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. — 1928. — 28 вересня.
25. Петров. Хліб Буде! / Петров // Глобус. — 1928. — № 13 (110), обкладинка.
26. Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і завдання КП(б)У: доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У т. С. В. Косіора на XIV окружній партконференції Київщини // Комуніст. — 1929. — 8 січня.
27. Подяка професора Нансена // Вісті ВУЦВК. — 1929. — 25 січня.
28. Поточний момент і преса: доповідь тов. Молотова на Всесоюзній нараді редакторів 22 вересня 1928 року // Комуніст. — 1928. — 27 вересня.
29. Правда. — 1928. — 15 липня.
30. Правда. — 1928. — 30 вересня.
31. Правда. — 1928. — 23 жовтня
32. Пролетарий. — 1928. — 22, 25 квітня.
33. Промова тов. Петровського на засіданні президії ВЦ КНС // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 липня.
34. Радянське село. — 1928. — 19 липня.
35. Румунський уряд нічим не допомагає голодуючим Бессарабії // Червона армія. — 1928. — 27 листопада.
36. Рыклин Г. Прокazy тети Хиври / Г. Рыклин // Правда. — 1929. — 3 лютого.
37. Самокритика і завдання преси: промова тов. Ярославського на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. — 1928. — 30 вересня.
38. Свято врожаю // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 20 вересня.
39. Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б): промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. (стенограма) // Сталін Й. В. Твори / Сталін Й. В. — Т. 12. — С. 1–107.
40. Сталін Й. В. Про праву безпеку у ВКП(б). Промова на пленумі МК і МКК ВКП(б) 19 жовтня 1928 р. / Й. В. Сталін // Сталін Й. В. Твори. — Т. 11. 1928 — березень 1929. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. — С. 220–236.
41. Суворов І. Під батою бояр. Голодна й зруйнована Бессарабія / І. Суворов // Червоний степ. — 1929. — 6 березня.
42. Текущий момент і задачі нашої печаті: доклад тов. Н. И. Бухарина — на IV соещанні рабселькорів // Правда. — 1928. — 2 грудня.
43. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929. — М. : РОССПЭН, 1999. — 880 с.
44. Хлібозаготівля — сімба. Допомога недорідним районам // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 9 вересня.
45. Центральний державний архів вищих органів державної влади України (ЦДАВО України). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5781. — Арк. 2 зв.
46. ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5925. — Арк. 344.
47. ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 44–45.
48. ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6229. — Арк. 3–4.
49. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 9. — Спр. 525. — Арк. 53–5444.

50. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 266, 304.

51. Червона армія. — 1929. — 13 червня.

52. Этот живой скелет — Гражданин Британии... // Крестьянский журнал. — 1929. — № 8. — С. 9.

53. Як вони «допомагають» селянам // Радянське село. — 1928. — 4 листопада.

54. Amartya Sen. Development as Freedom / Amartya Sen. — Oxford : Oxford University Press, 1999. — 366 p.

Serge Cipko

УДК: 51(092) : Лучкович

TIME CAPSULE: MICHAEL LUCHKOVICH AND THE FAMINE

This paper examines the reaction of the Ukrainian community in Canada at the Ukrainian famine of 1932–1933 in particular highlights the activities member of parliament, a Ukrainian-born Michael Luchkovich which 5 February 1934 gave a speech in federal parliament, reporting on the famine in the USSR and the related this protest the Ukrainian diaspora.

Keywords: Canada, the famine of 1932–1933, Ukrainian Diaspora.

Анализируется реакция украинской общественности в Канаде на украинский голод 1932–1933 гг. В частности освещается деятельность члена парламента, украинца по происхождению Михаила Лучковича, который 5 февраля 1934 г. выступил с речью в федеральном парламенте, сообщив о голоде в УССР и об акциях протеста украинской диаспоры.

Ключевые слова: Канада, голод 1932–1933 гг., украинская диаспора.

Аналізується реакція української громади в Канаді на український голод 1932–1933 рр. Зокрема висвітлюється діяльність члена парламента, українця за походженням Михайла Лучковича, котрий 5 лютого 1934 р. виступив з промовою у федеральному парламенті, повідомивши про голод в УСРР та про пов'язані з цим акції протесту української діаспори.

Ключові слова: Канада, голод 1932–1933 рр., українська діаспора.

On February 5, 1934, the honorable member of Parliament for Vegreville, Alberta, rose from his chair to address his fellow elected representatives in the House of Commons of Canada. His name was Michael Luchkovich. He was first elected to Parliament in the federal elections of 1926 as a candidate for the United Farmers of Alberta.

«Mr. Speaker», Luchkovich began. «Certain things that have emanated from at least two of the speakers tonight have brought me to my feet.» Those matters had to do with the Cooperative Commonwealth Federation (CCF) policy that was being debated and the subject of the Famine in Ukraine.

The son of Ukrainian immigrants, the U.S.-born Albertan had in preceding years spoken in Parliament against prejudice in Canada and the treatment of Ukrainians in Poland. In 1931 he represented Canada at the International Inter Parliamentary Union Congress in Romania.

The motion on the table on February 5, 1934, was brought by the CCF, which argued for a system «based on the principle of cooperative production and distribution in which human needs should be the first consideration.» The CCF had only recently been founded and Luchkovich was one of the founding members in 1932.

How did the Great Famine, or Holodomor, enter into debates about CCF policy? It was mentioned by John R. MacNicol, Conservative member of Parliament (MP) for Toronto Northwest, when he drew attention to the effects of socialism in the Soviet Union. «There is a cooperative commonwealth in Russia», he declared, and then proceeded to share a description of conditions in the Soviet Union that had been made by Humphrey Mitchell (Labour Member for East Hamilton, Ontario) after a recent visit there. Mr. Mitchell's observations had months earlier been reported in Canadian newspapers.

Mr. MacNicol quoted from the *Toronto Star*:

Luchkovich, right (1930)

«There are conditions in their factories which the Canadian people wouldn't stand for one minute. Girls walking around barefoot on iron filings, and that kind of thing. But worst of all is the shortage of food. It's not too bad in Moscow, it's a little worse in Leningrad. But out in the country, it's terrible — especially in the south, where much of the food is grown. I saw I don't know how many hundreds of people starving, in Kharkov and Kiev».

According to MacNicol, the reporter then asked Mitchell a question: «How did you know they were starving? He responded: «I've got eyes. You don't need to be a scientist to know a person is starving. When white-faced men and women, and children with distended bellies, crowd around the train at every station begging for money or food — then it's a pretty sure guess they're starving. I saw hundreds of them in Kharkov and Kiev. They didn't even have the traditional dried fish and cabbage soup. They were down to bread and water — and sometimes less than that».

Luchkovich challenged the equation of CCF agricultural policy with communism. «When Canada is ever brought down to an agricultural system administered as it now is in Russia I will no longer give my support to a cooperative movement.» He disagreed with the notion that the «policy of nationalization and farming advocated by this group would inaugurate a system of communism» such as that practiced in the USSR.

«The ballot», he said, «not the bullet, will be our method». He said he would not tolerate belonging to a group if it was inclined to follow the Soviet model. And he went on to state the reason: The famine. «For many months rumors of extreme hunger have been rife in regard to what formerly was the richest, the happiest and the most fertile part of Russia, namely the Ukraine».

Luchkovich then went on to say that he had read dozens of letters that had come to Canada which described conditions in the USSR. He also referred to demonstrations that were held in New York, Boston, and «other places in this continent against the hunger existing in the Ukraine».

Luchkovich noted that resolutions passed at such meetings were sent to the president of the United States, and, he was sure, «many have been sent to the prime minister of Canada». He also noted that the chairperson of one of the meetings, namely the rally held in Boston, «was a man by the name of Sullivan, an Irishman».

Luchkovich read out to the MPs gathered that day in the House of Commons one of the resolutions that was sent to President Franklin D. Roosevelt and a letter about the Famine that Witting Williams had written to Nation's Business of Washington.

He also referred to the appeals of Cardinal Theodor Innitzer of Vienna on behalf of famine victims and the efforts of Johan Ludwig Mowinkel to «put this matter on the agenda of the League of Nations, without success».

Why were the Norwegian prime minister's efforts unsuccessful? In Luchko-

vich's opinion, it was because there were «too many axes to grind» and «too many impending non-aggression pacts».

The MP for Vegreville concluded his speech by returning to the subject of the farmers in Canada. It was his duty «as a farmer member to sit in eternal vigilance in behalf of the farmer interests of the people who sent me here», he said.

In a 1933 editorial that discussed the Famine, the Edmonton periodical *Ukrainian Visti* (Ukrainian News) had expressed dismay about the lack of protest voiced on Soviet actions in Ukraine in the parliaments of countries where Ukrainians lived. Poland, Czechoslovakia, and Romania were mentioned; so, too, was Canada.

Had there been any discussion about the Famine in Canada's Lower House before February 5, 1934?

In his «The Famine in the Ukraine, 1932–1933: A Canadian Retrospective After Fifty Years» (1982), Gerald Schmitz mentioned how in March 1933 members of the Saskatchewan legislature had agreed to press the federal government of Canada to act on behalf of people starving in the USSR.

«But despite such political expressions of concern», he observed, «there is no record in Hansard of any overtures with respect to the Ukrainian famine». Schmitz added that the «aftermath of the famine was not raised in the House of Commons until 5 February 1934». Noting that it had been raised «in a rather round-about and tendentious way», he quoted in full the relevant portions of Luchkovich's intervention that day.

Nearly three decades later, Luchkovich wrote an open letter to Dean Rusk, the U.S. secretary of state. The letter concerned a decision to exclude Ukraine, along with Armenia and Georgia, «from the nations that were to have the support of the Department of State as being subjugated nations of Eastern Europe».

In his letter, Canada's first MP of Ukrainian origin mentioned the Famine. When he became a member of the House of Commons, Luchkovich wrote from Edmonton, «it was shocking to me in the extreme how little regard was paid to the death of millions of Ukrainian peasants who died in the Communist-inspired famine of 1932–1933». It seemed to him then, Luchkovich continued, «that the death of an alley cat that had wandered into a park was cause for a greater commotion than the demise of such a colossal number of Ukrainian farmers».

Where, he asked, «was our world conscience? Did any country speak out with righteous indignation against such genocide?» It was, he said, «extremely painful».

In Canada, the silence on the subject in the House of Commons, it seems, was broken on February 5, 1934.

The role of the jury low the jury trial system of continental Europe or of the United States.

Trials in continental Europe, for example, follow the inquisitorial system, where judges play an active role during the proceedings. In criminal trials, a judge will

begin by reading the charges and perhaps even summarizing the evidence, and judges can call and question the witnesses in the case.

Trials in the United States proceed under the adversarial system, where the parties play an active role in presenting their case. Under this system, the judge is much more passive, mainly responding to the parties' objections and ruling on motions. State criminal judges are prohibited from commenting on evidence, and federal judges generally refrain from such commentary as well. The parties are responsible for calling witnesses, and judges usually avoid questioning these witnesses.

The reason that judges in the United States take a passive role in jury trials is to avoid unduly influencing the jurors, since an impartial jury is crucial to securing individuals' rights and to limiting the authority of the government by allowing a defendant's peers to decide his or her fate.

Ukraine should be mindful of how it enforces the Constitution's jury guarantee.

If Ukraine combines an inquisitorial system with juries similar to those found in the United States, there is a great risk that the judge's active role in a case could hinder the jury's impartiality, and thus interfere with the rights of the accused and with reliable fact-finding. If Ukraine decides to use an adversarial system, the courts will need clear rules for the procedures and admission of evidence in order to secure the rights of defendants, the fairness of trials and the impartiality of juries. The importance of the legislation that will enforce the Constitution's guarantees thus can not be overestimated.

Laws on the judiciary. Even though these enforcement laws are of critical importance, they have thus far been neglected. Under Article 127 of the Constitution, people's assessors and jurors administer justice «in cases determined by law». The Law on the Judiciary of 2001 states that people's assessors resolve cases in court proceedings «in cases determined by the procedural law» (Article 65), and that juries are formed to review «disputes determined by the procedural law» in cases of the first instance (Article 68). The procedural codes enacted after 2001, however, did not provide for activities by juries or people's assessors.

Thus, both the Constitution and the Law on the Judiciary of 2001 rely on further laws to actually enforce the guarantee to jury trials. The Law on the Judiciary of 2010 fails to even mention or set up any procedures for enforcing the guarantee to a trial by jury.

The Constitution of Ukraine guarantees its citizens a right to trial by jury, but the Constitution requires further laws to flesh out and enforce this right to a jury trial. Since the enactment of the Constitution, the Verkhovna Rada has not implemented this right. Even the most recent Law on the Judiciary, passed in 2010, failed to do so.

This year marks the 15th anniversary of the adoption of Ukraine's Constitution. Unfortunately, nothing has been done to implement juries in Ukrainian courts. Unless the legislature acts, this fundamental right will continue to erode.

1. Dominion of Canada. Official Report of Debates [Hansard]. House of Commons: Fifth Session — Seventeenth Parliament. — Vol. I. — 1934. — Ottawa : J. O. Patenaude, Printer to the King's Excellent Majesty, 1934. — P. 264–284.

2. Luchkovich M. An Open Letter to Mr. Dean Rusk / M. Luchkovich // Ukrainian Review. — 9, nos. 1–2 (Spring — Summer 1962). — P. 104–106.

Н. Ф. Гнатюк

УДК: 94(477-25)«1934–1940»

**БУДІВНИЦТВО ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ
КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА КИЄВА —
НОВОЇ СТОЛИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1934–1940 рр.)**

У статті досліджуються мета і особливості методів оперативного утворення зв'язків між різними агентствами і партією, що управляє ними для того, щоб здійснювати складну програму будівництва в Києві нового політичного і адміністративного центру в 1934–1940 рр.

Ключові слова: Київ 1934–1940 рр., столиця, будівництво, реконструкція, комунальне господарство.

В статье исследуются цель и особенности методов оперативного образования связей между разными агентствами и партией, которая управляет ими для того, чтобы осуществлять сложную программу строительства в Киеве нового политического и административного центра в 1934–1940 гг.

Ключевые слова: Киев 1934–1940 гг., столица, строительство, реконструкция, коммунальное хозяйство.

The article examines goals and specificity of the methods of operational formation of linkages between different agencies and party governing bodies in order to implement the complex programme of constructing in Kyiv a new political and administrative centre in 1934–1940.

The emphasis is made on goals and methods of formation of linkages between the agencies under new Soviet command economy. The urgency of execution of governing bodies' orders, related to the positive implementation of complex capital building program pointed to involvement of historically existing capital building funds and new technology and mechanization.

The identification of the purpose and direction of capital works on reconstruction and infrastructure construction in Kyiv determined the importance of management forms with such scope of work and timing for its implementation.

Keywords: Kyiv 1934–1940, the capital, building, reconstruction, municipal economy.

Прикметними особливостями глобальних змін Києва, що відбувалися за час незалежності, можна назвати масштабне нове будівництво, реконструкцію старих будівель і комунального господарства. Відчуті й переосмислити втрати, надбання та перспективи розвитку головного духовного і адміністративного центру українського народу дає можливість саме дослідження проблем розбудови нової столиці Радянської України 30-х рр.

З огляду на актуальність тотожних проблем сьогодення Києва, постає потреба вивчити історичний досвід проектування капітальних реформ в інфраструктурі нової столиці. Знаковою в цьому сенсі є розбудова Києва з 1934 р.

Вітчизняні історики приділяли значну увагу історії Києва цього періоду. Але актуальність теми зумовлюється тим, що ґрунтовні праці, присвячені проблемі, є, але вони переважно емпірично-описові [2; 4; 5; 6; 8; 9]. Тож окреслену проблему не було спеціально досліджено.

Мета статті — проаналізувати розвиток будівництва і реконструкції міського комунального господарства столиці в 1934–1940 рр., які не було належно висвітлено, виявити напрямки капітальних робіт з реконструкції та нового будівництва центру й околиць міста. Для виконання цієї мети було поставлено такі завдання: виявити причини перенесення столиці з Харкова до Києва, проаналізувати плани проектування центру, що потребували руйнування пам'яток світового культурного значення, висвітлити перебудову і створення нової інфраструктури Києва.

Перенесення столиці об'єктивно було підготовлено політикою центральної влади, спрямованою на укріплення радянської влади 20-х — початку 30-х рр. Було покінчено з «ворогами-партійцями», соратниками Сталіна за партією, з українським населенням, яке не сприймало ідей соціалізації землі (через штучно спланований голодомор).

Глибока затяжна депресія світової економіки 1929–1930-х рр. впливала на подальше загострення міжнародних відносин, а також на плани соціально-економічного розвитку України в цей період. Рішення партійного керівництва змінити політичний центр республіки врегульовувало для центральної влади управління розвитком промислових та сільськогосподарських регіонів. Значення Києва підвищувалось у ролі центру прогресивних технологій у машинобудуванні, нових будівельних матеріалів та розвитку сировинних ресурсів краю.

Нова перебудова потребувала розробки генерального плану реконструкції міста. Генеральний план, запроєктований під керівництвом П. П. Хаустова, передбачав значне розширення міської території на південному заході (в районі Корчуватого, Деміївки) та на північному заході (в районі Шулявки і Куренівки). Планувалося розпочати забудову нового потужного промислового району Дарниця.

В планах П'ятирічки (1933–1937 рр.) на реконструкцію та будівництво підприємств Києва відпускатися 457 млн. руб. з 1368 млн. руб., виділених на капітальне будівництво загалом. Це давало владі можливість розгорнути потужні реконструкцію і нове будівництво.

Але трагізм часу полягав у тому, що водночас з розбудовою нових центральних органів влади планувалося зруйнувати сотні пам'яток культурного надбання, щоб розірвати спадковий зв'язок з минулим.

Безцінні культурні, духовні втрати, яких зазнав Київ, були наслідком як національно-культурного й релігійного нігілізму, войовничого атеїзму, які охопили всю країну, так і масштабної розбудови урядової й загальноміської інфраструктури, для чого були потрібні нові території в історичній зоні Києва, який набув нового статусу столиці.

З 1929 по 1937 рр. в Києві було зруйновано чи закрито з подальшим перепрофілюванням близько 150 храмів, монастирів та інших культових споруд. Тоді як по країні в цілому за той самий період перестало існувати понад 30000 храмів і монастирів. Тож чи правомірно однозначно стверджувати, що саме перенесення столиці до Києва стало трагедією для міста з погляду нищення його духовних і культурно-історичних цінностей? Дотримуючись принципу, що історія не знає умовного способу, чи можна сьогодні довести, що, якби Київ залишався «провінційним містом», то, наприклад, Михайлівський Золотоверхий собор чи Трьохсвятительську церкву не знищила б войовничо-атеїстична влада? Втім, у нашому конкретному випадку правомірно говорити, що окремі урядові споруди часто закладалися, в прямому і переносному значенні, на фундаментах зруйнованих храмів.

У лютому — березні 1934 р. відбулося кілька засідань Політбюро ЦК КП(б)У, на яких розглядалося перенесення столиці до Києва. Нагадаємо, що на той час рішення названого партійного органу були, фактично, директивними для всіх державно-урядових і громадських органів та організації республіки.

Одним з перших було прийнято рішення про те, де розміститься найвищий законодавчий орган УСРР — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Вибір безальтернативно впав на Маріїнський палац — творіння архітекторів Растреллі та Маєвського. У перші роки радянської влади тут містилися Раднаком УСРР та штаб військового округу, відбулося пер-

ше засідання ВУЦВК. На середину 30-х рр. будівля була занедбаною і напівзруйнованою. Потрібно було не тільки капітально відремонтувати споруду та весь фасад, а й цілковито реконструювати та перепланувати приміщення. Замість 100 кімнат, здебільшого прохідних, було впорядковано 130 непрохідних кімнат, для чого знадобилося перейти до коридорної системи. Калориферну систему опалення було замінено на централізовану.

Вражають плановані темпи проектних та будівельних робіт, оскільки переїзд основних урядових установ було призначено на осінь того ж 1934 р. Так, проектування ремонту й реставрації почалося 10 лютого, а вже 15 березня перейшли до будівництва з тим, щоб на середину літа завершити основний комплекс робіт. І це при тому, що слід було реставрувати 37 000 кв. м, спорудити близько 2000 кв. м нових стін та перегородок, укласти понад 4 км труб, змонтувати 1800 кв. м радіаторів опалення. Паралельно облаштовувалась уся місцевість навколо будівлі [3].

Аналіз матеріалів, що вказують на темпи й органічність системи підпорядкування і зв'язку між адміністративними та партійними органами, показав закономірність такого генерального реформування, а також підтвердив формування радянської командної економіки.

Місцем будівництва нових основних приміщень для центральних установ постановою ЦК КП(б)У від 18 лютого 1934 р. було визначено район Софійської площі та Михайлівського монастиря. Цьому передували конкурси кількох проектів, основними серед яких були ті, котрі «прив'язували» будівництво урядових і адміністративних споруд чи то до історичної частини міста, чи то до Печерських пагорбів [3].

Нова розбудова в центральних районах, які мали значний капітальний фонд та задовільне комунальне устаткування, передбачала поступове освоєння периферії, використання наявних фондів комунального будівництва, щоб здешевити роботи.

Урядова комісія взяла за основу проєкт архітекторів І. Каракаса та П. Юрченка, за яким основний комплекс урядових установ зводився в Старому місті — від Софійського собору (включно з Софійською площею) до Михайлівського Золотоверхого собору і Трьохсвятительської церкви, що прирікало їх на руйнування [3].

Названою постановою Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення запропонувати ВУЦВК видати постанову (без оприлюднення в пресі) про знесення комплексу Михайлівського монастиря, котрий «не вписався» в проєкт урядових забудов. Окремим рішенням створювалася спеціальна комісія з представників партійно-державного апарату, яка мала встановити історико-художні якості споруд, що підлягали знесенню, і вжити потрібних заходів, щоб зняти найцінніші фрески та мозаїки [6, с. 160–167]. Значну

їх частину пізніше було вивезено за кордон, і лише деякі вдалося повернути після проголошення незалежності України.

Зазнала руйнації й Трьохсвятительська церква. Президія Київської міської ради 8 серпня 1934 р. прийняла постанову «Про закриття Трьохсвятительської церкви синодальної орієнтації у м. Києві» під тим приводом, що «релігійна община при цьому молитовному будинку розпалася». Насправді причина полягала в іншому, і про неї однозначно сказано в тій самій постанові: «Трьохсвятительську церкву закрити, а приміщення передати управлінню будівництва Будинку уряду під знесення для спорудження приміщення Раднаркому УСРР». Секретаріат Президії ВУЦВК погодився з рішенням Київської міської ради.

На місці зруйнованих релігійних споруд планувалося звести симетричні будівлі ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР, між якими в кінці урядового майдану мав постати грандіозний монумент, увінчаний фігурою В. І. Леніна. Велетенський урядовий майдан (9,5 га) узгоджувався з масштабами названих споруд, загальний об'єм яких становив понад 130 тис. куб. м. А це означало, що під знесення мали піти й деякі цивільні споруди, зокрема величезна будівля «присутніх місць», яка досі збереглася між Михайлівською і Софійською площами.

Проте з різних причин ні головний майдан нової столиці Радянської України, ані заплановане спорудження комплексу партійно-урядових споруд не відбулися. На місці зруйнованої Трьохсвятительської церкви встигли побудувати лише споруду ЦК КП(б)У (нині — приміщення Міністерства закордонних справ України). Урядовий комплекс вирішено було розмістити в районі Печерська, переважно в будинку на вул. Кірова (Грушевського), де й нині діє Кабінет Міністрів України. Монументальна урядова споруда (архітектор — І. Фомін), яку загалом добудували 1938 р., спочатку планувалася «для потреб» НКВС, що красномовно свідчить про численний штат і масштаби «діяльності» головного карального органу республіки.

Тоді ж було завершено й нове приміщення для Верховної Ради УСРР (архітектор — В. Заболотний), де й у наш час працює найвищий законодавчий орган України, у верхній частині палацово-паркового ансамблю середини XVIII ст. 1939 р. на місці комплексу будівель Київського військового округу спорудили приміщення ЦК КП(б)У, де нині діє Секретаріат Президента України. Будинок ЦК на Михайлівській площі перейшов у розпорядження обласних і міських партійних органів.

Паралельно зі зведенням приміщень для органів центральної республіканської влади реконструювалося загальноміське комунальне господарство. На забезпечення цих робіт уряд асигнував 43 млн. руб. тільки на 1934 р., тобто в півтора рази більше, ніж за всю першу п'ятирічку (1928–1932 рр.).

Масштаби нового будівництва як урядових, так і житлових споруд, потребували багато будівельних матеріалів, тож було відбудовано і знову введено в дію корчуватські цегельні заводи, відкрився завод з виробництва бетону та виготовлення з нього окремих деталей. До речі, тільки за перший «столичний» рік було зведено 150 тис. кв. м житла, що більше, ніж за всю першу п'ятирічку.

Почали проводити новий водогін від Дніпра, який мав стати основним джерелом водопостачання, подаючи вже з другого півріччя 1934 р. 50 тис. куб. м води на добу, збільшивши її споживання на душу населення з 80 до 92 л. Почалася перебудова либідського колектора, що давало змогу охопити каналізацією нові райони міста, зокрема район сільськогосподарського та ветеринарного інститутів. Вперше запроваджувалося механізоване поливання вулиць, передусім центральних, завдовжки близько 75 км.

З кінця 1934 р. почалася розробка генерального плану теплофікації окремих районів Києва. Перші лінії теплопостачання прокладалися від ТЕЦ Південно-Західної залізниці й окрім низки відомчих об'єктів (вокзал, паровозоремонтний завод, депо, завод Транссигнал тощо) охоплювали прилеглі до вокзалу квартали. Так, головна траса по вул. Комінтерну і бульв. Т. Шевченка виходила на вул. Короленка (нині — Володимирська) в районі оперного театру, де розділялася: праворуч — до університету, ліворуч — у напрямку Софійської площі. Невеликі відгалуження робилися на поперечні вулиці. Таким був перший крок до широкої теплофікації міста [3].

Перепланування і реконструкція Києва проводилися швидко не тільки за рахунок сформованої командної системи управління складними процесами. Впровадження механізації та нових технологій у будівництво давало змогу зводити багатоповерхівки з гарячим водопостачанням та ліфтами. Прискорено будувалися величні споруди ЦК КП(б)У (нині — будинок Президента і його адміністрації), обкому партії (нині — Міністерство закордонних справ), Верховної Ради республіки, десятиповерховий Будинок уряду (Раднаркому УСРР), нові магазини, палаци культури, стадіони, басейни тощо. Розбудовувались околиці Києва з багатоповерхівками, новими транспортними маршрутами. Відтоді особливістю міста стало те, що тут не було занедбаних околиць [10].

Для забудови Києва в 30-ті рр. стають типовими багатоповерхові багатоквартирні будинки. Вони зводяться переважно коштом житлокооперативів, великих заводів та підприємств — «Харчовик», «Арсеналець» тощо.

У місті споруджувались і корпуси вищих навчальних закладів — інститутів енергетики, хімічної технології, цукрової промисловості, комплекс

сільськогосподарських інститутів у Голосієвому, корпуси для науково-дослідних інститутів: мікробіології, будівельних матеріалів та ін.

Особливо прискорилося з 1934 р. промислове будівництво. Було зведено приладобудівний, вагоноремонтний заводи, тонкосуконний комбінат, комбінат штучного волокна та ін.

Міська влада дбала і про належне архітектурно-художнє оформлення нової столиці. Однією з обов'язкових постанов Київської міської ради від березня 1934 р. вимагалось підвищити відповідальність і виробничу дисципліну виконавців робіт.

Крім того, у згадуваній постанові ставилася вимога до будинкоуправ утримувати фасади будівель «в повній справності щодо тинькування та пофарбування», негайно полагоджувати всі несправності обробки фасаду, балконів, ліпних прикрас. Наголошувалося, що в разі нещасних випадків унаслідок обвалу фасадів, карнизів, ліпнини, балконів тощо відповідальність цілком покладається на кербудів. Організації та особи, що проводять ремонт, мали попередньо одержати від Архітектурно-планувальної управи міської ради затвердження кольору фарби.

Інший пункт постанови своєю суттю ніби адресовано до сьогодення. Всі установи, організації й особи, які хочуть установити на вулицях міста кіоски, рекламні будки, рундуки та інші малі архітектурні форми, наголошується в ній, мають наперед подати до Архітектурно-планувальної управи міської ради проект цих споруд, їхнього пофарбування, розміщення та узгодити з останньою їхнє художнє оформлення, без чого встановлення малих архітектурних форм на вулицях Києва заборонялося. Суворо заборонялося вивішувати у вікнах та вітринах крамниць, інших торгових, театральних та будь-яких громадських закладів реклами та оголошення, а також прикріплювати такі до парканів, стовпів, стін та інших місць, крім спеціальних щитів. Винні в порушенні цієї обов'язкової постанови підлягали адміністративному штрафу, примусовим роботам до 1 місяця або арешту до 2 тижнів [3]. Зрозуміло, що така дисципліна робіт була гідна столичного статусу Києва.

Капітальні роботи досягли значних успіхів на великих заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», ім. Артема, деревообробній фабриці ім. Боженка, кондитерській фабриці ім. К. Маркса, низці підприємств легкої промисловості.

1934 р. було започатковано і вже через рік збудовано Дарницький вагонобудівний завод. Одночасно будувалося багато середніх і дрібних підприємств, заводів та фабрик, що сприяло швидкому територіальному розвитку міста. Кількість його мешканців зросла з 68 тис. на поч. 1930-х рр. до 930 тис. у 1940 р. Тільки на промислових об'єктах Києва робітників побільшало з 13 тис. у 1939 р. до 274 тис. у 1940 р.

За досліджений період було збудовано 2 корпуси обабіч «червоного» корпусу Університету в стилі пізнього класицизму, що утворювало разом завершений ансамбль.

1936 р. споруджено стадіон «Динамо» на 25 тис. місць [11].

Загалом на 1940 р. у Києві було реконструйовано й побудовано 172 нові загальноосвітні школи, 20 вищих навчальних закладів, 40 технікумів та 3-річних робітфаків, 163 дитячих садки, 250 масових і 63 наукових бібліотек, 15 музеїв, 10 театрів, 14 кінотеатрів, 58 устаткованих клубів.

У місті створено мережу лікувально-медичних центрів: 121 лікарня й поліклініка, 10 пологових будинків, 122 лікарських пункти на підприємствах тощо [3].

Було докорінно реконструйовано міський транспорт і засоби зв'язку. Завдяки енергетичній базі Києва комунальні підприємства змогли досконаліше реконструювати зовнішнє освітлення, теплофікацію, водогін, каналізаційні системи та очисні споруди міста.

Багато уваги приділялося міським дорогам з твердим покриттям: тротуарам та бруківкам. Було зведено інженерно-гідротехнічні системи для запобігання стихійним явищам на Батіївській горі, Лук'янівці, схилах Бабиного Яру та крутих вулицях.

Береги Дніпра укріпили гранітними набережними, збудували 3-кілометрове набережне шосе.

Швидко розвивався трамвайний парк. Було продовжено лінії на Сирець, Теличку, Голосієве. Для зручності трамвайні маршрути у віддалені райони Києва ходили з 4 год. ранку, вводилися нічні маршрути.

3 вересня 1935 р. було створено першу в історії Києва чергу тролейбусної мережі. До 1937 р. стала до ладу 3 контактна черга, що продовжило тролейбусні маршрути, на яких експлуатувалося 47 тролейбусів, з них 41 пасажирський та 6 вантажних. Довжина траси зросла до 17 км.

Таким чином, завдяки терміновості виконання рішень, забезпеченню виробництва всім необхідним, злагодженим обладнанням міське господарство перетворювалось на потужну галузь зі спецтрестами, управліннями, з 90 госпрозрахунковими представництвами в різних його галузях. Досягнення в розвитку міського господарства в 30-ті рр. стали важливою частиною розвитку великого адміністративно-індустріального, наукового і культурного центру, яким ставала столиця України.

Перетворення Києва з духовної й культурної столиці, якою він був з Середньовіччя, на офіційну політичну столицю, потужний мегаполіс зі значною матеріально-технічною базою відповідало епосі індустріалізації. Але спроба залучити до нового проектування міста місцеві традиції в умовах нових форм господарювання під пильним контролем репресивних ор-

ганів та індустріальний прагматизм зіпсували архітектурне обличчя Києва — столиці Радянської України. Було навіть втрачено багатий національний колорит, який формувався тисячоліттями.

Отже, проектування реконструкції й будівництва нової столиці, розпочате 1934 р., відзначалося колосальним реформуванням різних галузей, а також місцевих і центральних органів управління. Владі вдалося досить швидко визначити напрями капітальних робіт і домогтися, щоб плани було втілено в життя.

Таким чином, попри всі проблеми, можна констатувати великі позитивні зміни в структурі планування міста, розбудові нових центральних районів та околиць, відновленні старих і будівництві нових транспортних маршрутів, набережної, тощо. Поставленої мети — об'єднання новацій з уже сформованим середовищем — вдалося досягти.

1. Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Анисимов А. — К. : ТАВАСЧУК Ltd, 1992. — 264 с.

2. Гирич І. Київ в українській історії. Києвознавчі статті / Гирич І. — К. : Смолоскип, 2011. — 304 с.

3. Горбань Ю. А. Початок становлення інфраструктури м. Києва як нової столиці Радянської України : [Електронний ресурс] / Ю. А. Горбань // Історія науки і біографістика. — 2009. — Вип. 3. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-3/09gorban.pdf>

4. Єфименко Г. Г. Комунізм VS українське націтворення в радянській Україні (1917–1939): сприяння, поборювання та вимушене замирання? / Г. Г. Єфименко // Український історичний журнал. — № 2. — 2012.

5. История Киева : в 2 т. — Т. 2. — К. : АН УССР, 1964. — 817 с.

6. Івакін Г. Ю. Визначні пам'ятки Києва / Івакін Г. Ю., Кальницький М. Б., Павленко Ю. В., Храмов О. Ю. — К. : Українська АН, 2005. — 496 с.

7. Історія Києва : в 3 т. — Т. 3. Київ соціалістичний. — К. : Наукова думка, 1985. — 22 арк.

8. Кальницький М. Нариси з історії Києва. Навч. посібн. для сер. загальноосв. навч. закладів / Кальницький М., Малахов Д., Юркова О. — К. : Генеза, 2002. — 383 с.

9. Київ. — К. : Академія, 2001. — 618 с.

10. Козлов К. Київський тролейбус // К. Козлов, С. Машкевич. — К. : Кий, 2009. — 607 с.

11. Столиці — відповідне комунальне господарство. З рішень пленуму МПК // Соціалістичний Київ. — 1934. — № 1. — С. 4–5.

**СРСР — НІМЕЧЧИНА:
ХТО ПЛАНУВАВ РОЗПОЧАТИ ВІЙНУ?**

У статті розглядаються новітні російські дослідження, присвячені початку Великої Вітчизняної війни. Автори аналізують основні версії причин, що зумовили напад Німеччини на СРСР, зокрема щодо того, хто ж першим почав готуватися до війни. Одним із факторів, які спричинили агресивну політику Німеччини, чимало дослідників вбачають політику самого СРСР. Обґрунтовується висновок, що нестача документів дає нині історикам широке поле для різноманітних домислів, тому до сьогодні досягти з цього питання консенсусу так і не вдалося.

Ключові слова: план «Барбаросса», превентивний удар, військово-економічний потенціал, договір про дружбу і співпрацю з Югославією.

В статье рассматриваются современные российские исследования, посвященные началу Великой Отечественной войны. Авторы анализируют основные версии причин, которые привели к нападению Германии на СССР, в частности относительно вопроса — кто первым начал готовиться к войне. Одним из факторов, вызвавших агрессивную политику Германии, многие исследователи видят политику самого СССР. Обосновывается вывод, что недостаток документов дает сегодня историкам широкое поле для разнообразных домыслов, поэтому донныне достичь в этом вопросе консенсуса так и не удалось.

Ключевые слова: план «Барбаросса», превентивный удар, военно-экономический потенциал, договор о дружбе и сотрудничестве с Югославией.

This article reviews current research in the historiography of Great Patriotic War. The authors analyze basic fact of German attack on the Soviet Union trying to answer the question — who was the first to prepare for the war. While some historians appeal to aggressive policies of Germany, many other refer to the international and public policy of the Soviet Union. Lack of documents gives room for a variety of interpretations. Therefore, until nowadays there has been no established opinion on this matter.

Among the Russian historians a uniform view on this question is also absent — who is the main instigator of starting the war between the USSR and Germany. Wide spectrum of ideas, absence of sufficient estimations of international activities of Soviet Union on the eve of Great Patriotic war shows that research

of this problem has not only historical and cognitive value, but also political implications.

Keywords: «Barbarossa» plan, preemptive strike, military and economic potential, a treaty of friendship and cooperation with Yugoslavia.

Про початок Другої Світової та Великої Вітчизняної воєн написано багато книг, монографій та інших публікацій. У кожній з них автори подають своє бачення цього питання і вважають його найбільш правильним. При цьому значна частина дослідників основну увагу приділяє політичним матеріалам. Відомо, що Радянський Союз готувався до війни дуже серйозно, але, незважаючи на це, всі битви, операції, бої в початковий період війни було програно. Відомо також, що напередодні війни у всіх західних військових округах та арміях було розроблено детальні плани прикриття державного кордону, абсолютно всі прикордонні військові округи мали достатньо сил і засобів, щоб протистояти потенційному супротивнику, а всі армії першого стратегічного ешелону за складом сил та засобів були набагато сильніші від армій переможних 1943–1945 рр. [10, с. 5]. Уже все це ставить перед дослідниками багато запитань. Чому СРСР, його політичне та військове керівництво допустили несподіваний (за офіційною версією) напад агресора, який не змогли відбити Збройні сили СРСР та армії прикриття державних кордонів. При цьому багато дослідників зневажають той факт, що в основі цієї проблеми була світова й державна політика. В Радянському Союзі цю політику визначали Сталін, Молотов і члени Політбюро ЦК ВКП(б), а в Німеччині — Гітлер та його оточення. Маючи досить обмежений доступ до таких документів, дослідники отримали широке поле для різноманітних домыслів, які всіляко намагаються видати за достовірні факти.

Основну дискусію дослідники ведуть навколо двох питань: як таке могло статися та хто несе відповідальність за початок війни?

1962 р. вийшла друком книга колишнього заступника начальника штабу оперативного керівництва вермахту генерала Варлімонта, в якій розповідалося про деталі підготовки вторгнення Німеччини до СРСР.

Як свідчить Варлімонт, Гітлер дав перше завдання скласти «план операцій на Сході» навесні 1940 р., приблизно через півроку після того, як було підписано радянсько-німецький пакт. Подальша еволюція «східного плану» Гітлера добре простежується за щоденником начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдера.

30 червня 1940 р. заступник міністра закордонних справ Німеччини Вейцеккер повідомив Гальдеру, що фюрер має намір завдати нового удару на Сході. 3 липня Гальдер відзначив, що «східна проблема» стала головною з погляду стратегічного планування. «Основним змістом “східно-

го плану», — пише Ф. Гальдер у щоденнику, — як завдати вирішального удару Росії, щоб змусити її визнати панівну роль Німеччини в Європі» [7, с. 342–343]. До двадцятих чисел липня було підготовлено попередній варіант «оперативного плану» нападу на СРСР [1, с. 168]. 22 липня 1940 р. про нього доповіли Гітлеру. 29 липня начальник штабу оперативного керівництва вермахту Йодль скликав нараду, на якій повідомив, що Гітлер хоче почати операції проти Росії у травні 1941 р. 31 липня 1940 р. на нараді у ставці Гітлер розкрив план «знищення Росії». Того ж дня начальник Генштабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гельдер записав: «...Якщо Росія виявиться розбитою, остання надія Англії погасне. Володарем Європи та Балкан тоді стане Німеччина. ... У ході цієї сутички з Росією повинно бути покінчено. Операція має сенс тільки у тому випадку, якщо ми розіб'ємо цю державу одним ударом. Зупинка взимку здатна викликати небезпеку. Тому краще почекати, але розправитися з Росією... Термін весна 1941 р., на проведення операції 5 місяців... Мета: знищення життєвої сили Росії. Розподіляється на:

1. Удар на Київ з приєднанням флангу до Дніпра. Люфтваффе руйнує переправи біля Одеси.

2. Удар по окраїнним державам у напрямку Москви.

Наприкінці — масовані удари з півночі та півдня. Пізніше приватна операція із захвату нафтового району Баку» [3; 7, с. 343].

Відомо, що 18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав директиву Верховного командування вермахту № 21, більш відому як план «Барбаросса». Директива була настільки секретною, що її надрукували тільки у дев'яти екземплярах, з яких три вручено головнокомандувачам сухопутних військ, військово-повітряних сил та військово-морського флоту, а шість закрито в сейфі головного штабу Верховного командування.

В основу планування було закладено всі найпередовіші на той час принципи ведення війни, які німецьке командування перевірило на досвіді ведення військових дій на Заході. В директиві, зокрема, йшлося: «Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію у ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії... Наказ про стратегічне розгортання збройних сил проти Радянського Союзу я віддам у випадку необхідності за вісім тижнів до наміченого терміну початку операцій.

Приготування, які потребують більш тривалого часу, якщо вони ще не почалися, необхідно вже починати тепер та закінчити до 15 травня 1941 р.

Вирішальне значення повинно бути надано тому, щоб наші наміри напасти не були розпізнані». Саме цим можна пояснити те, що вже наступного дня після підписання плану «Барбаросса» Гітлер на офіційному при-

йомі радянського посла у Німеччині В. Деканозова з нагоди вступу його на цю посаду не скупився на компліменти. Гітлер вправно розігрував сцену взаємної довіри й розуміння між Німеччиною та СРСР, запевнив Деканозова, що його країна не має ніяких претензій до Радянського Союзу [10, с. 25–26].

31 січня 1941 р. Гітлер підписав директиву зі стратегічного розгортання військ за планом «Барбаросса». На виконання заходів за цим планом відводилося чотири місяці.

Важливою особливістю стратегічного розгортання було те, що мобілізація в прямому її розумінні не проводилася. Угрупування нарашувалися послідовно в ході військових дій Другої Світової війни та під її прикриттям.

На цьому фоні резонансним видається твердження відомого російсько-го історика С. Кремльова про те, що план «Барбаросса» не був планом превентивної війни та зовсім не передбачав обов'язкового завдання упереджувального військового удару по СРСР. Аналізуючи події 1941 р., С. Кремльов робить висновок, що за певного повороту подій увесь подальший хід світової історії міг бути іншим, на відміну від того, яким він виявився після 22 червня 1941 р. На його думку, таким поворотним пунктом могла стати особиста зустріч лідерів двох держав — Сталіна й Гітлера, яка змінила б відносини між двома народами в напрямку співпраці для протидії англосаксонському глобалізму.

С. Кремльов, поставивши під сумнів агресивність намірів Гітлера щодо СРСР до укладення пакту про дружбу з Югославією 6 квітня 1941 р., робить висновок, що війни Німеччини з СРСР могло взагалі не бути. При цьому він вважає, що директива № 21 (план «Барбаросса»), яку затвердив Гітлер 18 грудня 1940 р., була лише передбачуваною й наводить як доказ перший абзац IV розділу, а саме: «IV. Усі розпорядження, які будуть віддані головнокомандувачам на основі цієї директиви, повинні цілком виразно виходити з того, що мова йде про заходи обережності на той випадок, якщо Росія змінить теперішню позицію по відношенню до нас». Далі С. Кремльов звертає увагу на те, що і «Директива по зосередженню військ» за планом «Барбаросса», видана через півтора місяця, 31 січня 1941 р., також не виказувала жорсткого наміру Німеччини почати війну з СРСР, цитуючи перший її розділ: «I. Загальні завдання. У випадку, якщо Росія змінить ставлення до Німеччини, необхідно як запобіжні заходи здійснити широкі підготовчі заходи, які дозволили б нанести поразку радянській Росії у швидкоплинній кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії...». Проте, на його думку, згадані документи створено до того, як Радянський Союз ухвалив антинімецький переворот у Югославії 27 березня 1941 р. і до укладення 6 квітня 1941 р. договору про дружбу і співпрацю

з проанглійським урядом Югославії, котрий прийшов до влади в результаті перевороту, інспірованого у Лондоні [6, с. 7–8]. Тим самим С. Кремльов повністю спростовує версію, яка існує вже тривалий час, про Гітлера як головного призвідника Великої Вітчизняної війни, при цьому й Сталіна він не розглядає як призвідника. На його думку, всьому виною — англо-французький імперіалізм та ланцюг безглузких обставин, які склалися напередодні 22 червня 1941 р., до яких належить і радянсько-югославський договір про дружбу та співпрацю.

Відомо, що в ніч з 26 на 27 березня 1941 р. у Белграді відбувся військовий переворот, який інспірували, на думку відомого російського історика М. Солоніна, чи то радянські, чи то англійські спецслужби. Новий уряд Югославії (генерал Симович) заявив про свій намір дати опір німецьким зазіханням та звернувся з проханням про допомогу до Радянського Союзу.

3 квітня 1941 р. (лише через тиждень після перевороту) югославська делегація вже вела в Москві переговори про укладання договору про дружбу та співпрацю. Попри те що Німеччина через посла Шуленбурга довела до відома Москви своє ставлення до того, що «момент для укладання договору з Югославією вибраний невдало та викликає небажане враження» [13, с. 100], о 2.30 ночі 6 квітня 1941 р. радянсько-югославський договір було підписано.

Цей дипломатичний демарш у Берліні сприйняли вкрай негативно, що, природно, не заважало Німеччині через кілька годин завдати удару по Белграді та вторгнутися на територію Югославії. Радянський Союз на німецьке вторгнення ніяк не відреагував, більше того, того самого дня (6 квітня 1941 р.) Молотов вислухав посла Шуленбурга про офіційне вторгнення вермахту в Югославію та обмежився зауваженням: «Вкрай сумно, що, попри всі зусилля, розширення війни, таким чином, виявилось неминучим...» [12, с. 156].

У зв'язку з цим виникає закономірне запитання: навіщо Сталін демонстративно провокував Гітлера, не маючи бажання та й практичної можливості надати військову допомогу Югославії. Тим більше, що саме радянсько-югославський договір про дружбу та співпрацю від 6 квітня 1941 р. було використано в німецькому меморандумі про оголошення війни Радянському Союзу як головне свідцтво ворожої політики СРСР щодо Німеччини.

В меморандумі про оголошення війни Радянському Союзу однозначно вказувалося, що «з укладанням радянсько-югославського договору про дружбу, який зміцнив тил белградських змовників, СРСР приєднався до загального англо-югославсько-грецького фронту, який направлений проти Німеччини» [6, с. 101–102].

На думку С. Кремльова, саме договір про дружбу і співпрацю з Югославією став фатальним для СРСР, саме цей договір штовхнув Гітлера до нападу на СРСР і зробив план «Барбаросса» реальністю. С. Кремльов переконаний — не було б 6 квітня 1941 р. — не було б і 22 червня 1941 р. При цьому відомий російський історик наводить слова Гітлера, сказані 28 квітня 1941 р. послові Німеччини в СРСР Шуленбургу: «Який чорт смикнув росіян укласти пакт про дружбу з Югославією?». С. Кремльов вважає, що в той історичний період Гітлер іншого запитання з приводу дружби СРСР з Югославією й не міг поставити, адже, на його переконання, він зовсім не збирався нападати на СРСР, а, навпаки, хотів мати міцний союз з Радянським Союзом проти США та Англії. Як підтвердження наведено слова, які Гітлер сказав Молотову під час їхньої зустрічі восени 1940 р.: «Я вважаю, що наші успіхи будуть більші, якщо ми будемо стояти спиною до спири та боротися з зовнішнім світом, ніж якщо ми будемо стояти один проти одного та будемо боротися один проти одного», а також офіційні записи берлінських бесід Молотова з Гітлером, Ріббентропом, Герингом у листопаді 1940 р. «У теперішній час США ведуть імперіалістичну політику. Вони не борються за Англію, а тільки намагаються оволодіти Британською імперією. Вони допомагають Англії у кращому разі для того, щоб продовжити власне переозброєння та, набуваючи бази, посилюють військову силу. В подальшому має бути вирішене питання про тісну співпрацю тих країн, інтереси яких торкатимуться розширення сфери впливу цієї англосаксонської держави, яка стоїть на фундаменті куди міцнішому, ніж Англія. Втім, це не те питання, яке слід вирішити в найближчому майбутньому; не в 1945 році, а тільки у 1970-му чи 1980-му, не раніше, ця англосаксонська держава стане загрожувати свободі інших народів». С. Кремльов вважає, що «сьогодні, у 2000-х роках нового століття передбачення Гітлера повністю виправдалося, і США загрожують свободі всіх народів світу» [6, с. 11–12].

З Кремльовим солідаризується також Р. Іринархов. У книзі «Прибалтійський особливий...» відомий історик вказує на те, що на початку квітня 1941 р. агресивна політика радянського уряду щодо німецького рейху та завуальована співпраця між СРСР і Англією стають очевидними, та що переворот у Югославії влаштувала Англія зі згоди Радянського Союзу. Після вдалого путчу, СРСР 6 квітня укладає з незаконним сербським урядом Симовича договір про дружбу та співпрацю, яким мав закріпити позиції путчистів та допомогти своїм впливом згуртуванню спільного англо-югославо-грецького фронту. Уже 6 квітня 1941 р. помічник державного секретаря Самнер Уелс, який до цього неодноразово зустрічався з радянським послом у Вашингтоні, констатує: «За відомих умов російсько-югославський пакт може мати велике значення, він зачіпає бага-

тосторонні інтереси, та має підстави вважати, що він являє собою дещо більше, ніж тільки пакт про дружбу та ненапад». Далі Р. Іринархов робить висновок, що СРСР, тепер уже в явній змові з Англією, намагався завдати Німеччині удар у спину.

Відкрито підтримував Югославію, політично й таємно надавав їй військову допомогу.

Запевняючи Туреччину в підтримці, намагався спонукати її до агресивної політики щодо Німеччини.

Сконцентрував великі військові сили на румунському кордоні, в Бессарабії та Молдові.

Зробив спробу на початку квітня через заступника наркома закордонних справ Вишинського розпочати політику швидкого зближення з Румунією, щоб примусити її відійти від Німеччини.

Р. Іринархов, як і В. Суворов та С. Кремльов, вважає, що саме недалекоглядна зовнішня політика СРСР напередодні війни змусила Гітлера завдати удар-попередження по Радянському Союзу, в іншому разі «згідно з англо-російським планом по німецьких військах у Румунії та Болгарії планувалося завдати удару з трьох боків, а саме: з Бессарабії, Фракії та Сербії-Греції».

Англо-радянський план не став реальністю і зірвався, вважає Іринархов, лише завдяки лояльності генерала Антонеску, реалістичній позиції турецького уряду і, головне, оперативному втручання Німеччини та вирішальним перемогам німецької армії на Заході. Недружню до Німеччини радянську зовнішню політику підтверджувала й позиція радянського посла в Німеччині Деканозова, коли у січні 1941 р. Німеччина розпочала в Болгарії контрзаходи проти висадки англійських військ у Греції. Посол вказав, що СРСР вважає територію Болгарії та зону своїх проток зоною безпеки СРСР, і що він не може байдуже ставитися до подій у цих районах, які загрожують його безпеці. Тому радянський уряд застерігає від появи німецьких військ на території Болгарії. Уряд Німеччини дав радянському уряду роз'яснення причин і мети військових заходів Німеччини на Балканах. Він наголосив, що Німеччина всіма силами й засобами перешкоджатиме укріпленню Англії в Греції, але вона не має наміру займати протоки, а поважати суверенітет Туреччини. Прохід німецьких військ через територію Болгарії не може вважатися обмеженням інтересів безпеки СРСР, навпаки, Німеччина вважає, що ці операції служать і радянським інтересам. Після проведення операцій на Балканах Німеччина виведе звідти війська.

Однак, незважаючи на цю заяву Німеччини, радянський уряд зразу ж після введення німецьких військ опублікував на адресу Болгарії відверто ворожу антинімецьку заяву, вказавши, що присутність німецьких військ у

Болгарії служить не миру на Балканах, а інтересам війни. Пояснення такої позиції СРСР дало уряду Німеччини звістку про все тіснішу співпрацю між СРСР і Англією. В березні 1941 р. Радянський Союз пообіцяв Туреччині прикриття з тилу на випадок, якщо вона вступить у війну на Балканах. Як стало відомо урядові Німеччини, це було результатом англо-радянських переговорів під час візиту англійського міністра закордонних справ до Анкари, зусилля якого було спрямовано на те, щоб таким шляхом глибше втягнути СРСР у англійську гру [5, с. 238–239].

Ворожа щодо Німеччини політика радянського уряду у військовій галузі супроводжувалася постійним посиленням концентрації всіх військових сил, які мав Радянський Союз, на широкому фронті від Балтійського до Чорного моря. Р. Іринархов підкреслює, що Верховне головнокомандування вермахту з початку 1941 р. неодноразово вказувало зовнішньополітичному керівництву рейху на зростання загрози території рейху з боку Радянського Союзу і при цьому підкреслювало, що причиною стратегічного зосередження й розгортання військ можуть бути тільки агресивні плани [5, с. 241]. Після підписання договору про дружбу та співпрацю з Югославією 5–6 квітня 1941 р. Москва вживає максимум зусиль, аби створити зовнішню подобу політики, дружньої до Німеччини. З цього моменту СРСР починає демонстративно та нав'язливо дружити з Берліном. 13 квітня 1941 р. в Москві було підписано Пакт про нейтралітет між СРСР і Японією, найближчим союзником Німеччини по Троїстому пакту. Одночасно в Москві було закрито посольства й дипломатичні місії країн, які окупувала Німеччина, зокрема Югославії. В дуже доброзичливому дусі вирішувалися питання економічної співпраці з Німеччиною.

У меморандумі МЗС Німеччини від 15 травня 1941 р. зазначалося: «...створюється враження, що ми могли б пред'явити Москві економічні вимоги, які виходять за рамки договору від 10 січня 1941 року... На даний час обсяг сировини, який обумовлено договором, постачається росіянами пунктуально, незважаючи на те, що це коштує їм великих зусиль, договори особливо у відношенні зерна виконуються чудово...». 24 травня 1941 р. посол Німеччини в СРСР Шуленбург у черговому повідомленні до Берліна повідомляв: «...Те, що зовнішня політика, перш за все, спрямована на те, щоб запобігти сутичці з Німеччиною, доводиться позицією, яку займає радянський уряд у останні тижні, тоном радянської преси, яка розглядає всі події, що стосуються Німеччини, в формі, котра не викликає заперечень, та дотриманні економічних угод...» [12, с. 164–165]. Такими діями Радянський Союз намагався продемонструвати всьому світові дружні відносини з Німеччиною. Однак, як стверджує Р. Іринархов, подібні маневри, які кричуще суперечили справжній політиці Радянського уряду, після 6 квіт-

ня 1941 р. вже не могли ввести в оману уряд Німеччини. Тим більше що коли Німеччина основну увагу приділяла військовій кампанії, на Заході й на Сході діяла невелика кількість німецьких військ, радянське верховне командування почало перекидати великі військові контингенти до східного кордону рейху, причому основні сили зосереджувалися біля кордонів Східної Пруссії та генерал-губернаторства (Польща), а також на кордоні з Румунією в Бессарабії та на Буковині. Війська інтенсивно перекидалися до кордону з Фінляндією, з Середньої Азії та Кавказу на територію європейської частини Росії. Радянський уряд, незважаючи на заяву про те, що до прибалтійських країн введе лише незначний контингент військ, у цьому регіоні зосередив після окупації понад двадцять дивізій. Такі заходи сприяли концентрації великих військових контингентів СРСР біля кордонів Німеччини, хоча з німецького боку не велося жодних військових заходів, якими можна було б спровокувати такі дії Радянського Союзу. Більше того, зазначає Р. Іринархов у книзі «Прибалтійський особливий...»: «...уряд рейху, уклавши з Росією пакт про ненапад, суттєво змінив політику щодо СРСР і з цього дня зайняв дружню позицію щодо Радянського Союзу. Він суворо дотримувався букви та духу підписаних з Радянським Союзом договорів... сприяв досягненню Радянським Союзом найбільшого зовнішньополітичного успіху за час існування СРСР. Це стало можливим лише завдяки доброзичливій політиці Німеччини по відношенню до Росії та блискучим успіхам вермахту» [5, с. 226].

Про те, що Німеччина до весни 1941 р. додержувалася всіх домовленостей з СРСР і не збиралася нападати на нього, підтверджував у червні 1945 р. групі радянських слідчих генерал-фельдмаршал В. Кейтель. У ході допиту він заявив: «Я стверджую, що всі підготовчі заходи, які проводилися нами до весни 1941 р., носили характер оборонних приготувань на випадок можливого нападу Червоної Армії. Таким чином, усю війну на Сході, певною мірою, можна назвати превентивною... Ми вирішили... запобігти нападу Радянської Росії та несподіваним ударом розгромити її збройні сили. До весни 1941 р. в мене склалося враження, що сильне зосередження російських військ та їх подальший напад на Німеччину можуть поставити нас у стратегічному та економічному відношенні в виключно критичне положення... Наш напад був безпосереднім наслідком цієї загрози...» [2, с. 336–337].

У книзі «Льодокол. Хто почав Другу світову війну?» В. Суворов наводить зізнання адмірала флоту СРСР М. Кузнецова (із книги «Напередодні») як пряме підтвердження слів генерал-фельдмаршала В. Кейтеля, де М. Кузнецов говорить: «для мене безумовно одне: Й. В. Сталін не тільки не виключав можливості війни з гітлерівською Німеччиною, навпаки, він таку війну вважав... неминучою... Й. В. Сталін вів підготовку до війни — підго-

товку широку та різнобічну, — виходячи з намічених ним самим... термінів. Гітлер порушив ці розрахунки». Порівнюючи висловлювання адмірала М. Кузнецова та генерал-фельдмаршала В. Кейтеля, В. Суворов робить висновок про те, що вони говорять про те саме. В. Кейтель наполягає: Німеччина не готувала агресії проти Радянського Союзу, агресію готував Радянський Союз. Німеччина просто захищалася від неминучої агресії, застосувавши упереджувальний удар. Адмірал флоту Радянського Союзу М. Кузнецов говорить те саме: так, Радянський Союз готувався до війни та неминуче в неї вступив би, але Гітлер ударом ці плани зірвав. Іншими словами, Німеччина завдала превентивного удару. Й таких зізнань В. Суворов наводить чимало. Наприклад, зізнання начальника академії генерального штабу генерала армії С. П. Іванова в книзі «Початковий період війни» про те, що Гітлер не тільки завдав превентивного удару, але й називає термін: «німецько-фашистському командуванню буквально в останні два тижні перед війною вдалося випередити наші війська» [14, с. 319–320].

Таким чином, В. Суворов дивується з приводу того, звідки все-таки з'явилася легенда про те, що 22 червня 1941 р. Гітлер почав війну на сході та насильно втягнув Радянський Союз у війну. В. Суворов вважає, що все було зовсім по-іншому: 22 червня 1941 р. Гітлер навпаки зірвав сталінський план війни та переніс війну на територію, де вона народилася 19 серпня 1939 р. (довідь Сталіна на закритому засіданні ЦК ВКП(б)). Гітлер не дозволив радянським лідерам вести війну так, як вони намалювали, змусивши їх імпровізувати й робити те, до чого вони не готувалися: захищати власну територію [14, с. 327].

Не менш цікавий документ, який підтверджує підготовку нападу СРСР на Німеччину 1941 р. наводить М. Солонін, посилаючись на архівні документи Російської Федерації. «4 червня 1941 р. нарком ВМФ Кузнецов направляє заступнику голови РНК (тобто заступнику Сталіна) Вознесенському доповідну записку № 1146 з грифом таємності документа: «Цілком таємно, особливої важливості», в якому вперше поряд зі словосполученням «військовий час» з'являються абсолютно конкретні дати: «Подаю при цьому відомість потреб наркомату ВМФ по мінно-торпедному озброєнню на військовий час з 1 липня 1941 по 1 січня 1943 р. Прошу Ваших вказівок про збільшення виділеної кількості мінно-торпедного озброєння, враховуючи, що потреба в ньому на друге півріччя 1941 в/р становить 50% від потреби на період до 1 січня 1943 р.» М. Солонін, посилаючись на цей документ, робить висновок, що нарком ВМФ Кузнецов планував воювати вже наступного місяця. Оперативний план цієї великої морської війни було вже складено, в іншому разі нарком ВМФ не зміг би прогнозувати розподілу витрат мінно-торпедного озброєння за кожне півріччя [13, с. 105]. У цьо-

му зв'язку з наукового погляду видається цікавою позиція відомого російського дослідника А. Арутюнова, який прямо сформулював запитання: чи була з боку Німеччини війна проти Радянського Союзу превентивною? Нагадавши, що вперше термін «превентивна війна» у відносинах між СРСР та Німеччиною був введений в обіг самим Гітлером у день нападу Німеччини на Радянський Союз та, що ця версія для нацистської пропаганди стала виправданням нападу Німеччини на СРСР, вдаючись до терміну «превентивна війна» навіть після поразки, отриманої від союзних держав — СРСР, США та Англії в травні 1945 р., А. Арутюнов на основі аналізу великої кількості архівних документів, джерельної бази, мемуарної літератури викладає свою позицію з цього питання.

Як відомо, цієї позиції дотримувалися на Нюрнберзькому процесі практично усі генерали вермахту та керівники нацистської Німеччини.

Однак на Нюрнберзькому процесі не було прийнято до уваги свідчення вищих нацистських політиків, військових та чиновників апарату пропаганди Німеччини, хоча у період холодної війни версія превентивної війни отримала новий імпульс. Ця версія віддзеркалилась у роботах колишніх генералів гітлерівської Німеччини, західнонімецьких, англійських, американських, а у перебудовчий період та після розпаду СРСР — і російських істориків та публіцистів.

А. Арутюнов проаналізував роботи деяких західних дослідників — англійського історика Х. Ірвінга «Гітлерівська війна», американського історика Л. Фішера «Шлях Росії від миру до війни», американського військового історика М. Макклоскі, професорів військової історії Німеччини Й. Хоффмана, О. Грохлера, В. Мазера та інших, — у яких СРСР прямо звинувачується в розв'язанні Другої світової війни. Зокрема, в одній з робіт Й. Хоффмана зазначається, що «Червона Армія зайняла наступальні позиції на західному кордоні. Військова та політична підготовка Червоної Армії до нападу на Німеччину досягла кульмінації весною 1941 р. Гітлер не мав чіткого уявлення про те, що дійсно готувалося з радянського боку. Якщо взяти до уваги цю підготовку, то стає зрозумілим, що він нападом 22 червня 1941 р. передбачив напад Сталіна» [2, с. 337]. На цю заяву А. Арутюнов зазначає: «Припустимо, що військово-політична підготовка Червоної Армії весною 1941 р. дійсно мала місце. Відповідно, цей факт підтверджують багато відомих діячів Червоної Армії. Але це зовсім не означало, що Радянський Союз збирався завдати удару по Німеччині. Адже в той самий час військова підготовка Рейху була не меншою. На мій погляд, аргументи Хоффмана не переконливі, висновки та висловлювання відносно превентивної війни Німеччини проти СРСР потребують більш серйозної наукової аргументації із залученням раніше недоступних для дослідників до-

кументів, які були прийняті ВКП(б) та її Політбюро напередодні Другої світової війни» [2, с. 338, 340].

Критичному аналізу піддає А. Арутюнов також роботи відомих російських істориків Ю. Афанасьєва, А. Сахарова, Ю. Горькова, В. Невезина та інших, як прибічників так і противників теорії превентивної війни, які по різному та з діаметрально протилежних позицій висловлюють ставлення до превентивної війни і роблять суперечливі висновки про радянсько-німецьку війну.

Наприклад, на думку А. Арутюнова, А. Сахаров, стверджуючи, що Сталін готував Червону Армію для завдання упереджувального удару по німецьких військах, висновок робить без урахування військово-економічного потенціалу СРСР і гітлерівської Німеччини, яка фактично до червня 1941 р. підкорила матеріальні ресурси майже всієї Європи, та не беручи до уваги співвідношення сил та засобів Радянського Союзу й Німеччини з її союзниками.

Ще одне твердження відомого історика Ю. Афанасьєва, який зазначає, що «тепер не тільки головні герої війни, не тільки закордонні, але й багато авторитетних російських істориків визнають, що Сталін, принаймні з весни 1941 р., остаточно налаштувався на упереджувальний удар по Німеччині», викликає заперечення А. Арутюнова. Він вважає, що по суті Ю. Афанасьєв повторює помилкову позицію Й. Хоффмана, В. Суворова та інших прибічників версії превентивної війни Німеччини проти СРСР. Але, підкреслюючи, що цю його позицію визнають «багато авторитетних російських істориків», він, проте, не наводить жодного імені прибічників.

Особливо зупинившись на роботі В. Невезина «Синдром наступальної війни», А. Арутюнов дійшов висновку про те, що В. Невезин, рішучий противник суворовської версії превентивної війни Гітлера проти Сталіна, безадресно критикує прибічників Суворова, які стверджують, що Сталін начебто готувався нанести удар по Німеччині, але й сам висловлює помилкову думку: «Адже виходячи з наявного в історіографії трактування превентивної війни як операції з метою упередження дій противника, ... не можна не дійти очевидного висновку: Сталін мав не менше підстав почати її, ніж фюрер» [2, с. 340–342]. Висловлюючи цю думку, вважає А. Арутюнов, В. Невезин не утруднює себе необхідністю показати, які в Сталіна були підстави почати війну. Із зазначеного Арутюнов робить висновок, що Невезин готовий виправдати загарбницькі плани Сталіна, прикриваючись уявною загрозою з боку сусідньої держави (наприклад, Фінляндії).

У цьому зв'язку слід підкреслити, що А. Арутюнов категорично не згоден і з М. Мельтюховим, який стверджує, що у науковому плані безпред-

метно вести дискусії про превентивну війну, оскільки зусилля тих, хто сперечається, зводяться до того, щоб знайти сторону, яка почала підготовку до нападу.

Заперечуючи М. Мельтюхову та його прибічникам у цьому питанні — Б. Пистрову, Енкеру та В. Невезину, Арутюнов навпаки впевнений, що предмет для наукової дискусії об'єктивно існує. Він вважає, що для цього достатньо уважно та серйозно вивчити й проаналізувати декілька документів, щоб у цьому переконатися:

- доповідь Сталіна у Великому Кремлівському палаці перед випускниками військових академій 5 травня 1941 р.;

- «Міркування по плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками» від 15 травня 1941 р.;

- призначення 5 травня 1941 р. Сталіна Головою РНК СРСР;

- Доповідь Сталіна на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р. [2, с. 338–339].

Першим здобутком істориків щодо планів попереджувального удару по Німеччині стали «Міркування по плану стратегічного розгортання Збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками» від 15 травня 1941 р. (опубліковані вперше у Військово-історичному журналі у 1992 р., № № 1, 2). Цей план викликав жорстку дискусію серед істориків через те, що на ньому немає підписів як самого Сталіна, так і начальника Генерального штабу. Тим не менше, на думку Василевського, ніяких приміток не ставилося і на планах 1940 р., вказівки Сталіна, після їх доопрацювання, давалися усно. Василевський підтвердив у спогадах, що такий план існував та був деталізований у штабах прикордонних військових округів [14, с. 237]. Маршал Василевський згадує, що «за декілька тижнів до нападу на нас фашистської Німеччини, точної дати, на жаль, назвати не може, уся документація по окружних оперативних планах була передана Генштабом командуванню та штабам відповідних округів» [13, с. 107]. М. Солонін також звертає увагу на те, що «Травневі міркування» — варіанти, які повністю повторюють усі попередні за метою, завданням, напрямками головних ударів, термінам та кордонам, мають деякий новий момент. А саме: вперше сказано у «Міркуваннях», що «Німеччина має можливість випередити нас у розгортанні та нанесенні раптового удару», щоб не допустити такого розвитку подій розробники плану наполегливо рекомендували «ні в якому разі не давати ініціативи дій німецькому командуванню, випередити противника та атакувати німецьку армію у той момент, коли вона буде знаходитися у стадії розгортання та не встигне ще організувати фронт та взаємодію родів військ» [11, с. 189].

Однак, на думку М. Солоніна, для радянського військового керівництва ця ідея аж ніяк не була новою. Так, ще у квітні 1939 р. командував військами Ленінградського військового округу К. Мерецков, виступаючи на розборі командно-штабної гри, яка була проведена Військовою радою округу, заявив: «Наша оперативна підготовка, підготовка військ повинні бути направлені так, щоб забезпечити насправді повну поразку ворога вже у той період, коли він ще не встигне зібрати свої сили...» [11, с. 190].

У цьому зв'язку, зазначає М. Солонін, вкрай важливо підкреслити, що мова йде зовсім не про велику агресивність «Травневих міркувань» — усі попередні варіанти планів також передбачали проведення великомасштабної наступальної операції виключно за межами державних кордонів СРСР, а у тому, що у травні 1941 р. радянське командування було вже не таке впевнене, що йому вдасться це зробити й тому просить Сталіна негайно провести усі необхідні заходи, «без яких неможливо нанести превентивного удару по ворогу як з повітря, так і на землі». М. Солонін звертає увагу ще на одну подію, яка відбувалася у травні 1941 р., а саме: 24 травня 1941 р. у кабінеті Сталіна відбулася багатогодинна нарада, на якій були присутні окрім Сталіна — нарком закордонних справ Молотов, нарком оборони Тимошенко, начальник Генштабу Жуков, начальник оперативного управління Генштабу Ватутін, начальник Головного управління ВПС Червоної Армії Жигарев, командувачі військ п'яти західних прикордонних округів, члени військових рад та командувачі ВПС цих округів.

Привертає увагу той факт, що на нараду не були запрошені — голова Комітету Оборони при РНК СРСР маршал Ворошилов, заступники наркома оборони маршали Будьонний, Кулик, Шапошников, генерал армії Мерецков, начальник головного управління політпропаганди РККА Запорожець, нарком ВМФ Кузнецов, нарком внутрішніх справ СРСР Берія, секретарі ЦК ВКП(б) Жданов та Маленков, які курирували по партійній лінії військові питання.

Такі дії Солонін пояснює тим, що саме на нараді 24 травня 1941 р. зміст надтаємних планів було доведено до відома безпосередніх виконавців, тобто командування прикордонних військових округів (майбутніх фронтів).

Якщо це припущення вірне й на нараді 24 травня 1941 р. затверджений Сталіним план війни проти Німеччини був доведений до відома майбутніх командувачів фронтів, то можлива дата початку військової операції, на думку Солоніна, звужується до двох місяців: від середини липня до кінця серпня 1941 р.

Якщо б у травні 1941 р. вторгнення в Європу планували у 1942 р. чи, тим більше, у 1943 р., надтаємні оперативні плани не стали б передавати командуванню військових округів, оскільки до літа 1942 р., а тим більше 1943 р.,

військово-політична ситуація могла неодноразово змінитися. Та й великим був ризик витоку інформації. Тому, припускає Солонін, сам факт проведення наради 24 травня та, очевидно, визначена з середини квітня 1941 р. політика показного «миролюбства» у відносинах з Німеччиною, офіційне призначення Сталіна на посаду голови уряду СРСР, і, найголовніше, — початок з кінця травня таємної мобілізації і великомасштабної передислокації військ до західних кордонів СРСР — дає можливість припустити, що Сталін планував почати вторгнення у Європу вже влітку 1941 р. [13, с. 108].

Таку саму позицію відстоює й М. Мельтюхов, стверджуючи: «Зміст радянських оперативних планів, директивних ідеологічних документів ЦК ВКП(б) та військової пропаганди поряд з даними про безпосередню військову підготовку Червоної Армії до наступу недвозначно свідчать про наміри радянського керівництва здійснити влітку 1941 р. напад на Німеччину... Доступні сьогодні джерела показують, що повне зосередження та розгортання Червоної Армії на Західному театрі військових дій повинно було завершитися до 15 липня 1941 р., тому ця дата може бути нижчим порогом у пошуках точної відповіді на питання про термін радянського нападу на Німеччину, який готувався» [8, с. 499].

Багато відомих військових істориків (В. Кисильов, В. Данилов, П. Бобильов, Ю. Горьков, М. Мельтюхов) вважають, що план від 15 травня 1941 р. («Міркування») був затверджений, оскільки зосередження військ на західних кордонах Радянського Союзу велося у суворій відповідності з ним.

Таке твердження категорично спростовує відомий історик, спеціаліст з проблем відносин між СРСР та Німеччиною напередодні війни О. Вішльов. О. Вішльов зазначає, що незважаючи на неодноразові заяви про те, «що проект оперативного плану від 15 травня 1941 р. був підписаний Сталіним, Тимошенком та Жуковим, чи був прийнятий до виконання на основі усних вказівок названих осіб, ніяких документальних підтверджень цьому немає. На розробці, яка підготовлена Василевським, немає будь-яких підписів, приміток та резолюцій, зроблених Сталіним, Тимошенком чи Жуковим. Немає також як прямих так і непрямих документальних підтверджень того, що ця розробка була взагалі представлена на затвердження Сталіну. Він також звертає увагу на той факт, що цей документ до 1948 р. зберігався в особистому сейфі Василевського, а не у документах Сталіна, Тимошенка, Жукова чи начальника оперативного управління Генштабу РККА Ватутіна, де він повинен був зберігатися, якщо б він був затверджений чи, хоча б, розглядався, й що саме із сейфу Василевського цей документ потрапив у архів» [4, с. 36].

Спроби зробити сенсацію з розробки, датованої 15 травня 1941 р., за твердженням О. Вішльова, покликані відвернути увагу від іншого докумен-

та — «Міркування про основи стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на заході та сході на 1940 та 1941 роки» від 18 вересня 1940 р. Цей документ був підписаний наркомом оборони Тимошенком, начальником Генштабу Мерецковим та затверджений Сталіним (14 жовтня 1940 р.) та був якраз тією основоположною директивою, якою керувалася Червона Армія і який окреслював завдання Червоної Армії на випадок війни: «активною обороною міцно прикривати наші кордони у період зосередження військ та сковувати основні сили ворога. Після закінчення зосередження радянських військ нанести удар у відповідь».

Така ж настанова залишалась в основі нового варіанту плану стратегічного розгортання Червоної Армії, який був підготовлений Генштабом 14 березня 1941 р., і який відрізнявся від плану 18 вересня 1940 р. лише тим, що визначав як головний напрямок можливого удару вермахту — південний — на Київ з метою захоплення України.

Однак цей варіант плану, як і варіант від 15 травня 1941 р., не був підписаний командуванням та затверджений Сталіним [4, с. 37]. О. Вішльов вважає, що у 1941 р. ані Гітлер, ані командування вермахту не вірили у те, що СРСР може напасти на Німеччину. До них не надходило ніякої інформації про агресивні задуми Радянського Союзу щодо Німеччини. Навпаки, оцінюючи політику Москви, німецькі дипломати та розвідка постійно доповідали про бажання СРСР зберегти мир з Німеччиною, не допустити виникнення у відносинах з нею конфліктів, про його готовність заради цього піти на певні економічні поступки. Враховуючи ці обставини, німецьке командування при розробці оперативних планів війни проти СРСР (а їх складання розпочалося ще влітку 1940 р.) можливість нападу СРСР на Німеччину та наступальні дії Червоної Армії у розрахунок не брало. О. Вішльов вважає, що нацистське керівництво саме послідовно готувало військову агресію — вторгнення на територію СРСР, розгром його збройних сил та знищення Радянського Союзу як суверенної держави. На його глибоке переконання, німецький уряд тільки починаючи з 22 червня 1941 р. почав розголошувати на весь світ, що Німеччина була змушена нанести «упереджувальний удар» по Червоній Армії, щоб запобігти неминучому нападу Радянського Союзу на Німеччину. Втім, усі зусилля німецьких розвідувальних служб, спрямовані на пошуки документів оперативного планування, картографічного матеріалу, радянських мобілізаційних планів, державних та партійних документів, які могли б бути розтлумачені як непряме свідчення підготовки Радянського Союзу до нападу, не увінчалися успіхом.

Пошуки тривали й у подальшому. Однак ніяких документів, які б підтверджували наміри Радянського Союзу здійснити військову агресію проти Німеччини, так і не було знайдено.

Невипадково прибічники превентивної війни з боку Німеччини намагаються використати будь-який документ, який знаходять у архівах, чи то чернетку одного з варіантів плану оперативного розгортання Червоної Армії у 1941 р., чи незатверджений проект постанови з питань агітації та пропаганди, якщо раптом у них хоч якось йдеться про «наступальну політику» Радянського Союзу [4, с. 94–95].

Отже, серед російських істориків нема єдиного погляду на проблему, хто є головним призвідником розв'язання війни між СРСР і Німеччиною. Широкий спектр думок, відсутність єдиного підходу до оцінки зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу напередодні Великої Вітчизняної війни свідчать про те, що дослідження цієї проблеми має не тільки чисто історичне та пізнавальне, але й важливе політичне значення. І тому потребує від істориків знайти правдиву відповідь на це питання, хоч би яким воно було й хоча б скільки часу для цього знадобилося б.

1. Анфилов В. А. Незабываемый сорок первый / Анфилов В. А. — М. : Советская Россия, 1989. — 368 с.
2. Арутюнов А. Ленин красный якобинец / Арутюнов А. — Т. 2. — М. : Вече, 2003. — 480 с.
3. Арушунян Б. И. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б. И. Арушунян // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 6. — С. 60–65.
4. Вишлев О. Сталин и Гитлер. Кто кого обманул / Вишлев О. — М. : Эксмо, 2010. — 272 с.
5. Иринархов Р. Прибалтийский особый... / Иринархов Р. — Минск : Харвест, 2004. — 544 с.
6. Кремлев С. Если бы Гитлер не напал на СССР... / Кремлев С. — М. : Яуза-Пресс, 2009. — 608 с.
7. Мельников Д. Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Черная. — М. : АПН, 1982. — 431 с.
8. Мельтюхов М. Трагедия 1941. Причины катастрофы / Мельтюхов М., Осокин А., Пыхалов И. — М. : Яуза; Эксмо, 2008. — 416 с.
9. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 / Мельтюхов М. — М. : Вече, 2000. — 544 с.
10. Рунов В. 1941. Первая кровь / Рунов В. — М. : Яуза; ЭКСМО, 2009. — 512 с.
11. Солонин М. Бочка и обручи, или когда началась Великая Отечественная война? / Солонин М. — Дрогобыч : Відродження, 2004. — 448 с.
12. СССР-Германия: 1939–1941. Сборник документов: в 2-х кн. — Кн. 2. Ноябрь 1939 — июнь 1941. / Сост. Ю. Фельштинский. — Вильнюс : Моклас, 1989. — 192 с.
13. Суворов В. Главная книга о Второй Мировой / Суворов В. — М. : Яуза-Пресс, 2011. — 544 с.
14. Суворов В. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? / Суворов В. — М. : АСТ, 2009. — 350 с.

**ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ
ІСТОРИОГРАФІЮ ГОЛОКОСТУ**

У статті подано коротку характеристику розвитку студій з історії Голокосту в Україні протягом першого десятиріччя ХХІ ст., виокремлено певні проблемно-тематичні напрямки та сюжети, висвітлення яких домінує в сучасній українській історіографії. Також проведено узагальнювальний огляд основних наукових праць, які з'явилися у цей період, та визначено головні здобутки й перспективи подальших науково-історичних дискусій, пов'язаних з Голокостом у контексті української історії.

Ключові слова: Україна, голокост, історіографія.

В статье представлена короткая характеристика развития студий по истории Холокоста в Украине на протяжении первого десятилетия ХХІ ст., выделены определенные проблемно-тематические направления и сюжеты, освещение которых преобладает в современной украинской историографии. Также проведен обобщающий обзор основных научных работ, которые появились в этот период, и определены главные приобретения и перспективы дальнейших научно-исторических дискуссий, связанных с Холокостом в контексте украинской истории.

Ключевые слова: Украина, Холокост, историография.

The article presents a brief description of the development of Holocaust studies in Ukraine in the beginning of the ХХІ century. There are certain problem-subjects directions and chapters, which are predominated in the modern Ukrainian historiography. Also made a synthesis review of the most important researches which have been published in this period, and identified main acquisitions and prospects of further historical discussions related to the Holocaust in the context of Ukrainian history.

Modern Ukrainian historiography of Holocaust presents certain achievements related to integration of Holocaust problems in the context of Ukrainian history. There is a tendency to expand the concept of Holocaust history, it evolves from the narrow understanding as history of extermination to more wide which engulfs of jews history during Holocaust in general.

Presently in Ukrainian historiography there are the not enough the detailed theoretical works in which reflections were given in relation to understanding and application of Holocaust terminology in different contexts.

Keywords: Ukraine, Holocaust, historiography.

Голокост небезпідставно вважають однією з найбільш досліджених подій світової історії. Щороку історіографічний багаж поповнюються тисячами нових видань, так чи інакше пов'язаних з історією Голокосту, розглядом певних його аспектів у окремих регіонах, а також у різних дисциплінарних полях. Не останню роль тут відіграє державна політика багатьох розвинених країн, орієнтована на підтримку досліджень даного напрямку, як усередині своєї країни, так і за кордоном. Йдеться про виховну функцію вивчення Голокосту, його морально-етичну складову, завдяки якій він став елементом гуманітарної освіти в загальносвітовому масштабі. Тож суспільний та науковий інтерес до цих подій ще далеко не вичерпано.

Унікальність і безпрецедентність як основні риси Голокосту характеризують також історіографічну ситуацію, породжену інтенсивним зростанням популярності цієї теми в різних країнах світу. Тому історіографія Голокосту вже неодноразово ставала предметом наукового аналізу й за такої кількості досліджень можна припустити, ще не раз стане. Потреба в історіографічних працях обумовлена необхідністю не лише регулярно оглядати, систематизувати та контекстуалізувати нові дослідження, але й оцінювати специфіку історіографічної ситуації загалом для, так би мовити, її діагностики на певні парадокси й диспропорції. Специфіку української історіографії Голокосту можна виокремлювати в таких вимірах: загальносвітовому та пострадянському. Якщо розглядати її як елемент пострадянської історіографії, тоді треба брати до уваги принципові відмінності від західної та ізраїльської історіографій. Другий вимір передбачає порівняння особливостей дослідження Голокосту в Україні з відповідними студіями в інших країнах пострадянського простору.

За роки незалежності вивчення Голокосту в Україні пройшло значний шлях від невеликих краєзнавчих праць до перших дисертацій і монографій з репрезентативною джерельною базою [7]. Цей шлях також супроводжувався змінами в методологічних підходах. Це віддзеркалилося й у поступовому відході від віктимної парадигми, яка до певного часу панувала у вивченні Голокосту, і в дедалі частішому зверненні дослідників до зарубіжної історіографії. Але, напевне, найціннішим здобутком еволюції української історіографії слід вважати спроби дослідників інтегрувати геноцид євреїв у контекст різних сюжетів з життя місцевого населення, зрозуміти їхнє ставлення до того, що вони були вимушені спостерігати, та реакцію на це. І хоча перелічені риси, які, на мою думку, характеризують сучасний стан студій з Голокосту в Україні, спостерігаються поки що на початковій стадії, вони, тим не менше, засвідчують певний прогрес в українській громадській думці, здатність сприймати ці трагічні події не як щось ізольоване, чужорідне, а як частину власної історії.

Передусім історіографія Голокосту в Україні почала аналізуватися у великих загальних історичних працях з історії Голокосту. Авторами перших таких досліджень були А. Подольський, Ф. Левітас та ін. Нині вже існують і суто історіографічні дослідження, серед яких можна відзначити публікації М. Тяголого, І. Щупака, Г. Абакунової та ін. Один з останніх історіографічних оглядів представила російська дослідниця Н. Горенштейн. У ньому вона побіжно характеризує українську історіографію Голокосту, обмежуючись переліченням кількох прізвищ, оскільки її дослідження загальне [6, с. 89–90].

На сучасному етапі перед дослідником, який намагається подати більш-менш повний огляд і глибокий аналіз усієї сукупності літератури, пов'язаної з історією Голокосту, постають певні труднощі. Це зумовлено дедалі більшим розширенням проблемного кола у вивченні різних аспектів геноциду євреїв і його специфіки на теренах України. Українські історики виявляють усе більший інтерес до дослідження міжнаціональних відносин українців та євреїв протягом Другої Світової війни, до висвітлення подій української історії, зважаючи на зв'язок з іншими національними групами. Інерцію радянської традиції там, де ці сюжети ігнорувалися, вже майже подолано.

Таким чином, коло історичних праць, які за таких умов мають підпадати під розгляд дослідника історіографії Голокосту, набагато розширюється. Адже дослідження, в якому сюжети винищення євреїв вплетено в канву життя населення України під німецькою окупацією, найчастіше дають більш об'єктивне враження, ніж ті, що концентрують увагу безпосередньо на переслідуванні та екстермінації без певного соціального контексту. Тож до історіографії Голокосту в Україні варто відносити всі праці, в яких віддзеркалюються певні сюжети єврейського життя в період нацистського панування.

У даному дослідженні поставлено за мету проаналізувати розвиток студій з Голокосту, оцінити ступінь заінтересованості українських істориків певними його аспектами, визначити найпоширеніші тенденції та пріоритетні напрями наукових дискусій. При цьому автор орієнтується на найновіші праці, які вийшли вже у ХХІ ст. й можуть презентувати сучасну історіографічну ситуацію.

Серед таких можна виокремити кілька груп за проблемно-тематичним критерієм:

- механізм знищення єврейського населення в контексті політики нацистської влади на окупованих українських територіях;
- Голокост у контексті міжнаціональних відносин, які склалися на теренах України напередодні та протягом війни;

– реакція місцевого населення на дискримінацію та винищення євреїв. Ця група в свою чергу передбачає три основні підгрупи: надання допомоги, байдужість, участь у Голокості.

До окремої групи варто віднести археографічні публікації як документальних, так і наративних джерел, що також є складовою сучасної історіографії. Протягом 2008–2010 рр. під редакцією О. Круглова було видано 4 збірки документів про злочини оперативних груп та команд поліції безпеки й СД на тимчасово окупованій території СРСР у 1941–1944 рр. Це німецькомовні документи, перекладені та забезпечені необхідними коментарями. Також заслуговують на увагу опубліковані в науковому часописі «Голокост і сучасність» (2010, № 1) матеріали: «Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів» за редакцією та з коментарями О. Гогуна та Ж. Ковби; в тому самому виданні опубліковано спогади й інтерв'ю мешканки м. Харкова в публікації Ю. Радченка «Нацистська окупація та Голокост у Харкові». Протягом 2007–2012 рр. вийшло 5 збірок спогадів свідків Голокосту під назвою «Відродження пам'яті», які уклав і опублікував Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». Загалом публікація джерел на будь-яку тематику свідчить про стійкий науковий інтерес до неї. У даному разі це є наслідком інституалізації студій з Голокосту з початку 2000-х рр. Ідеться про діяльність організацій, які спеціалізуються на тематичі Голокосту та пов'язаних з ним дослідженнях (Український центр вивчення історії Голокосту у м. Києві, Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» у м. Дніпропетровську).

Праці, присвячені безпосередній реалізації нацистської політики тотального знищення євреїв, зазвичай виконуються на матеріалах місцевих архівів і обмежені географічно якимось конкретним регіоном. У 2005–2006 рр. було захищено кілька дисертацій з регіональної історії Голокосту. Серед їхніх авторів можна назвати О. Гончаренка (Голокост на Київщині), О. Суровцева (на Буковині), Н. Сугацьку (на Півдні України), Ф. Винокурову (на Вінничині). Голокост на Харківщині досліджує молодий історик Ю. Радченко, який уже має кілька відповідних публікацій [13,14].

2011 р. вийшла монографія О. Круглова «Трагедія Бабиного Яру в німецьких документах» [9]. Це дослідження засноване на німецькомовних джерелах, більшість яких уперше долучено до наукового обігу в перекладі. Автор поетапно описує весь механізм акції знищення в Бабиному Яру, від підготовки злочину до приховування його слідів.

Коли йдеться про таке трагічне й суперечливе явище як геноцид, то його наслідки, а саме їхні масштаби, змушують дослідників звертатися до передумов. І якщо передумови виникнення ідеї Голокосту, мабуть, слід шукати в німецькому суспільстві, там де вона й зародилася, то на теренах оку-

пованих країн, зокрема й України, ми можемо шукати передумови сприйняття та ефективної реалізації цієї ідеї. Одним зі способів визначити ці передумови може бути вивчення й аналіз міжетнічних взаємин, характеру співіснування євреїв з іншими корінними націями, які населяли ту чи іншу територію. Цей аспект вивчення Голокосту розвинений недостатньо, хоча вже й маємо певні історіографічні здобутки.

Перш за все, це дослідження М. Гона [3, 4 та ін.], який значну кількість праць присвятив вивченню українсько-єврейських відносин у Галичині між двома світовими війнами та, зокрема, напередодні німецької окупації. Аналогічні проблеми розглядає М. Андрійчук у статті «Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни». Важливий внесок у дослідження проблеми саме в цьому контексті зробила Ф. Винокурова. Вона безпосередньо вивчає Голокост на Вінничині та має можливість інтегрувати до своїх праць чинник міжетнічних відносин, як це і зроблено, зокрема, в її статті «Міжнаціональні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939–44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області» [2]. Всі представлені в цій групі праці стосуються Західної України. Цей регіон справді був особливим, оскільки до 1939–1940 рр. не входив до Радянського Союзу, як решта українських територій. Але стосовно Східної та Центральної України відчувається брак подібних досліджень. Потреба в них не викликає сумнівів, адже існує низка суттєвих відмінностей у сприйнятті серед населення підрадянської України нацистської ідеології та пропаганди.

Загалом реакція людей, змушених спостерігати переслідування та фізичне знищення євреїв, була достатньо різноманітною. Це могло бути засудження, відверте неприйняття, байдужість або схвалення, навіть безпосередня участь. Але за критерієм конкретного прояву реакції свідків Голокосту, не євреїв, зазвичай умовно поділяють на три категорії [11]:

– рятівники — ті, хто хоча б намагалися надати допомогу приреченим на смерть євреям;

– колаборанти — ті, хто співпрацювали з нацистами в справі «остаточного вирішення єврейського питання», зокрема брали безпосередню участь в екзекуціях;

– байстендерс — найчисленніша пасивна маса населення, яка спостерігала за цими подіями й нічого не робила.

Розгляд Голокосту через призму кожної з цих категорій породжує в українській історіографії певні дискусії, які більш чи менш активно тривають роками, а іноді до них долучаються ще й зарубіжні фахівці.

Інтерес українських дослідників до такого аспекту історії Голокосту, як ряткування чи надання допомоги євреям з боку місцевих мешканців, почав

виявлятися нещодавно, тому тут здобутки української історіографії дуже скромні. Ці сюжети зазвичай розглядалися в межах загальних праць, присвячених Голокосту, але тільки на рівні констатації, без теоретичних обґрунтувань. 2009 р. вийшла ґрунтовна монографія Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”» [7]. Дослідниця концентрує основну увагу на категорії населення, яка воліла все-таки простягнути руку допомоги єврейським сусідам, родичам, або й зовсім незнайомим людям. Використовуючи як документальні джерела, так і спогади, зібрані власноруч, авторка включає до поля зору набагато ширшу групу людей, ніж ті, що офіційно отримали звання Праведника народів світу. Вона виділяє окремо категорію людей, страчених за допомогу євреям. Також віддає належну увагу постаті митрополита А. Шептицького. Навколо його особистості, до речі, точаться жваві дискусії щодо визнання його Праведником народів світу. Але ця проблема має радше суспільно-політичне забарвлення, аніж науково-історичне. До питання порятунку євреїв, але вже в іншій зоні окупації, на території Рейхскомісаріату «Україна», звертається О. Гончаренко, [5]. Він трактує акти порятунку «як окремих вид громадянського опору, спрямований на збереження основ і принципів загальнолюдської моралі» [5, с. 140].

Питання колабораціонізму та участі українців у єврейських погромах 1941 р. та в акціях масового знищення є, мабуть, одними з найважчих, найбільш контроверсійних в українській історії взагалі. Якщо факти участі місцевого населення в погромах, «підігрітих» нацистською пропагандою, і допоміжної поліції в антиєврейських акціях уже мало хто заперечує, то участь легіонів українських націоналістів у вбивствах євреїв та взагалі антисемітська сутність ОУН(б) все ще залишаються дискусійними питаннями.

2004 р. вийшла монографія І. Патриляка «Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках», яка містить розділ про участь батальйону «Нахтігаль» у знищенні львівської інтелігенції та євреїв [12, с. 321–362]. Дослідник аргументовано вказав на велику кількість невідповідностей і відвертих фальсифікацій у польських та цензурованих радянських джерелах, створених заради пропагандистської мети, які вносять додаткову плутанину в цю проблему. Він дійшов висновку, що передумов для формування антисемітського світогляду бійці «Нахтігально» мали достатньо, але все ж участь декого з них у розстрілах євреїв, зафіксована у відносно достовірних джерелах, була ситуативною, погромною, а не організованою, і тим паче не відбувалася за наказом керівництва ОУН (б).

Книжка В. В’ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: формування пози-

ції на тлі катастрофи» [1] активізувала дискусію з цього приводу, передусім через резонанс та численні критичні відгуки, які вона викликала. В цій роботі автор намагається спростувати вкрай стереотипні уявлення про головну участь українських націоналістів у знищенні євреїв, а також заперечує антисемітську складову ідеології ОУН(б), принаймні після 1941 р. У відповідь вийшла стаття канадського дослідника І. Хімки та Т. Курила «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи» [10], в якій наводяться і зауваження, і контраргументи.

Такі дискусії бувають надзвичайно важкі для сприйняття, оскільки вони емоційно забарвлені. Складність полягає в нездатності великої частини суспільства не ототожнювати якусь певну групу людей з цілим народом. Але, безумовно, позитивним є те, що наукове обговорення цих питань триває, до нього включається все більше фахових диспутантів, що спонукає відмовитися від легко спростовуваних стереотипних суджень та звернутися до незаангажованої аргументованої критики джерел.

Таким чином, сучасна українська історіографія Голокосту демонструє певні здобутки стосовно інтеграції проблемних питань Голокосту в контекст української історії. Судячи з сюжетів, які обирають дослідники для вивчення, спостерігається тенденція до розширення поняття історії Голокосту, воно еволюціонує від вузького розуміння як історії екстермінації до ширшого, яке охоплює взагалі історію євреїв періоду Голокосту. Хоча ґрунтовних теоретичних праць, в яких би подавалися рефлексії стосовно розуміння та застосування термінології Голокосту в різних контекстах, в українській історіографії наразі бракує. Адже Голокост — це не лише термін, який асоціюється з тотальним знищенням євреїв, але й певна доба, хоча й надзвичайно важка і трагічна, але в ній були проблеми виживання, порятунку, опору, які також потребують глибокого вивчення.

1. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В'ятрович В. — Львів : Мс, 2006. — 140 с.

2. Винокурова Ф. Міжнародні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939–44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». — Д. : Ткума ; Ліра, 2010. — № 5. — С. 43–55.

3. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу / М. Гон // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. — Д. : Ткума, 2010. — С. 4–16.

4. Гон М. Єврейська візія українського і польського націоналізмів (1923–1941 рр.) / М. Гон // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». — Д. : Ткума ; Ліра, 2010. — № 5. — С. 21–35.

5. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // УІЖ. — 2010. — № 1. — С. 128–141.

6. Горенштейн Н. Явление Холокоста: обзор научных исследований / Н. Горенштейн // Экономические и гуманитарные исследования регионов. — Ростов-на-Дону, 2012. — № 2. — С. 85–92.

7. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Ковба Ж. — К.: Дух і Літера, 2009. — 296 с.

8. Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час другої світової війни та в перші повоєнні роки / В. Кононенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. — Д.: Ткума, 2010. — С. 308–315.

9. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / Круглов А. — Д.: Ткума; Лира ЛТД, 2011. — 140 с.

10. Курило Т. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позицій на тлі катастрофи». — Львів: Мс, 2006. — 140 с. / Т. Курило, І. Химка // Україна модерна. — 2008. — № 13. — С. 252–265.

11. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Д. Михман. — Д.: Ткума; Дива, 2005. — 448 с.

12. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках / Патриляк І. — К., 2004. — 598 с.

13. Радченко Ю. Вермахт та «остаточне розв'язання єврейського питання» на Харківщині / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — Вип. 12. — С. 255–265.

13. Радченко Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни / Ю. Радченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 908: Сер. Історія. — Вип. 42. — С. 134–144.

А. К. Скуратовський, В. В. Янковий

УДК: 51(092): Бережков

ВАЛЕНТИН МИХАЙЛОВИЧ БЕРЕЖКОВ — ЛЮДИНА ДИВОВИЖНОЇ ДОЛІ

Простежено долю людини стрімких злетів і трагічних подій — Валентина Михайловича Бережкова, який 1938 р. закінчив Київський політехнічний інститут і з волі обставин був дипломатом, брав участь як перекладач у підготовці й підписанні договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, став журналістом-міжнародником, доктором історичних наук, членом Спілки радянських письменників. Прізвище Бережкова ві-

доме з його книг «Тегеран-43», «Как я стал переводчиком Сталина», «Страницы дипломатической истории» та інших.

Ключові слова: В. М. Бережков, журналіст, історик, дипломат.

Прослежена судьба Валентина Михайловича Бережкова — человека стремительных взлетов и трагических событий, который в 1938 г. окончил Киевский политехнический институт и по воле обстоятельств был дипломатом, участвовал в качестве переводчика в подготовке и подписании договора о ненападении между Германией и Советским Союзом, стал журналистом-международником, доктором исторических наук, членом Союза советских писателей. Фамилия Бережкова известна из его книг «Тегеран-43», «Как я стал переводчиком Сталина», «Страницы Дипломатической истории», и других.

Ключевые слова: В. М. Бережков, журналист, историк, дипломат.

The article researches the fate of Valentin Berezkhov's rapid rise and tragic life events. In 1938 he graduated from Kiev Polytechnic Institute, then became a career diplomat, an international affairs journalist, doctor of history, member of the Union of Soviet Writers, and participated as a translator in the preparation and signing of the non-aggression pact between Germany and the Soviet Union. Valentin Berezkhov is known for his books «Tehran-43», «How I Became Stalin's Translator», «Pages of Diplomatic History» and others.

Keywords: Valentin Berezkhov, journalist, historian, career diplomat.

Своїми вихованцями КПІ пишатиметься завжди, а їхні творче життя, по-тужна сила духу і незламна воля в досягненні мети мають бути прикладом для студентів багатьох майбутніх поколінь. 2 липня 2011 р. виповнилося 95 років від дня народження Валентина Михайловича Бережкова (псевдонім — Богданов) — людини дивовижної долі, повної стрімких злетів і трагічних подій. Навесні 1938 р. він успішно закінчив механічне відділення Київського політехнічного інституту, отримавши спеціальність інженера-механіка технолога. З волі обставин виявився дипломатом, журналістом-міжнародником, став доктором історичних наук, членом Співки радянських письменників, широко відомий мемуарною та історичною літературою. Прізвище журналіста Бережкова відоме багатьом з його книг «Тегеран-43», «Как я стал переводчиком Сталина», «Страницы дипломатической истории» та інших. Брав участь як перекладач у підготовці й підписанні договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом (також відомого як пакт Молотова-Ріббентропа — міжурядова угода від 23 серпня 1939 р.). 1940 р. В. Бережкова призначили першим секретарем радянського посольства в Бер-

ліні, він був свідком, коли міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп оголосив війну Радянському Союзу. Як особистий перекладач Сталіна і міністра закордонних справ Молотова В. Бережков був присутній на міжнародних зустрічах і конференціях, зокрема на Тегеранській конференції І. В. Сталіна, Ф. Рузвельта та У. Черчілля. Багатьом людям, особливо сучасникам, невідомо, що його дитячі та юнацькі роки пройшли в Києві, де він учився в школі та політехнічному інституті й працював аж до призову на дійсну військову службу.

Валентин Михайлович Бережков народився 2 липня 1916 р. в Петербурзі. Його батько, Михайло Павлович, — інженер-кораблебудівник, закінчив Петербурзький політехнічний інститут. Мати, Людмила Миколаївна, — випускниця Смольного інституту шляхетних дівчат, народилася в Петербурзі у знаменитій музичній сім'ї. Її прадід генерал-лейтенант Н. А. Титов свого часу був відомий як «дідусь російських романсів», склав понад сто романсів, маршів, вальсів, сучасник і шанувальник Пушкіна, поклав на музику багато його віршів, помер у Петербурзі 1875 р. Життя батьків було сповнене страждань. Батько походив з бідної сім'ї провінційного вчителя, рано залишився круглим сиротою, сам вибився в люди. Закінчивши з золотою медаллю гімназію, вирушив з Чернігова до Петербурга, де так само успішно пройшов курс у Гатчинському училищі та в Петербурзькому політехнічному інституті, де його ім'я, як одного з найкращих студентів, було викарбовано на мармуровій дошці золотими літерами. Під час навчання він бідував, але після закінчення інституту відразу ж отримав посаду старшого інженера на Путиловській суднобудівній верфі, що принесло йому пристойний заробіток. Він одружився з дівчиною з відомої в місті, хоча й трохи збіднілої сім'ї. Здавалося, життя обіцяє щастя й достаток. Навесні 1916 р. йому запропонували очолити закупівельну комісію для приймання військових і торгових суден в Америці, але він (через загрозу з боку німецьких підводних човнів в Атлантиці) відмовився від плавання через океан з вагітною дружиною. Через кілька місяців у подружжя народився син, якого назвали Валентином. Потім були революція, громадянська війна, голод і поневірвання по розореній країні. Путиловська верф, де працював Михайло Павлович, закрилася. Немає палива, немає металу, немає замовлень. Більшу частину робітників мобілізували на фронт. У місті життя стає все важчим. Через голод 1920 р. Бережкови вирішили перебраться в Україну, де, на відміну від бабусі Валентина, яка померла в Петербурзі від виснаження через рік після їхнього від'їзду, їм вдалося більш-менш благополучно пережити важкі роки в селі Сваричівка на Чернігівщині. Там жила батькова сестра Люба, що працювала акушеркою в сільській лікарні, яку громадянська війна й інтервенція обійшли стороною. Скрута змусила Михайла Павловича шити чоботи і варити мило. Незабаром сім'я переїхала до Києва.

Михайло Булгаков якось писав: «Нема на світі міста гарнішого, ніж Київ», але в Києві тоді теж було голодно. Михайло Павлович влаштувався сторожем на складі. Людмила Миколаївна зранку йшла в якийсь заклад, де за торбинку вівса мила підлогу. Київ у безперервній облозі переходить з рук у руки: німці з гетьманом Скоропадським, петлюрівці, білі, червоні, поляки, знову червоні. Все розграбовано, розтягнуто, спалено. Нарешті 1923 р. становище поліпшується, і в серпні Михайло Павлович у Києві займає посаду технічного директора та головного інженера заводу «Більшовик», великого на ті часи підприємства з виробництва сільськогосподарських машин. Завод іще 1881 р. заснували швейцарський бізнесмен Яків Гретер і німецький інженер Філіп Мозер як чавуноливарний та механічний завод з випуску обладнання для цукрових заводів. 1888 р. підприємство отримало назву «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера і Криванека», оскільки замість Мозера компаньйонами Гретера стали випускник Празького політехнічного інституту Йосиф Криванек, а також польські фінансисти Лідке й Кукша, власники однієї відомої будівельної фірми.

Принагідно відзначимо, що в Російській імперії на той час відчувався дефіцит інженерів, а іноземні коштували досить дорого. Розуміючи перспективність підготовки місцевих кадрів, їхнє підприємство мало певне відношення до появи в Києві Політехнічного інституту. Його головний корпус побудувала 1898 р. варшавська фірма «Кукш і Лідке», власники якої були одночасно акціонерами заводу Гретера і Криванека. 1919 р. це підприємство було націоналізовано і перейменовано на «Перший державний машинобудівний завод». 1922 р., на честь 5-ї річниці Жовтневої революції, воно отримало назву «Більшовик» і його перепрофілювали на машинобудування для хімічної, гумотехнічної та шинної, а також для оборонної промисловості. Дитячі захоплення В. М. Бережкова часто приводили його в цехи цього заводу, де він з радістю підносив електрикам дріт, вимикачі, рубильники і взагалі намагався бути корисним. У 20-і рр. на території заводу «Більшовик» випробували легкі біплани, які випускав розташований поруч завод «Ремповітря».

Валентин часто долучався до ватаги хлопчаків з усієї округи, які топилися навколо літаків, що злітали в повітря, і захоплено дивився на пілотів — ідеал дитячої романтики. То був світлий, безтурботний час. Район, де перебував завод «Більшовик», був не тільки робітничим. Поблизу, в зеленому масиві, стояли корпуси політехнічного інституту, які потім стануть йому рідними. У жовтні 1923 р. Валентин пішов у перший клас школи по сусідству з «Більшовиком», а вечорами, двічі на тиждень, займався німецькою та англійською мовами з репетитором. Він опирався цим урокам, не підозрюючи, яку важливу роль знання іноземних мов відіграє в його долі. Але батьки розуміли, що це йому в житті знадобиться.

Навесні 1926 р. батько став головним інженером машинобудівного заводу «Ленінська кузня», який отримав свою назву 27 січня 1924 р., в дні трауру за вождем пролетаріату, на загальних зборах робітників і службовців 2-го Київського машинобудівного заводу, колись Південно-Російського (неподалік від залізничного вокзалу). Як інженера-кораблебудівника Михайла Павловича залучили також до проектування нової верфі на Дніпрі. Довелося покинути прекрасну директорську садибу «Більшовика» й перебраться в центр міста. Батькові вдалося вступити до житлово-будівельного кооперативу, який тільки що закінчив будівництво двоповерхового чотириквартирного будинку в Липках, колись аристократичному районі Києва. Квартира дісталася на першому поверсі. Тут, по сусідству, виявилися квартали, де здавна жили кияни німецького походження. Вулиця, навколо якої розташувалася колонія німців, називалася Лютеранською (згодом — Енгельса). На ній діяла школа-семирічка, де всі предмети викладали німецькою, а російська та українська мови вважалися іноземними. Це була така сама семирічка, як і всі інші радянські «трудові школи» того часу, що давали початкову освіту підліткам, але атмосфера тут істотно відрізнялася від тієї, яка панувала в школі поряд із «Більшовиком». Приблизно половина хлопців походила з німецьких сімей, решта — українці, росіяни, євреї, поляки. За соціальним складом школярі також становили досить строкату картину. Були тут діти робітників, службовців, науковців, ремісників і приватних підприємців.

Тургенев якось сказав, що любов сильніша за смерть, сильніша від страху смерті. Прагнення потрапити в середовище старшокласників і дитяча любов, що спалахнула в серці Валентина до дівчинки Наталі, яка здавалася йому найпрекраснішою на світі, призвели до того, що він після третього класу за літні канікули підготував увесь курс четвертого класу, а восени склав іспити і був зарахований до п'ятого класу й сів за парту поряд з Наталею. Рік у п'ятому класі був, мабуть, найщасливішим у його дитинства.

На околиці Києва стояла військова частина, що складалася з солдатів і командирів німецького походження. Вони шефтували над школою. Цю частину нерідко відвідував німецький генконсул. Але з наступного року справа явно пішла до ліквідації німецької школи, що незабаром і сталося. Після цього закінчити її встиг тільки один клас. 1928 р. почалися арешти до революційних технічних фахівців, зникали не тільки інженери, а й деякі кваліфіковані робітники. Батька Бережкова за безпідставним звинуваченням репресували. В цей час сім'я страшенно бідувала, заощаджень не було, матері доводилося давати приватні уроки з англійської та німецької мов. Незабаром батька звільнили через недоведеність злочину. Здавалося дивом, що його випустили, причому без обтяжливих для подальшого життя наслідків. Таке траплялося вкрай рідко.

У кінці травня 1930 р. В. М. Бережков склав випускні іспити, а у вересні почав працювати на заводі «Більшовик». Тоді випускники семирічки звичай відразу вступали на роботу, а ті, хто хотів навчатися далі, відвідували вечорами робітфаківські курси, готуючись до іспитів в інститут або технікум. Валентина зарахували на завод молодшим електромонтером з окладом 40 руб. на місяць і з «робочою» хлібною карткою. Там до новачка поставилися привітно. Багато хто знав його батька, а дехто пам'ятав і хлопчика, який проводив цілі дні в модельному й ливарному цехах. Завод реконструювали. Трансмісії, приводні ремені та шківні заміняли на електромотори. Нові американські верстати з написом «Цинциннати» мали вбудовані двигуни. Але на підприємстві своїми силами модернізували також старі агрегати. Було створено спеціальний цех, де виготовлялися генератори й мотори. Бережкову доручили виготовляти щітки для колекторів. З великого шматка спресованого графіту треба було випилувати ножівкою кубики заданих розмірів, потім шляхом гальванізації нарощувати на одному кінці мідний шар і прикріплювати клеми для дротів. Робота йому подобалася, незважаючи на те що до кінця зміни графітовий пил в'їдався в брови та вії.

Працюючи далі, Бережков пішов на вечірні курси іноземних мов, щоб отримати диплом, який давав право працювати перекладачем. Курси були трирічні, але випускні іспити він склав, коли не минуло і двох років. Поспішав, бо готувався вступати до Київського політехнічного інституту. Мріяв, як батько, стати інженером-механіком. Проте довелося піти на вечірнє механічне відділення. Не можна було кидати завод через «робочу» хлібну картку і важке становище сім'ї, адже його зарплата становила на той час уже 100 руб.

1934 р., вперше після Жовтневої революції, Радянський Союз широко відкрив кордони для іноземних туристів. На другому курсі інституту В. М. Бережков дізнався, що відділення «Інтуриста», яке відкрилося в Києві, запрошує на курси гідів-перекладачів юнаків та дівчат, які знають іноземні мови. Умови були привабливі: 150 руб. окладу, але головне — безкоштовне харчування разом з туристськими групами, та ще й пристойний пайок. Він відразу ж ухопився за це запрошення. Звичайно, неможливо було поєднувати роботу на заводі, навчання в інституті та інтуристівські курси. Поміркувавши і порадившись з батьками, пішов на ризик: подав заяву про звільнення з заводу і в 1934–1935 рр. працював гідом у київському «Інтуристі».

З вересня 1935 р. почалися заняття на 4-му курсі вечірнього механічного відділення політехнічного інституту, тож треба було переходити на роботу за фахом. Довелося влаштуватися техніком до конструкторського бюро заводу «Ленінська кузня». Київську судноверф, у проектуванні якої брав участь його батько, вже побудували, й в затоні поблизу Подолу почався ви-

пуск пасажирських пароплавів з гребними колесами по обидва боки корпусу і буксирів, у ходових випробуваннях яких улітку 1937 р. В. М. Бережков брав участь. Йому доручили виконувати робочі креслення, які переносили на кальку копіювальниці, одна з яких, гарненька й весела дівчина Галля, батько якої Павло Петрович Дубський був лікарем, йому сподобалася, і в грудні 1940 р. вони побралися.

Навесні 1938 р., після закінчення інституту, Бережкова було направлено на знаменитий революційними традиціями київський завод «Арсенал», що значився в оборонному реєстрі під номером 393. Валентині належало стати зброярем, але доля розпорядилася по-іншому. На вечірньому відділенні Київського політехнічного інституту не було військової кафедри. Всі студенти на час навчання мали відстрочку від призову, і тепер треба було пройти дійсну військову службу. Щоправда, ті, хто закінчив інститут, мали пільги: у сухопутних військах служили рік замість двох, а на флоті — два замість чотирьох. На початку листопада прийшла повістка з військкомату і Бережков, під враженням романтичних спогадів батька, який у молодості після закінчення Гатчинського морського інженерного училища плавав навколо Європи — з Петербурга до Одеси, виявив бажання служити на флоті.

В штабі Тихоокеанського флоту у Владивостоці Валентина зарахували до інженерного відділу. Там його, як інженера-механіка зі знанням двох іноземних, помітило керівництво. Лише через кілька місяців військової служби Валентина відряджають до Німеччини для прийому й закупівлі озброєння на заводах Круппа, де він знайомиться з народним комісаром торгівлі Анастасом Мікояном, який потім запросив Бережкова перекладачем до наркомату. Відтоді розпочалася «кремлівська епоха» біографії, детально описана в спогадах В. М. Бережкова.

З 1945 р. він працював головним редактором журналу «Війна і робітничий клас» (згодом — популярний журнал «Новий час»), потім брав участь у створенні нового журналу — «США. Економіка. Ідеологія. Політика». В 1979–1983 рр. працював першим секретарем радянського посольства у Вашингтоні. 1992 р. переїхав до США викладати за контрактом у каліфорнійських університетах. Валентин Михайлович Бережков помер 24 листопада 1998 р. у Каліфорнії, США, похований на Ваганьковському кладовищі в Москві [1–3].

1. Бережков В. М. Как я стал переводчиком Сталина / Бережков В. М. — М. : ДЭМ, 1993. — 400 с.

2. Бережков В. М. Страницы дипломатической истории / Бережков В. М. — М. : Международные отношения, 1987. — 616 с.

3. Скуратовський А. К. У вирі великої політики / А. К. Скуратовський, В. В. Янковий // Дзеркало тижня. Україна. — № 28. — 12—19. — Серпень 2011.

В. В. Головка

УДК: 94 (338) (477) «1999/2002»

АНТИКРИЗОВІ ЗАХОДИ У ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ (1999–2002 рр.): ІСТОРІЯ ТА НАСЛІДКИ

Досліджуються основні напрями антикризової політики в гірничо-металургійному комплексі України на межі 1990–2000-х рр. Особливу увагу приділено так званому «економічному експерименту» 1999–2001 рр. та проблемам його продовження 2002 р. Також розглянуто його наслідки та баланс витрат і надходжень для галузі та державних фінансів.

Ключові слова: ринкова економіка, економічна криза, антикризова промислова політика, лобізм, чорна металургія, гірничорудна промисловість.

Исследуются основные направления антикризисной политики в горно-металлургическом комплексе Украины на рубеже 1990–2000-х гг. Особенное внимание уделено так называемому «экономическому эксперименту» 1999–2001 гг. и проблемам его продолжения в 2002 г. Также рассмотрены его последствия и баланс доходов и затрат для самой отрасли и для государственных финансов.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономический кризис, антикризисная промышленная политика, лоббизм, черная металлургия, горнорудная промышленность.

The article is devoted to main anticrisis policy's approaches in Ukrainian steel and mining industry in the turn of 2000's. Special attention is paid to so-called «economic experiment» of the 1999–2001 and to discussions around question of experiment prolongation in 2002. There is also examination of its consequences and cost-benefit analysis for the industry and the state finance in the article.

Keywords: market economy, economic downturn, anticrisis industrial policy, lobbyism, metallurgy, mining.

Якщо кинути погляд на економічну політику кількох українських урядів у 1990-х рр., то можна помітити вторинність тодішніх реформ. Їх проводили під тиском обставин або міжнародних фінансових інституцій, часто за російськими лекалами, без належного врахування місцевої специфіки. Винятком з цього правила став так званий «економічний експеримент у гірничо-металургійному комплексі», який вивів галузь на шлях сталого розвитку. Його проведення викликало гострі дискусії як в урядових колах (антикризові заходи тривали протягом роботи трьох Кабінетів мініс-

трів України — В. Пустовойтенка, В. Ющенко та А. Кінаха), так і в суспільстві. Внаслідок цього перебіг «економічного експерименту» обростав різноманітними «міфами», які використовували конкуренти для боротьби з українськими металовиробниками за ринки збуту. Зокрема, найвагоміших результатів досягли російські виробники труб, які домоглися зменшення постачання на свій ринок українських труб (введенням квотування), аргументуючи свої позиції начебто тим, що Україна напряму субсидує свої заводи.

Крім того, уроки історії антикризової політики важливі й тим, що гірничо-металургійна галузь як така особливо чутлива до циклічних піднесенень і спадів світової економіки. Іншими словами, в цьому секторі промисловості постійні спади звичайні, а значить відповідні заходи щодо зменшення негативних наслідків мають постійно перебувати у фокусі можновладців і топ-менеджерів підприємств, а новітня історія для цих роздумів — найкращий помічник. Особливо це важливо для України, де розвиток економіки прямо залежить від розвитку гірничо-металургійного комплексу (ГМК). Свідченням цього стали 2008–2009 рр., коли через світову економічну кризу різко знизився попит на українську металопродукцію, що в свою чергу привело до падіння основних показників роботи ГМК. Як результат, економіка України продемонструвала одні з найбільших показників падіння валового внутрішнього продукту. При цьому уряд не виказував належної політичної волі до впровадження ефективних антикризових заходів. Хоча й розглядав можливість застосування тих самих засобів, що й у кінці 1990-х рр. Так чи інакше, це тільки довело актуальність антикризового управління в галузі.

Говорячи про стан вивчення історії антикризової промислової політики на межі 1990–2000-х рр., відзначу наявний у дослідженнях дисбаланс. Зокрема, в перші роки реалізації «економічного експерименту» та кілька років потому спостерігалася відносно висока увага економістів та аналітиків до нього та його наслідків. Однак з віддаленням цих подій вони все менше потрапляли в поле зору дослідників.

Вказаний дисбаланс є природним, адже під час експерименту тривали політична боротьба та суспільна дискусія навколо нього. Це також наклало відбиток на висновки й оцінки дослідників. Серед подібних робіт варто відзначити наукову розвідку співробітниці «Інституту економічних досліджень та політичних консультацій в Україні» Н. Легейди, присвячену оцінці короткострокових результатів економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі 1999–2001 рр. Цю працю було оприлюднено в розпал дискусій щодо можливості продовження експерименту ще на рік. Позиція дослідниці була чітка: преференції для металургії не варто збе-

рігати. А щодо короткострокових наслідків їхньої реалізації в попередні роки, то Н. Легейда доводила (зокрема і з застосуванням математичного моделювання), що вони були радше негативними для економіки загалом, хоча й не відкидала окремих позитивних зрушень [6, с. 31]. Однак при цьому визнавала, що державна підтримка металургії широко надавалася і в США, і в Японії, і в країнах ЄС та інших країнах, хоча місцеві економісти визнавали це неправильною економічною політикою, аргументуючи математичними моделями. Очевидно, що в ситуації суттєвого розходження теорії та практики рекомендації й оцінки економічного експерименту мали б виходити не тільки з абстрактних постулатів, а, принаймні, з поправкою на реалії викривлення світового ринку металопродукції, прихованою або явною державною підтримкою. Тим не менше, оцінка та інтерпретація, які запропонувала Н. Легейда, впливали на подальші дослідження. Наприклад, її тлумачення антикризових заходів дотримувався колектив авторів аналітичного огляду «Розвиток сектора чорної металургії», підготовленого під егідою «Світового банку» (керував роботою відомий український економіст О. Пасхавер) за два роки після закінчення «експерименту» [12]. Втім, названі автори відзначали, що, хоча прямого бюджетного виграшу не було, економічний експеримент радикально поліпшив фінансову ситуацію на провідних металургійних підприємствах: «У процесі оздоровлення діяльності підприємств гірничо-металургійного комплексу використовувалися досить радикальні фінансові інструменти, що дало змогу моментально досягти необхідного ефекту. Експеримент створив умови для нормалізації господарської діяльності підприємств із перших же місяців його проведення» [12, с. 90].

Втім, якщо економісти та аналітики уважно відстежували експеримент, то інтерес дослідників економічної історії до нього був досить слабким, а оцінки відзначалися деякою поверховістю. Наприклад, історик М. Плющ у монографії, присвяченій розвитку промисловості в 1980–1990-ті рр., у параграфі про становище металургії, присвятив кілька абзаців цьому ключовому для галузі заходу, помилково датувавши його початок 1998 р. [8, с. 269] (насправді — з 1 липня 1999 р.). А у висновках М. Плющ обмежився лише фразою: «Основною причиною зростання експорту українського металу стали «тепличні» умови для вітчизняних виробників у вигляді експерименту у гірничо-металургійній галузі, що і зробило нашу продукцію більш дешевою» [8, с. 279]. Тут досить зазначити, що собівартість металопродукції в Україні була вищою по багатьох напрямках порівняно, наприклад, з російськими конкурентами (до речі, такий стан зберігається й зараз). Відповідно, прямого зв'язку між преференціями, отриманими на підприємствах, та ціною політикою торговельних компаній не було.

Втім, якщо у М. Плюща «економічний експеримент» хоча б згадувався, то в інших роботах його ігнорували. Яскравим прикладом є фундаментальне видання «Економічна історія України». Автор відповідного розділу Г. Касьянов констатував: «Пауза в реформах, що виникла на початку 1997 р., затяглася майже на три роки» [2, с. 543]. Через те що дослідник не бачить у кінці 1990-х рр. антикризової промислової політики, то без аргументації залишаються його тези про те, що саме «на рубежі 1990–2000-х рр. остаточно оформились економічні та політичні контури найпотужніших українських бізнес-груп, які не лише здобули командні висоти в українській економіці, а й активно опановували медіа-простір, скуповували або створювали політичні партії...» [2, с. 550]. Отже, звідки бралися ресурси, якщо економіка була в занепаді? Так само твердження — «Інвестиційні витрати кінця 1990 — початку 2000-х рр. були мінімальними. Починаючи з 2003 р. спостерігалось зростання інвестицій у модернізацію підприємств, зокрема, в корпорації “Інтерпайп”, SCM, ІСД, однак вони не вплинули на загальну картину» [2, с. 552] — є «підвішеним у повітрі». По-перше, що таке «мінімальні» інвестиції, по-друге, без уваги автора лишається й те, що 2000 р. порівняно з 1999 р. інвестиції в металургії скакнули на більш ніж 600 млн. грн., або на 50% (детальніше — далі), по-третє, чому вказані металургійні фінансово-промислові групи, на відміну від інших, змогли дозволити собі суттєво нарощувати капіталовкладення. Зазначимо, що подібну картину було змальовано і в попередній комплексній праці Г. Касьянова про новітню історію України [5].

Отже, враховуючи наведене, мета даної статті —заповнити прогалину у вітчизняній історіографії, розглянувши передумови формування та перебіг «економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі України» у другому півріччі 1999–2001 рр., дискусії щодо продовження у 2001 р., умови проведення у 2002 р., а також його економічні наслідки для розвитку галузі.

«Економічний експеримент у гірничо-металургійному комплексі України» ініціював уряд В. Пустовойтенка (1997–1999 рр.). Роль цього уряду в стабілізації економіки у фаховій літературі недооцінено. Можна згадати наведену оцінку Г. Касьянова про «трьохрічну паузу в реформах», хоча швидше можна стверджувати, що це була трьохрічна пауза в самопіарі. Адже Кабінет Пустовойтенка працював між надто політизованими урядами П. Лазаренка та В. Ющенка, не привертаючи до себе уваги політичними скандалами, виконував багато «чорної», невдячної роботи. Наприклад, можна згадати боротьбу за встановлення цін на внутрішньому ринку виключно в національній валюті, завдяки чому оптові ціни на різні види металопродукції знизилися (на 3,2–14,7% залежно від сортаменту), вве-

дення на 6 місяців декларування цін на продукцію підприємств-монополістів ГМК, що допомогло приборкати необґрунтоване подорожчання, заходи щодо розв'язання боргових вузлів між металургами й енергетиками тощо. До речі, той же Г. Касьянов, розповідаючи про економічні перетворення часів Л. Кучми, відзначає: два його доленосних укази — про спрощення господарської діяльності малому бізнесу (1998 р., на повну силу запрацював з січня 2000 р.) та про реформування аграрного сектора економіки (грудень 1999 р. [3, с. 543], також розроблявся урядом В. Пустовойтенка, який де-факто працював до 14 грудня і, не отримавши достатньо голосів народних депутатів — а саме трьох — не був переобраний на цю посаду, а 22 грудня — прем'єр-міністром уже затвердили В. Ющенко) було видано в кінці 1990-х рр., і ці укази фактично готував уряд [3, с. 543]. Можна стверджувати, що економічне зростання, яке спостерігалось у період роботи уряду В. Ющенко, значною мірою стало результатом роботи його попередника.

Повертаючись до теми антикризової промислової політики, цікаво відзначити, як В. Пустовойтенко оцінював у спогадах «економічний експеримент у ГМК». Зокрема, він так пояснював його ідеологію: «У середині 90-х галузь [металургійна — В. Г.] не розвивалася, хоча і посідала вагоме місце у структурі економіки, за нею було тоді 22–24% у структурі ВВП. А це майже “блокувальний” пакет акцій, який має чималий вплив на загальну ситуацію. Залишати без уваги проблеми галузі могли тільки ті, хто не ладив з розрахунками і нехтував її перспективами. Тому ми провели експеримент у гірничо-металургійному комплексі, створені сприятливі умови послужили непоганим стимулом для її перетворення на більш сучасну та потужну... Ми розраховували на те, що металургійна галузь потягне за собою розвиток інших галузей економіки» [11, с. 244].

Справді, коли українська економіка стабілізувалася, точніше досягла найнижчої точки падіння, в середовищі політичних та бізнесових еліт країни розгорнулися палкі дискусії про те, які галузі мають стати «локомотивами зростання». Пріоритетними традиційно, за радянською інерцією, називали ракетно-, судно-, автомобіле-, авіа- чи танкобудування (останнє згадувалося завдяки єдиному великому контракту на постачання бронетехніки Пакистану). Однак усі ці галузі були тісно зав'язані на державний сектор економіки (можливо, за винятком автомобілебудування), тоді як держава була не в змозі забезпечити належне інвестування промисловості та управління нею, хоча час від часу надавала субсидії й податкові пільги, які навіть косметичними заходами можна було назвати з великою натяжкою. Крім того, продукція вказаних галузей на той час украй важко знаходила збут як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

З ретроспективного погляду можна вважати успіхом, що наприкінці 1990-х рр. «високотехнологічні ілюзії» в державній стратегії тимчасово було відкладено й переміг прагматичний підхід — основний пріоритет у промисловій політиці було надано експортоорієнтованим (реально, а не потенційно) галузям, і передусім — гірничо-металургійному комплексу. Ця теза не означає, що треба розвивати сировинні галузі за рахунок високотехнологічних. Проте слід мати змогу подивитись у вічі реальності. В даному разі, сприяння розвитку ГМК мало в підсумку посприяти й розвиткові економіки загалом та наповнити державну скарбницю, з якої вже можна було б інвестувати в інші пріоритети (хоча, як показала історія 2000-х рр., пріоритетом стали не високі технології, а банальний соціальний популізм). Експорт металопродукції для України відіграв роль, аналогічну експорту нафти й газу для тогочасної російської економіки.

У другій половині 1990-х рр. тезу про те, що металургія здатна стати локомотивом економіки, сприйняли б як надто оптимістичну. Так, генеральний директор виробничо-господарського об'єднання «Укрметалургпром» В. Харахула констатував наприкінці 1998 р.: «...за нинішнього розподілу металопродукції — це катастрофа не тільки для гірничо-металургійного комплексу, але й для усього народного господарства України, експортувати в подальшому таку кількість металу не дозволить технологічний стан наших підприємств, а перспективи внутрішнього ринку взагалі незрозумілі» [15, с. 3]. В цьому контексті звернімо увагу на те, як сформулював завдання економічного експерименту один з його головних ідеологів та лобістів народний депутат В. Гурув: «За нестачі власних ресурсів подолати кризові явища у забезпеченні металургійного виробництва енергоносіями й одночасно реформувати галузь на принципово інших економічних засадах» [Цит. за 1, с. 126].

Зазначимо, що до 1999 р. час від часу практикувалися прямі субсидії окремим підприємствам (у результаті «індивідуального лобіювання»), але тривалого ефекту ці заходи не мали, оскільки не спричиняли кардинальних змін на краще. Найсуттєвішим кроком у цьому напрямку стала постанова Верховної Ради від 6 жовтня 1998 р. «Про заходи щодо подолання кризового стану в гірничо-металургійному комплексі України». Документ містив низку рекомендацій Кабміну та Нацбанку щодо коригування нормативів відрахувань метпідприємств до різноманітних бюджетних фондів, дещо лібералізував валютне й митне регулювання для підприємств галузі, надавав можливість диференціювати тарифи на енергоносії, чіткіше визначав зобов'язання підприємств залізничного транспорту, які перевозили вантаж в інтересах ГМК тощо. Крім того, керівникам підприємств дозволялось у першу чергу спрямовувати кошти на погашення заборгованості з заробіт-

ної плати та платежів до Пенсійного фонду. Втім, оскільки постанова була переважно рекомендаційною, органи виконавчої влади застосовували її в ручному режимі, а деякі положення — вибірково до окремих підприємств. Як результат, системно стан галузі не поліпшився. Так, через дев'ять місяців після прийняття постанови заступник міністра промислової політики С. Грищенко (під час представлення в парламенті законопроекту про економічний експеримент) констатував такі наслідки: «...Сьогодні ми бачимо зростання обсягів виробництва у більшості підгалузей металургійного комплексу. Але, на жаль, бачимо й зворотне. Бачимо, що зростання обсягів виробництва не супроводжується покращенням фінансово-економічного стану підприємств, і коло це може неухильно знижуватися» [14]. Крім того, він наводив такі показники роботи галузі: нестача обігових коштів на 1 липня 1999 р. досягла 6,4 млрд. грн., темпи зростання їх дефіциту становили 660–670 млн. грн. за квартал, дебіторська заборгованість підприємств становила 6 млрд. грн., кредиторська — понад 15 млрд. грн., основні фонди були зношені на 56%, сума амортизаційних відрахувань досягла 3,7% (її не вистачало навіть для покриття витрат на поточні та капітальні ремонти) [14].

З огляду на сказане, досить виправданим став підхід, коли створювалися умови не для окремого заводу, а для виходу з кризи галузі в цілому. Очевидно, що цей підхід мав підтримку і в бізнес-колах, які пов'язували майбутнє з роботою в металургії. Крім того, в цьому збіглися інтереси як «червоних директорів», так і нових підприємців. Підтримка експерименту з боку ділових кіл, методи, якими вона проводилася, її канали лобіювання — все це потребує окремого дослідження. В будь-якому разі очевидно, що відповідний законопроект пройшов досить складне попереднє узгодження. Так, згідно з постановою Верховної Ради від 6 жовтня 1998 р. законопроект Кабмін мав розробити й подати на розгляд протягом місяця. Крім того, той же С. Грищенко зауважував, що Мінпромполітики розраховувало розпочати експеримент з 1 січня 1999 р. Тоді як на перше читання в парламенті документ вийшов лише на початку липня 1999 р.

Так чи інакше, у Верховній Раді 3-го скликання суто до металургійного лобі можна було віднести дев'ять народних депутатів (Табл. 1). Судячи зі стенограми розглядів відповідного законопроекту, в першому та другому читаннях значних заперечень щодо нього у депутатського корпусу не було: народні обранці цікавилися переліком підприємств, на які буде поширено експеримент, а також була пропозиція жорсткіше ставитися до дотримання норм закону на приватизованих металургійних підприємствах. Загалом законопроект у другому читанні підтримали 256 народних депутатів.

Таблиця 1. Народні депутати Верховної Ради України 3-го скликання, які можуть бути віднесені до металургійного лобі

Народний депутат	Підприємство / установа, з якою пов'язаний
Гуров В.	Екс-співробітник «Криворіжсталі»
Жеваго К.	Заступник голови ради «Полтавського ГЗК»
Кравченко М.	Генеральний директор асоціації «Укрвогнетрив»
Литюк А.	Екс-співробітник меткомбінату «Азовсталь»
Матвієнков С.	Заступник директора «ММК ім. Ілліча»
Пейгалайнен А.	Екс-співробітник «Харцизького трубного заводу»
Пінчук В.	Президент науково-виробничої інвестиційної групи «Інтерпайп»
Чукмасов С.	Екс-заступник директора «Дніпропетровського трубного заводу»
Янковський М.	Президент концерну «Стірол»

Джерело: біографічні дані на офіційному сайті Верховної Ради України

Державна підтримка певних галузей, зокрема металургії, не була винятком і в найбільш розвинутих ринкових економіках. Так, у США для цього використовувалися цільові гранти, надання гарантій під кредити, прискорені темпи амортизації, безвідсоткові кредити, спеціальні тарифи на електроенергію, спеціальні інфраструктурні гранти і т. п. Однак системного підходу на зразок застосованого в ході «економічного експерименту» в ГМК України в світовій практиці металургії не було.

Отже, режим найбільшого сприяння розвитку ГМК стартував з 1 липня 1999 р. Верховна Рада, погодившись з аргументами уряду В. Пустовойтенка та металургійного лобі в самому парламенті, прийняла 14 липня закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України». Згідно з цим документом, галузі отримували такі преференції (в різний час режим поширювався на 64 вітчизняних підприємства):

- реструктуризація заборгованості за обов'язковими виплатами в бюджети усіх рівнів, а також пені та штрафів, що накопичилися на 01.07.1999;

- скорочення податку на прибуток з 30 до 9% (з 2001 р. — до 15%);

- зменшення ставки обов'язкового збору в державний інноваційний фонд на 50%;

– звільнення від збору на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних шляхів загального користування;

– надання Державній податковій інспекції права виділяти підприємствам безвідсотковий податковий кредит на термін до 36 місяців;

– нарешті, 70% від збору за забруднення навколишнього середовища підприємства могли залишати в себе за умови обов'язкового спрямування їх на природоохоронні заходи.

Фінансові ресурси, що вивільнялися за рахунок наведених преференцій, мали спрямовуватися виключно на поповнення обігових коштів. При цьому за підприємствами встановлювався жорсткий контроль і в разі нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні виплати до бюджетів і спецфондів мали вноситися без затримки, інакше завод міг бути виключений зі списку підприємств, на які поширювалися преференції. Щоправда, в реальності не всім підприємствам вдавалося дотримуватися всього комплексу вимог.

Загалом логіка експерименту була спрямована не тільки на фінансове оздоровлення, але й на запуск галузі в самостійне, без державної підтримки, плавання. За підсумками 2000 р. виробництво в ГМК зросло на 17%. Безсумнівно, таким результатам сприяли зовнішньоекономічна кон'юнктура, а також курсова політика (позитивно вплинула девальвація національної валюти 1998 р.). За даними Міністерства економіки і з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток у галузі виріс на 57,2%, експорт — у 1,9 раза (частково вийшли з «тіні» зовнішні поставки), рентабельність реалізованої продукції досягла 26,3%, частка бартерних операцій зменшилася з 36,1% в 1999 р. до 11,1% у 2000 р. Платежі в бюджети всіх рівнів виріли на 48,2%, перерахування в Пенсійний фонд — на 52,2%. Заборгованість із заробітних плат зменшилася вдвічі. На чверть збільшилися витрати на технічну модернізацію виробництва. Дефіцит обігових коштів, подолання якого було однією з головних цілей експерименту, скоротився з 3,4 млрд. грн. (на початок 2000 р.) до 0,6 млрд. грн. (на початок 2001 р.). Все це поліпшило макроекономічні показники: 2000 р. став першим роком в незалежній Україні, коли було зафіксовано позитивну динаміку валового внутрішнього продукту. При цьому розрахунки впливу експерименту на баланс втрат і надходжень бюджетів усіх рівнів та Пенсійного фонду свідчать, що ГМК дотувався тільки в другому півріччі 1999 р., а в наступні два роки суттєво наростив виплати державі (Табл. 2).

Таблиця 2. Баланс витрат/надходжень до бюджетів усіх рівнів та Пенсійного фонду від економічного експерименту в ГМК (друга половина 1999 — 2001 рр.), млн. грн.

	3–4 кв. 1999 р.	2000	2001
Сплачено до бюджетів усіх рівнів	633,2	1979,9	1894,3
Сплачено до Пенсійного фонду	268,0	899,5	1095,5
Усього сплачено	901,2	2879,4	2989,8
Сума отриманих пільгових коштів	389,2	1658,1	616,0
Недоїмка з виплат до бюджетів усіх рівнів	377,8	190,5	35,1
Заборгованість перед Пенсійним фондом	309,1	429,8	105,1
Усього отримано (пільги плюс заборгованість)	1076,1	2278,4	756,2
Баланс	(174,9)	601	2233,6

Джерело: розрахунок автора на основі даних праці «Розвиток сектора чорної металургії в Україні. Аналітичний огляд», 2004 [12, с. 91].

Сумарно, за два з половиною роки галузь виплатила на 2,6 млрд. грн. більше, ніж отримала. І це, не враховуючи десятиразового зниження заборгованості з заробітної плати, поповнення обігових коштів і розширення обсягів капіталовкладень. Щодо останнього, то варто звернути увагу на різке зростання показника прямих іноземних інвестицій у галузь. Якщо на початок 1999 р. їхній обсяг оцінювався в 76,7 млн. дол., то вже на початку 2000 р. їх було 130,8 млн. дол. А на початок 2001 р. і на 2002 р. в секторі «металургія та оброблення металу» статистична служба фіксувала 166,9 млн. дол. та 237,6 млн. дол. відповідно (варто відзначити, що з 2001 р. Держкомстат змінив методику підрахунку інвестицій, перейшовши з галузевого принципу на відстежування видів економічної діяльності, тому порівняння даних за 2000 р. та 2001 р. умовне й радше демонструє тенденцію) [9, с. 381–382]. Очевидно, що це були переважно кошти українських власників, які поверталися в країну (щодо збільшення обсягів див. також дані про освоєння капітальних інвестицій у табл. 3).

**Таблиця 3. Показники освоєння валових інвестицій
на металургійних і феросплавних підприємствах
ВГО «Металургпром», 1999–2003 рр.**

	1999	2000	2001	2002	2003
Валові інвестиції всього, млн. грн.	1226,85 (+133,9 до 1998 р.)	1831,16 (+604,3 до 1999 р.)	1642,75 (-188,4 до 2000 р.)	1627,45 (-15,3 млн. до 2001 р.)	2028,8 (+401,35 до 2002 р.)
Витрати на охорону навколишнього середовища, млн. грн.	39,96 (+ 1,0 до 1998 р.)	74,75 (+34,79 до 1999 р.)	71,04 (- 3,71 до 2000 р.)	82,01 (+10,97 до 2001 р.)	167,2 (+ 85,19 до 2002 г.)
Відношення витрат на охорону довкілля до валових інвестицій, %	3,2	4,0	4,3	5,0	8,24

Джерело: Харахулах В. Анализ производственной и финансово-экономической деятельности металлургических предприятий Украины в 2003–2004 годах и состояние технического перевооружения. Текст доповіді на «Метал-форумі Україна-2004», 14–16 жовтня 2004 р.

Загалом можна стверджувати, що економічний експеримент у ГМК другої половини 1999–2001 рр. основної мети — кардинального фінансового оздоровлення підприємств — досяг. Вже це було само по собі цінним, але тим самим також сформувалося стабільне джерело надходжень для бюджетів усіх рівень. Як зазначали автори аналітичного огляду «Розвиток сектора чорної металургії в Україні», одним з позитивних результатів експерименту було те, що «Частиною отриманих пільг є списання безнадійних заборгованостей, що забезпечило нормалізацію господарської діяльності підприємств і створило умови для наступних стабільних надходжень коштів до бюджету (замість подальшого накопичення заборгованостей)» [12, с. 90].

Звернімо увагу на ще один захід, який мав би підвищити на той час рівень інвестицій у промисловість загалом та в металургію зокрема, а також сприяти закріпленню позитивних тенденцій, отриманих у результаті економічного експерименту. Цим заходом повинна була стати амністія «тіньових капіталів». На початку 2000-х рр. у Верховній Раді було зареєстровано кілька законопроектів щодо легалізації доходів: Президента Л. Кучми

«Про легалізацію доходів фізичних осіб, з яких несплачені податки в бюджеті і державні цільові фонди», народного депутата Л. Черновецького «Про економічну амністію» та групи депутатів (яких відносили до банківського лобі в парламенті) «Про податкову амністію». Однак жоден з них так і не було втілено в життя, насамперед через недовіру між державою та великим бізнесом. Можна погодитися з оцінкою тогочасної ситуації від Агентства ділової інформації «Контекст»: «...Фактор недовіри є головною причиною того, що неодноразові спроби перевести проведення амністії з площини обміну думками на рівень законодавчих актів наштовхувалися на несприйняття бізнес-груп... Держава не має достатнього авторитету для того, щоб переконати ділові кола у серйозності своїх намірів не переслідувати підприємців після оприлюднення ними реальних доходів» [3].

Економічний експеримент у ГМК мав закінчитися 31 грудня 2001 р. Ближче до цього терміну в центральних органах влади знову розгорнулися гострі дискусії щодо продовження дії комплексу преференцій. Кабмін на той час очолював А. Кінах, на якого тиснули з двох боків (до речі, він як керівник парламентського комітету з промислової політики був одним із розробників постанови Верховної Ради від 6 жовтня 1998 р., в якій ставилося завдання розробити законопроект щодо економічного експерименту, а за рік, уже в рангу віце-прем'єра, став куратором промисловості). З одного боку, металурги та їхнє політичне лобі виступали за продовження експерименту принаймні ще на рік. З іншого, впливові високопосадовці економічного блоку Кабміну (віце-прем'єр-міністр В. Роговий, Міністерство фінансів, Міністерство економіки і з питань євроінтеграції, Державна податкова інспекція) були категорично проти податкових преференцій для будь-якої галузі промисловості. В жовтні 2001 р. Кабмін відхилив відповідний законопроект Міністерства промислової політики й вирішив відправити його на доопрацювання принциповому противнику експерименту — віце-прем'єру В. Роговому. Подальша доля законопроекту ув'язувалася з прийняттям у парламенті нового Податкового кодексу. Прем'єр-міністр А. Кінах заявляв, що продовження експерименту було не потрібне у випадку прийняття кодексу. Але, за свідченнями учасників подій, у тій складній ситуації чашу терезів на користь металургів схилив Президент Л. Кучма. Як наслідок уряд у листопаді 2001 р. схвалив законопроект і направив його до Верховної Ради.

Відштовхуючись від логіки, закладеної в експеримент (перетворити металургію на локомотив для інших галузей), він мав припинитися в ГМК і розпочатися в підгалузях машинобудування. До речі, Верховна Рада за результатами слухань ще в середині 2000 р. рекомендувала уряду В. Ющенка розглянути можливість поширення експерименту на інші галузі економіки [10].

Розвиток машинобудування, в свою чергу, сприяв би диверсифікації економіки, а через розширення внутрішнього попиту пом'якшив би залежність металургів від коливань на зовнішніх ринках. Однак лобістський потенціал і вузькогалузевий егоїзм металургів переважили над доказами опонентів. Ідею продовження преференцій для металургів було прийнято, однак настільки урізаною, що користі принесла мало.

Стратегічна помилка, помножена на погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури, вилилася в гальмування темпів розвитку як самого ГМК, так і всієї економіки. Опосередковано це підтверджував і В. Пустовойтенко у оцінці результатів експерименту: «Хоча не все сталося, як гадалося: в наступні роки структурні перекоси лише посилюються, і нині на металургію припадає 32–34%» [11, с. 244].

Після піднесення наприкінці 1990-х рр. темпи зростання внутрішнього споживання металопродукції сповільнилися: 2000 р. вони сягали 30,8%, 2001 р. — 23,5%, 2002 р. — 8,2%; зокрема, 2002 р. споживання прокату становило 4,54 млн. т [7].

Окремо варто звернути увагу на дисбаланс, викликаний інтенсивним зростанням обсягів виробництва ГМК: загострилися суперечки між ресурсними підгалузями (гірничодобувною, коксохімічною, бруктозаготівельною) та виробниками продукції вищих переділів. І при цьому інколи в підприємств-конфліктерів був один власник — держава (особливо ця ситуація була парадоксальною до приватизації гірничорудних підприємств, що входили до «Укррудпрому»). Відзначу також, що кількість учасників продовженого експерименту було зменшено до 41. Примітно, що відповідний перелік Кабмін затвердив тільки в травні 2002 р. (з подачі Міністерства фінансів також було виключено нових претендентів на участь у експерименті — машинобудівні підприємства [13, с. 34]). Окрім того, всі підприємства сплачували обов'язкові платежі в повному обсязі, й тільки після цього частина коштів мала повертатися на заводи.

Ще одним негативним наслідком штучного продовження режиму преференцій було утримування на плаву безперспективних, енергоємних і екологічно шкідливих виробництв. Наприклад, «Макіївського металургійного комбінату», більшої частини виробничих ліній «Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського» тощо. Тим самим підтримувалися й неефективні та недалекоглядні управлінські компанії.

Окрім вузького внутрішнього ринку, з більшою силою після економічного експерименту в ГМК постала «стара нова проблема» — обмеження доступу українських металовиробників на зовнішні ринки. Сам факт експерименту (занадто «затяжного») викликав звинувачення в прямому державному субсидуванні галузі, й у результаті ініціювалися різноманітні ан-

тидемпінгові розслідування. Це стало настільки значною проблемою, що вже у липні 2002 р. генеральний директор найбільшого українського меткомбінату «Криворіжсталь» (майже 20% від тогочасного загального виробництва сталі в країні) звернувся з листом до Міністерства промислової політики та Міністерства економіки і з європейської інтеграції з проханням виключити його підприємство з переліку тих, на які поширюється режим «економічного експерименту». Причиною було те, що комбінат звинувачували в демпінговій політиці на окремих зовнішніх ринках.

Водночас потрібно відзначити й позитивні моменти продовженого експерименту. Так, податкові преференції 2002 р. дещо змішували акценти галузевої політики. Однією з головних цілей у 1999–2001 рр. було вирішення проблеми дефіциту обігових коштів. 2002 р. фінансові ресурси, що вивільнялися (не менше 75%), мали спрямовуватися передусім на модернізацію виробництва, впровадження інновацій та енергоощадних технологій. Тим самим формувався платоспроможний попит на продукцію частини вітчизняних підприємств важкого машинобудування. З покращенням зовнішньоекономічної кон'юнктури 2003 р. підприємства ГМК суттєво наростили модернізаційні бюджети. Опосередкованим результатом цього стали відносно високі темпи зростання в машинобудуванні (безумовно, давалася ознака також низька порівняльна база, результат глибокого падіння середини 1990-х рр.). Втім, попри позитивні зрушення, система господарювання залишилася надзалежною від циклічних цінових перепадів на світовому ринку металопродукції.

До речі, металурги, серед іншого, були невдоволені фінансовою схемою продовженого експерименту. Накопичені в його рамках кошти спрямовувалися на спеціальні рахунки у Державній скарбниці та могли використовуватися на реструктуризацію або на інвестиційний проект лише після узгодження з Мінпромполітики. На це досить гостро відреагував народний депутат і водночас генеральний директор ММК ім. Ілліча В. Бойко: «Кому потрібен закон про подальший розвиток ГМК, якщо ми все одно платимо 30% податку [на прибуток — авт.]? Необхідно, щоб 70–80% екологічних платежів [за забруднення навколишнього середовища — В. Г.] залишалися на підприємствах-забруднювачах для реконструкції і дійсного покращення екологічної ситуації, а не були б для когось годівницею» [4, с. 14]. Відповідно, він теж хотів, щоб його підприємство виключили зі списку.

У такій ситуації політика продовження економічного експерименту зазнала поразки й зійшла нанівець. Основна проблема полягала в тому, що не було знайдено балансу інтересів між провідними заінтересованими силами: державою, металургами, суміжними галузями, імпортерами української продукції, і, врешті рещт, суспільством. Саме 2002 р. сягає корінням

уявлення про те, боцімто ГМК дали можливість розвиватися за рахунок інших галузей економіки та платників податків. Звідси ж пішов і міф про всемогутність впливу металургійного лобі.

Було б неправильним стверджувати, що металургійне лобі абсолютно домінувало в державних органах влади. Насправді галузь не була «священною коровою». Навпаки, після закінчення експерименту вона все частіше відігравала роль корови «дійної». В першу чергу, монопольним становищем користувалися державні «Нафтогаз України» та «Укрзалізниця». Вони неодноразово суттєво піднімали тарифи: на постачання енергоносіїв, транспортні послуги, користування піввагонами тощо. Звернімо також увагу, що після 2002 р. і економічної кризи 2008–2009 рр. значної державної підтримки ГМК не було. Наприклад, «Національною програмою розвитку та реформування ГМК України на період до 2011 р.» не передбачалося жодної бюджетної гривні чи податкової пільги для металовиробників (лише досить символічні суми на підтримку галузевої науки). Варто також згадати, що станом на кінець 2001 р. заборгованість з повернення податку на додану вартість перед підприємствами галузі сягнула 6 млрд. грн. [16, с. 27].

Ще більше тиск на ГМК посилювався після президентських виборів 2004 р. — вважалося, що галузь мала «відпрацювати» зиск від економічного експерименту. В перші місяці роботи Кабмін Ю. Тимошенко підняв тарифи на вантажні залізничні перевезення на 50%, ревальював національну валюту (що знизило прибутки металургів від експорту), підняв ціни на газ та вугілля. Однак черговий циклічний спад на світовому ринку з другої половини 2005 р. не тільки вдарив по вітчизняній металургії (на деяких підприємствах призупинили роботу окремі виробничі ділянки), але й потягнув донизу економічні показники всієї країни. Це змусило уряд Ю. Тимошенко зробити кілька кроків назад: було обіцяно зафіксувати (тобто деякий час не підвищувати) ціни на енергоносії та послуги транспортних монополій, а при прем'єр-міністрові було створено спеціальну робочу групу, до якої ввійшли власники та керівники найбільших металургійних компаній. Мета її роботи — максимальне скорочення часу проходження антикризових заходів через державні бюрократичні структури. Подальше розгортання політичного протистояння в країні не тільки унеможливило системну державну промислово-політичну, але й суттєво підвищувало інвестиційні ризики.

Загалом, якщо говорити про ступінь впливу «експерименту» на стан справ в українському ГМК, необхідно зазначити — він виконав роль «розгінного блоку» економічного розвитку. І в цьому сенсі його наслідки відчуватимуться ще не один десяток років. Щодо безпосереднього розвитку галузі, то завдяки комплексу податкових преференцій вона вийшла з депресії та стала на ринкові рейки.

Подальшими напрямками дослідження історії антикризової промислової політики в Україні є вивчення мультиплікативного позитивного ефекту, який справив «економічний експеримент в гірничо-металургійному комплексі» на інші галузі промисловості та економіки в цілому. Крім того, необхідно вивчити взаємозв'язки між відновленням зростання у металургії та становленням вітчизняних фінансово-промислових конгломератів. Оскільки після закінчення приватизації в галузі підтримка сталого розвитку виробництва та проведення антициклічної політики стала насамперед справою приватного капіталу. Вартим уваги також буде розгляд того, як змінювався розклад між політичними силами під впливом структурних змін у промисловості.

1. Головки В. «Экономический эксперимент» в ГМК Украины: мифы и реальность / В. Головки // *Металлоснабжение и сбыт*. — 2005. — № 7–8. — С. 123–130.

2. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.

3. Загородний Т. Украина хочет выйти из «тени» : [Електронний ресурс] / Т. Загородний // Агентство деловой информации «Контекст», 12.03.2003. — Режим доступу : www.context-ua.com

4. «Ильич» не хочет льгот // *Металлбюллетень*. Украина. — 2002. — № 5. — С. 14.

5. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Касьянов Г. — К. : Наш час, 2008. — 432 с.

6. Легейда Н. Економічні наслідки державної підтримки металургійних підприємств: приклад України : [Електронний ресурс] / Н. Легейда // Наукові матеріали Інституту Економічних досліджень та політичних консультацій в Україні. — № 16. — Вересень, 2002. — С. 36. — Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/WP/2002/WP_16_ukr.pdf

7. Мьикитин Т. Металурги захищаються : [Електронний ресурс] / Т. Мьикитин // Агентство деловой информации «Контекст», 11.02.2003. — Режим доступу : www.context-ua.com

8. Плющ М. Промисловість України у 80–90-і роки: люди, проблеми, уроки / Плющ М. — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 335 с.

9. Послання Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році (статистичні таблиці)». — К., 2004. — С. 381–382.

10. Постанова Верховної Ради України Про підсумки виконання Закону України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України» та поширення його дії на підприємства інших галузей економіки України. 13.07.2000 : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1892-14>

11. Пустовойтенко В. Сьома вершина / Пустовойтенко В. — К. : Новий друк, 2007. — 472 с.

12. Розвиток сектора чорної металургії України. Аналітичний огляд. — К. : Міленіум, 2004. — 110 с.

13. Смакула Т. «За що, батьку»? / Т. Смакула // *Металлбюллетень*. Украина. — 2002. — № 5. — С. 33–37.

14. Стенограма виступу С. Грищенка на 83-му засіданні Верховної Ради України 3-го скликання, 2 липня 1999 р. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://static.rada.gov.ua/zakon/skl3/BUL33/020799_83.htm

15. Сомов А. Украине некуда девать металл. О проблемах металлургического комплекса рассказывает генеральный директор ПХО «Укрметаллургпром» Василий Харахулах / А. Сомов // Металлбюллетень. Украина. — 1998. — № 12. — С. 3–7.

16. Теплов Л. Депутат, дай себя убедить. Интервью с председателем подкомитета Верховной Рады по вопросам ГМК и химической промышленности С. Матвиенкова / Л. Теплов // Металлбюллетень. Украина. — 2001. — № 11. — С. 36–38.

С. І. Лисенко

УДК: 94(477):327

ДІАЛОГ КУЛЬТУР І ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ЄВРАЗІЙСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглядаються передумови формування сучасної української історіографії проблеми діалогу культур та українського євразійства. Аналізуються погляди на те, що слід розуміти під Заходом і Сходом, під діалогом культур та проблемою українського євразійства. Виділяються основні концепції діалогу й напрямки в оцінках як окремих складових проблеми, так і її в цілому.

Ключові слова: культура, євразійство, історіографія, Схід, Захід.

В статье рассматриваются предпосылки формирования современной украинской историографии проблемы диалога культур и украинского евроазиатства. Анализируются взгляды на то, что следует подразумевать под Западом и Востоком, под диалогом культур и проблемой украинского евроазиатства. Выделяются основные концепции диалога и направления в оценках как отдельных составляющих проблемы, так и ее в целом.

Ключевые слова: культура, евроазиатство, историография, Восток, Запад.

In the article pre-conditions of forming of modern Ukrainian historiography of problem of cultural dialogue and Ukrainian Eurasianism are examined. Looks are analysed to that it follows to understand under the West and East, under the dialogue of cultures and problem of Ukrainian Eurasianism. Basic conceptions of dialogue and directions are distinguished in the estimations of both separate constituents of problem and her on the whole. Researchers of culture cooperations of Ukraine didn't work out the same point of view about its civilization-spatial identity. Looks to the same aspects can be opposite. Both problems are com-

paratively scantily explored in Ukrainian historiography. The protracted period of soviet power have influenced negatively on research development, when a problem was examined. In modern Ukrainian historiography hasn't terminological unity concerning that it follows to consider East, and that it follows to consider West. There isn't methodological unity in that, what approach it follows to take for basis.

Keywords: culture, Eurasianism, historiography, East, the West.

Простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків був яскраво вираженою контактною зоною зі строкатим спектром соціокультурних феноменів. Їхня багатоманітність і притягання/відштовхування поки що мало досліджені, хоча потребу в якійсь узагальнювальній моделі історики та культурологи відчують уже давно — починаючи від перших спроб створити схему «національної історії», яка утвердилась у II половині XIX — на початку XX ст. [13, с. 333]. Враження солідного наукового фундаменту під проблемою примарне. Книга І. Шевченка [«Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нарис з історії культури до початку XVIII століття». — С. Л.] є, по суті, першим досвідом детального дослідження проблеми. Не з суми фактів виводиться узагальнення, а навпаки факти підводяться під узагальнення [10, с. 28.].

Отже, потребує дослідження не тільки сама проблема діалогу культур на території України, а і те, як цю проблему намагалися вирішити дослідники.

В історіографічному плані проблему взаємовпливу різних культур на території України порушує Н. Яковенко у статті «Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї», включеній до книги «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.». Переважно дослідниця приділяє увагу становленню проблеми та розвитку її дослідження до 1991 р. Щодо сучасного періоду, Н. Яковенко відзначає слабку дослідженість Сходу і проблему «втраченого за часів советизації професіоналізму, без якого неможливо спрямувати... науковців у бік компаративних досліджень та антропологічної історії» [13, с. 333–365]. Також до питання звертається М. І. Лахижа, розглядаючи погляди українських і зарубіжних авторів і приходячи до висновку, що проблема дуже заполітизована [7].

Мета роботи полягає в тому, щоб проаналізувати ситуацію, яка склалася в сучасній українській історіографії навколо вказаної проблеми.

Велику увагу впливу географічного розташування на долю України приділяв ще М. Грушевський: «В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом проявами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліте історичного життя передало сучасним поколін-

ням, — українська територія багато завинила» [4, с. 16]. Таким чином, можна вважати, що М. Грушевський започаткував серед українських дослідників долі України в оточенні різних культур погляди «географічного фаталізму».

М. Грушевський, простежуючи історію слов'ян від найдавніших часів, прагнув збагнути її у лоні індоєвропейської спільноти, в історико-культурних зносинах праслов'ян з етнічними спільнотами болгар, германців, гуннів, угро-фіннів, іранців та ін., а надто в епоху переселення народів IV–VI ст. і пізніше [2, с. 17].

У творах львівських учнів Грушевського опозиція «Схід — Захід» модифікувалась у метафізичний трикутник, всередині якого нібито реалізувалися провідні ідеї української історії, ворожі «Сходу» (Степові) — у боротьбі за господарське освоєння земель, «Заходу» (Польщі) — у політичних зіткненнях, і «Півночі» (Росії) — у расовому і культурному сенсі.

На початку 1920-тих рр. виникли дві ідеї, пов'язані з життєпростором України: 1) про Україну як феномен «окраїни» водночас і Європи й Азії — простір, де вони переливаються одна в одну; 2) про Україну як цивілізаційне перехрестя між «Заходом» і «Сходом», тобто між «Європою» як широко сприйнятою культурною спільнотою і настільки ж метафоричною «Азією».

Першу зі згаданих ідей найповніше виклав 1923 р. С. Рудницький у праці «Огляд національної території України» [13, с. 335]. Цьому погляду принципово суперечила ідея В. Липинського. У написаному 1923, а надрукованому 1925 р. науково-популярному есе «Релігія і Церква в історії України» він уперше окреслив Україну як терен «між Сходом і Заходом». [13, с. 336]. У трактаті Липинського «Листи до братів-хліборобів» (1926) серед причин недержавності України на перше місце ставиться географічне розташування.

Щодо української історіографії, то в міжвоєнні часи формула України як відкритого для зовнішніх впливів терену (на відміну від самодостатнього життєпростору класичної національної історіографії) упродовж 1930-х уже виразно утверджується у науковому дискурсі.

Тоді ж окреслюється наполегливий «західний» акцент, відшукування в історії та культурі України лише елементів «споріднення з Європою». Адже поняття «Сходу» додатково обростало ідеологічною, культурною і навіть просторовою семантикою [13, с. 340–341]. Крім того, це давало шанс відтінити роль України як щита європейської культури перед «азійськими варварами» [13, с. 343–344].

За Лисяком-Рудницьким, Україна постільки одночасно була частиною європейського світу, поскільки українці прагнули синтезу між Сходом і За-

ходом. Україна, розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох, намагалася протягом історії поєднати ці дві традиції [8, с. 9].

Приймаючи в цілому формулу України як соціокультурного регіону «між Сходом і Заходом», американські й канадські історики у працях 1980–1990-х рр. звузили розпливчатий «Захід-взагалі» до проблеми трансляції європейської культурної традиції в Україну через Польщу — у концептах і моделях політичної культури, типові освіти, інтелектуальних пріоритетах, релігійних позиціях тощо. Найвиразніше це підсумував І. Шевченко [13, с. 345].

Загалом, І. Шевченко наголошує, що взаємовиключні поняття «Схід» і «Захід» увійшли в обіг за кілька століть до того, як Україна стала частиною цивілізованого світу. Разом з тим навіть поділ на західні і східні церковні християнські спільноти спочатку не був «антисхідним». Поняття «Захід» не потребує уточнення, оскільки його географічне і культурне значення збігаються. «Схід» дослідник поділяє на «візантійський» та «справжній», тобто степовий, втім, залишаючи розгляд впливу останнього на Україну власне сходознавцям [12].

Згортання «українізації» 1923–1929 рр. остаточно закріплювало таку офіційну модель українського життєпростору, в якій усі сторони світу, крім російської Півночі, тлумачилися як зовнішня загроза, простір, звідки в Україну не могло прийти й ніколи не приходило нічого доброго. У цей штамп мали вкладатися не лише подієва історія, але й етнологія, історія культури, історія мови тощо [13, с. 353].

У відносно ліберальних 1960-тих рефлексії на тему «європейського коріння» української культури почали множитися. Навіть у II половині 1970-тих — середині 1980-тих виходить у світ представницька кількість праць указаної орієнтації. Метанаукова функція концепту «західності» української культури ще яскравіше проявилася на зламі 1980-тих — 1990-тих рр., тобто напередодні проголошення і в перші роки незалежності. Набувши приголомшливої популярності, ця ідея віддзеркалювала щирі віру інтелігенції в те, що «європейське культурне коріння» допоможе Україні легко «повернутися до Європи», від якої українців начебто відірвала «азійська» Росія [13, с. 356].

Отже, підгрунття під сучасну українську історіографію проблеми почало закладатися ще від концепції М. Грушевського, але природний розвиток досліджень у цьому напрямі перервався за часів радянської влади, а дослідження в діаспорі були недоступні в УРСР. Тому після того, як Україна стала незалежною, проблему, по суті, довелося вирішувати по-новому з використанням минулого досвіду.

Перш ніж перейти до аналізу концепцій, які існують в сучасній українській історіографії щодо взаємодії культур на території України, слід з'ясувати, під яким кутом зору кожен з дослідників вирішує цю проблему.

О. Толочко слушно зауважує, що невідомо, хто саме й коли поставив історію і культуру України між Сходом та Заходом, а тому незрозуміло, що саме в різні часи мали на увазі під цими поняттями. Мало хто наважився дати чіткі їх визначення. На думку дослідника, формулювання «між Європою і Азією» точніше визначає суть дилеми, але все одно означає, по суті, «ніде», а Сходом для України була Візантія, а не Монголія, як багато хто вважає [10, с. 29].

Для П. Толочка Захід — це класична Греція, Рим, Візантія, загалом — Європа, культура якої впливала на розвиток варварських племен Східної Європи, а Схід — це світ євразійських кочових народів і держав [11, с. 20].

Я. Дашкевич вказує, що для українських істориків Схід — це часто Візантія або Московія, Північ та Південь відсутні, за таких умов він ототожнює Схід з територією поширення культур і цивілізації Азії, тобто тим, «що було на схід та південний схід від України» [5, с. 30].

Л. Залізник розміщує проблему в системі координат «Західна Європа» — «Євразія», цивілізаційним центром останньої дослідник називає Москву. При цьому він керується цивілізаційним підходом. Фундатор цивілізаційної концепції всесвітньої історії А. Тойнбі вважав, що в сучасному світі співіснують сім цивілізацій: японська, китайська, індійська, ісламська, латиноамериканська, східно- та західноєвропейська. Остання випереджає конкурентів, бо механізм її функціонування виявився ефективнішим. У його основі лежить приватна власність, що породжує динамічну ринкову економіку і дає виробнику економічну незалежність. Останнє зумовлює політичну й духовну свободу людини, що заважає узурпації і концентрації влади, гуманізує суспільство. Виникає європейська демократія з її вищим проявом — парламентаризмом. Західноєвропейські суспільства існують у формі національних держав (Франція, Швеція, Фінляндія, Польща). Ця модель існування, на думку А. Тойнбі, виявилася найбільш динамічною, ефективною, комфортною для людини і безпечною для сусідів, чим і пояснюється її поширення в наш час по всій планеті [6, с. 61].

Ю. Терещенко розглядає проблему через призму відносин між двома типами європейської цивілізації — західним (католицько-протестантським) і східним (греко-православним), але враховує і впливи азійсько-кочового світу [9, с. 4, 6].

Існує ще один погляд, пов'язаний з цивілізаційним підходом: Захід — це європейська цивілізація, а Схід — це євразійська система [3, с. 514].

Г. Вервес прямо не говорить, що має на увазі під Сходом і Заходом, але з контексту його праці випливає, що Схід — це все-таки Азія, а Захід — це Західна Європа, причому східнохристиянська культура розвивалася вже між Сходом і Заходом [2, с. 19].

Н. Яковенко виділяє Захід у значенні Європи і одразу три Сходи — візантійський, російський і тюркський [13, с. 364, 365].

Таким чином, серед істориків, які досліджують означену проблему, немає термінологічної єдності з приводу того, що слід вважати Сходом, а що — Заходом, та методологічної єдності у тому, який підхід слід брати за основу дослідження.

Термін «діалог культур» для означення ситуації в Україні вживає П. Толочко. На його думку, діалог культур — це природний процес, який на території України відбувався впродовж усієї її історії. В окремі періоди він призводив до незвичайного піднесення творчих сил того чи іншого етноутворення, породжував нерідко новий культурний феномен, що не мав прямих аналогів у попередній епосі [11, с. 20].

Одним із найпереконливіших прикладів такого розвитку П. Толочко вважає трипільську культуру V–III тис. до н. е., хоч і вказує, що вважати трипільців давніми українцями немає жодних підстав.

Особливо позначився взаємодією двох світів — східного і західного — період VII ст. до н. е. — III ст. н. е., коли степи майбутньої України заселили кіммерійці, скіфи і сармати, а на північному узбережжі Чорного моря виникли грецькі поліси. В результаті активного діалогу цих світів у степовій, а почасти і лісостеповій Україні утворилася культура скіфського часу, яку умовно можна назвати скіфо-античною.

Діалог культур тривав на території України і в римський час [11, с. 21]. Під впливом римських провінцій в Україні у II–V ст. склалася черняхівська археологічна культура. Є підстави стверджувати, що в лісостеповій зоні України вона належала слов'янам.

Важливим етапом діалогу культур був період Київської Русі, яка належала до найрозвиненіших країн середньовічної Європи. Виходом на європейську історичну арену Русь завдячувала також і допомозі сусідів, зокрема Візантії, Скандинавії, Хазарського каганату.

В усі часи діалог культур на нашій території відбувався шляхом не тільки запозичування, але й асимілятивної інтеграції носіїв різних культур. На ранніх етапах історії другий шлях був основним. Одні етноси накладалися на інші, змішувались, що призводило до появи цілком нових етносів і культур. На етапі зародження державності, стабілізації етносів і їхніх територій культурний розвиток регіонів відзначався насамперед впливами більш розвинених культур на менш розвинені за мирного співіснування.

Запозичення з престижної культури поширювались і на державно-політичну та релігійно-світоглядну сфери. Наприклад, у відносинах Русі з Візантією й Арабським халіфатом [11, с. 22].

Суттєві зміни на території України відбулися в результаті монголо-татарського панування на наших землях, а також інкорпорації південноруських земель Литвою і Польщею.

Отже, в усі часи культурогенез і етногенез на території майбутньої України перебували в постійній динаміці і тісному взаємному переплетенні. І як не було чистої культури якогось конкретного етносу, так не було і чистого, а тим більше незмінного впродовж тисячоліть етносу [11, с. 23].

Таким чином, П. Толочко дотримується концепції, за якою перед Україною впродовж віків проблеми вибору між Сходом і Заходом не існувало, вона одночасно була і на Заході, й на Сході. В усі епохи територія України становила велике історично-культурне порубіжжя (контактну зону), де зустрічалися культурні елементи різних світів [11, с. 20]. Етнокультурний розвиток у межах сучасної України впродовж кількох тисячоліть характеризується постійною взаємодією між Сходом і Заходом. Уся сума історичних фактів, за П. Толочком, категорично суперечить висновкам тих дослідників, згідно з якими євразійська кочова стихія діяла на український народ лише ззовні [11, с. 23]. Отже, докорінно заперечуються висновки, передусім, І. Лисяка-Рудницького.

На думку П. Толочка, постановка питання щодо євразійства України «Добре це чи погано?» не досить коректна. Абсолютизувати «нещасливість» географічного фактора не слід, адже порубіжність характерна для багатьох регіонів Євразії, що не завадило появі там стійких державних утворень. Наприклад, Київська Русь ні в чому не поступалася рафіновано-західним чи східним сусідам [11, с. 23]. Тобто дослідник не підтримує ідею М. Грушевського та його послідовників про «географічний фаталізм», але вказує, що далеко не завжди наші предки вміли скористатися зі свого геостратегічного становища, особливо у козацькому середньовіччі. За часів УНР і Гетьманату в державно-політичному і культурному житті України П. Толочко вбачає щонайменше дві орієнтаційні тенденції — західну і східну [11, с. 23]. Замість органічного поєднання цих тенденцій між ними відбувалася жорстка і навіть жорстока боротьба. Її головний негативний зміст полягав у тому, що відбувався розкол нації, і не так щодо різного розуміння державно-політичної моделі розвитку, як щодо культурно-історичної.

Належність України одночасно Сходу й Заходу, в широкому історико-культурному розумінні цих понять, П. Толочко вважає фундаментальною істиною [11, с. 25].

Я. Дашкевич відносить питання Великого кордону між двома групами людської цивілізації — європейською і неєвропейською — до «дискусійних», але мало дискутованих проблем нашої культурологічної, історичної, історико-етнографічної літератури [5, с. 28] і висловлює жаль з приводу того, що історик української культури може спокійно ігнорувати 1200 км Великого кордону зі Сходом, бо вдивляється лише на Північ і на Захід, хоча існували та існують ще й інші сторони світу — Схід і Південь [5, с. 44].

Сам Я. Дашкевич дотримується думки, що через територію України в минулому (від монголо-татарської навали до кін. XVIII ст.) проходив і досі проходить, рухаючись залежно від політичних обставин, Великий кордон, який прокладають по всій земній кулі.

Назва «Україна» — це також втілення Великого кордону: край одного світу, протиставленого іншому. Для середньовічної України прикордонна територія — це степи Право- і Лівобережжя; територія, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги — західноукраїнські землі, деякою мірою Литва і Польща [5, с. 30].

На різних прикладах доводиться теорія, що степова і лісостепова зони України зазнали за 5,5 століття кілька припливів і відпливів кордону [5, с. 32]. Але межа між панівними етносами (українським і тюркськими) не була непроникною [5, с. 33]. Переміщення Великого кордону то на північ, то на південь найкраще свідчать, що він не був спокійний [5, с. 37]. Разом з тим немає підстав протиставляти осілість і кочівництво в зонах уздовж Великого кордону: вони не протидіяли, а доповнювалися. Бар'єра не було [5, с. 39].

Елементи Сходу і Заходу контрастно чергувалися обабіч Великого кордону [5, с. 41]. Тюркський Схід глибоко ввійшов у духовне особисте і громадське життя. Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народному декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі [5, с. 42, 43].

Основний висновок Я. Дашкевича полягає в тому, що Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів: не тільки конфліктів, а й етнокультурного обміну. Не все характерне для Сходу без опору сприймали на Заході і навпаки (зокрема, релігійні ідеї), але сприймали багато. Кордони не лише роз'єднували, але й об'єднували народи — в усякому разі так було в минулому [5, с. 44].

Протилежних поглядів дотримується Л. Залізняк. Висновок про споконвічне євразійство українців, на його думку, суперечить численним історичним фактам, які свідчать про те, що Україна була тісно пов'язана з Заходом від постання у IX ст. першої української держави зі столицею у Києві [6, с. 62]. Думку про цивілізаційну належність українців до Євразії автор вважає «неоколоніальним міфом» [6, с. 68].

Київська Русь, на думку Л. Залізняка, за всіма параметрами належала до ранньосередньовічних держав Європи і з моменту виникнення була органічною частиною останньої. На користь цього твердження дослідник наводить такі докази: торговельний шлях з Балтії до Середземномор'я, навколо якого виникла Русь, був східною частиною загальноєвропейської торговельної мережі, на Русі поширилась європейська срібна монета (домінували торгово-економічні зв'язки західного спрямування), династійні шлюби київських князів і, відповідно, політичні зв'язки Русі були спрямовані на Захід. Прийняття християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейську культурну спільноту [6, с. 62].

Галицько-Волинське князівство було економічно, політично та культурно пов'язане з Центральною Європою настільки тісно, що нерідко звалось в європейських хроніках королівством.

У литовсько-польський період XIV–XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Литва та Польща були периферійно європейськими країнами. Європейська монета ходила в Україні до початку XVIII ст., аграрна колонізація українських степів у XVI–XVIII ст. була спричинена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на українську сільськогосподарську продукцію. Чумакування — це оптова торгівля, властива ранньобуржуазній економіці тогочасної Європи.

Л. Залізняк погоджується з істориками, які відзначали в Хмельниччині риси буржуазної революції, а козацьку займанщину вважає примітивною формою приватної власності на землю, яка є основою капіталістичних відносин у Західній Європі. В козацькі часи Україна була тісно пов'язана з Європою культурними зв'язками. Мистецтво розвивалося під впливом стилю бароко. Поширилася латина, європейська освіта. За зразками європейських університетів постала Києво-Могилянська академія.

Насильницький відрив України від Європи, на думку Л. Залізняка, розпочав Петро I [6, с. 63], бо з приєднанням до Російської імперії розпочалося втягування України в неринкове, кріпацьке господарство. Разом з тим Україну остаточно поглинула східноєвропейська цивілізація, яку уособлювали Російська імперія та її спадкоємець СРСР, лише в середині XX ст. з приєднанням Галичини до СРСР [6, с. 64]. Підводячи підсумок, Л. Залізняк зазначає, що протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. Її зв'язки з євразійською Росією не природні, не зумовлені об'єктивно геополітичною позицією України. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на деспотичний Схід сталася протягом останніх століть за експансії московського імперіалізму [6, с. 67]. Через невдалу геополітичну позицію Україна опинилася в прифронтівій смузі зіткнення західно- та східноєвропейської цивілізацій. У наш час через

перемогу в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед Україною стоїть проблема повернення до Європи. Визначальну роль у трансформації колишніх колоній Москви у цивілізовані європейські країни належить державній еліті [6, с. 68].

Отже, дослідник, поділяючи погляди «географічного фаталізму», до того ж наділяє поняття «Схід» і «Захід» певним ідеологічним змістом, звужуючи «Схід» для України до рамок євразійської Російської імперії.

Ю. Терещенко основний акцент ставить на відносинах між двома типами європейської цивілізації — західним (католицько-протестантським) і східним (греко-православним), де Україна прагнула до поєднання обох традицій у живий соціально-політичний і культурний синтез, ніколи не потребувала «революції», подібної до тієї, яку здійснив Петро I, щоб європеїзувати Росію; більше того, тривалий час вона слугувала для останньої важливим шляхом проникнення західноєвропейських впливів [9, с. 4].

Тобто, на відміну від П. Толочка, дослідник підтримує погляди І. Лисяка-Рудницького, крім того вважає, що за час історичного існування український народ виявив себе як органічна складова європейської спільноти народів [9, с. 4].

За Ю. Терещенком, українське суспільство завжди залишалося відкритим. Навіть у боротьбі з латинізованою Польщею Україна демонструвала, що протистоїть не західній цивілізації, а агресивним намаганням поневолення з боку сусіда [9, с. 4]. Про це свідчили неодноразові спільні виступи литовців-католиків і української знаті проти спроб інкорпорації в Польщу Литовсько-Руської держави, забезпечення з боку Б. Хмельницького римо-католицькій шляхті свободи віросповідання в козацькій державі, тісні контакти Війська Запорозького з протестантськими державами. Тенденція до активного сприйняття західної культури виявилась у діяльності багатьох інтелектуальних центрів — Львівської братської школи, Острозької академії, Кисво-Могилянського колегіуму, які багато в чому наслідували приклад європейської вищої школи. Про це ж свідчить і сприйняття в Україні великих мистецьких стилів — візантійсько-романського, готичного, ренесансу, бароко, рококо, класицизму, еkleктики і модерну, причому в основних хронологічних межах кожного з них.

Порівняльна характеристика соціальних структур, які витворив український народ, від «варварських» ранньофеодальних держав до розквіту абсолютизму, свідчить, що Україна у багатьох напрямках йшла одним шляхом з країнами Центральної і Західної Європи. Навіть козацтво, багато запозичивши в мусульманського світу, залишилося типовим європейським соціумом, що відіграв важливу роль у формуванні буржуазних відносин в Україні. Пошуки шляхів ліквідації поневолення України, які демонструва-

ло козацтво та інші стани, мали багато спільного з демократичними рухами в Західній Європі, що знайшло вияв у майже одночасному вибуху визвольної війни 1648–1654 рр. в Україні та революцій у Нідерландах і Англії [9, с. 5]. Тобто, знову бачимо підтримку версії, за якою визвольна війна під проводом Б. Хмельницького вважається буржуазною революцією.

Ю. Терещенко приходиться до висновку, що Україна силою географічного і геополітичного становища перебувала під перехресними впливами азійсько-кочового, орієнтально-візантійського та європейського світів, по-різному інтегруючи впливи кожного з них. І все ж вирішальним вектором її соціокультурної і політичної орієнтації він вважає європейську цивілізацію. Україні слід відійти від односторонньої орієнтації у політичному, економічному і культурному розвитку і відновити штучно перерваний зв'язок з європейськими країнами [9, с. 6].

Г. Вервес висловлюється про долю наших предків так: вони «мали творити свою культуру ще до Київської Русі, знаходячись на битій дорозі між Сходом і Заходом, об'єднуючись і асимілюючись з багатьма народами, шукаючи свого призначення. Коли... досягли чорноморського узбережжя,... прилучилися до чорноморсько-азовської еллінсько-римської цивілізації і осіли на цій неспокійній євразійській рівнині...» [2, с. 17].

Візантійсько-православна культура, в традиціях якої розвивалася духовність Київської Русі, функціонувала між Заходом і Сходом, не тільки в Києві і Новгороді, але й на Афоні, в Тирново і Константинополі. Водночас у світлі вітчизняних і зарубіжних джерел Г. Вервес бачить усі підстави твердити не лише про тяглість культурного розвитку в межах цієї спільноти, але й про збагачення його європейським духовним досвідом часів Ренесансу, Реформації і бароко. Культурні зв'язки з Західною Європою здійснювалися як через Польщу, яка в XVI ст. стає вогнищем Відродження і вступає у золотий вік духовності, так і безпосередньо [2, с. 19]. Уже в XIV–XVI ст. у Львові з'являються італійські не лише ремісники, але й інтелігенти, культурний вплив яких поширюється й на Луцьк, Острог, і далі на Київ. Під впливом західноєвропейського Відродження в XV — на поч. XVII ст. формуються ті риси української культури, які визначають її обличчя наступних століть [2, с. 20].

За Г. Вервесом, підсумовуючи багатомісячний досвід слов'ян у творенні духовних цінностей, можна стверджувати, що свою спільність вони засвідчують у часи не лише язичництва, але й християнства. Більше того, є певна закономірність синтезу й передачі досвіду від одного народу до інших. В цьому плані культурно-державницької естафети самоутвердження слід розглядати і українську культуру Козацької республіки, яка прагнула поєднати візантійсько-слов'янську традицію народів, на той час паралізова-

них турецьким і австрійським пануванням, з європейським гуманізмом і найрадикальнішими визвольними західними рухами [2, с. 23]. Отже, в цілому дослідник дотримується ідеї європейської належності України, хоч і відносить її не до власне Заходу, а до Східної Європи.

Згідно з концепцією авторів праці «Цивілізаційна історія України» М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського, після того як київський князь на рубежі IX–X ст. прийняв візантійську версію християнства, давньоруська держава стала органічною складовою східнохристиянської цивілізації на чолі з Візантією [3, с. 509]. З середини XI ст. східне християнство в повному обсязі визначало обличчя давньоруської культури. Цивілізаційна еволюція на землях сучасної України проходила у наступні часи в литовсько-польських державних структурах, а також у Османській Порті (Кримське ханство) [3, с. 510]. Після Переяславської ради виник колосальний імпульс для піднесення своєї позиції як у східнослов'янському світі, так і на ширших просторах, але українське суспільство поступово ввійшло до нових соціально-економічних і політичних структур [3, с. 511].

Цивілізаційні процеси тривали й у тих регіонах України, які в XVII–XX ст. увійшли до складу Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Угорщини та Румунії. У Галичині, Буковині та на Закарпатті українці, за ліберальніших режимів, ніж у Російській імперії, мали порівняно сприятливі умови для становлення структур громадянського суспільства. Але дослідники вважають, що саме в цей час формується цивілізаційний розлом українського етносу, західна частина якого мала можливість (хоча й обмежену) користуватися здобутками європейської цивілізації, а східна була змушена розвиватися у рамках євразійської системи [3, с. 514]. Таким чином, здійснюється диференційований підхід до визначення цивілізаційної належності України, що є певною мірою компромісним вирішенням проблеми українського євразійства.

Ще більш компромісним є погляд на проблему, який пропонує Н. Яковенко, на думку якої, кожен зі «Сходів» залишив у історії України яскраві сліди, які перемішувалися як між собою, так і з репліками «Заходу». Як приклад наводиться те, що в шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI–XVII ст. справді домінувала західна модель цінностей, але релігійне мислення трималося візантійської традиції, а лицарська субкультура мала явні тюркські ознаки, які ще виразніше проявилися в генотипі, пріоритетах життєвого укладу, типі господарювання, одязі, тощо [13, с. 364, 365].

О. Толочко досить скептично ставиться до розташування України між Сходом і Заходом, зазначаючи, що, зокрема, для Візантії існував поділ на «центр» і «периферію», який ніколи не мав нічого спільного ні з геогра-

фією, ні навіть з реальним співвідношенням його складових. Русь для Візантії залишалася північною крайною тавроскіфів.

Дослідник вказує, що, якщо вважати систему координат Пн. — Пд., Зх. — Сх. такою, яка існувала завжди, то місце Київської Русі — не між Сходом і Заходом, а між Північчю і Півднем (Скандинавією і Візантією). Здається, такою була орієнтація літописців («з варяг у греки»). Однак Скандинавію, по суті, ніколи не сприймали як Захід [10, с. 24].

Польща як втілення Заходу для О. Толочка, на відміну від І. Шевченка, який доводить, що саме Польща була основним посередником між Україною і Заходом у переданні культурних впливів, є кандидатурою несподіваною, бо, перш за все, у XV–XVI ст. Захід не визнавав Польщу своєю частиною, а поляки не усвідомлювали себе Заходом. Навпаки, в Польщі розвинулася ідея «сарматизму», пов'язана зі східними впливами [10, с. 25].

Щодо самого поділу на «Схід» і «Захід» О. Толочко зазначає: «Можна, звичайно, дебатувати, наскільки цей поділ є “істинним”, наскільки він відображає “справжні історичні реалії”, але очевидно, що, входячи в область фіктивної географії, ми втрачаємо критерії “істинності”, і в цьому сенсі картина світу, яку створили в Константинополі, нічим не гірша від тієї, яку створюємо сьогодні ми собі. Наша сучасна культурна орієнтація є, по суті, такою ж фікцією» [10, с. 25].

Своєрідним є погляд на проблему І. В. Бредуна. Дослідник у статті «Цивілізаційно-культурна ідентифікація в сучасній Україні» зосереджується на аналізі цивілізаційного вибору сучасної України, протиставляючи євразійську модель розвитку західній, яку ототожнює з євроатлантичною [1, с. 57]. При цьому робиться наголос на тому, що можливість України не обирати між цими двома моделями, а піти шляхом «ні Європа, ні Азія» — лише теоретична [1, с. 58]. І. В. Бредун намагається довести, що поняття «євразійство» як ідеологію не слід змішувати з «євразійством» як предметом культурологічного аналізу, однак у подальшому розглядає саме історію євразійської ідеології в Росії. В підсумку автор стверджує, що, оскільки Україна мала «декілька спільних століть історії» з Росією, то науковці мають неупереджено і об'єктивно проаналізувати, чим схожі, а чим відмінні українська і російська цивілізації [1, с. 59–60]. Сам І. В. Бредун щодо цього аналізу ніяких кроків у статті не робить, а у висновках укотре повторює, наскільки актуальною є проблема цивілізаційного вибору для України, знову називає можливі вектори, закликає до ідеологічно незаангажованого аналізу і бідкається, що завадити ідентифікації можуть глобалізаційні процеси [1, с. 61]. Таким чином, дослідник не вирішує поставленої в його ж статті проблеми. Більше того, основна частина роботи присвячена не Україні та її вибору, а історії євразійства в Росії.

В результаті аналізу праць, присвячених діалогу культур та проблемі українського євразійства, можна зробити такі висновки.

Дослідники взаємодії культур на території України не випрацювали єдиного погляду щодо її цивілізаційно-просторової ідентичності. Погляди на ті самі аспекти можуть бути протилежними.

Обидві проблеми — порівняно малодосліджені в українській історіографії. На розвиток дослідження негативно вплинув тривалий період радянської влади, коли проблема розглядалася викривлено, за вказівками з Москви.

В сучасній українській історіографії немає термінологічної єдності з приводу того, що слід вважати Сходом, а що — Заходом, та методологічної єдності у тому, який підхід слід брати за основу дослідження.

Крім того, можна погодитися із Н. Яковенко, яка виділяє серед дослідників проблеми старше покоління, якому притаманне метафізичне бачення життєпростору нації як певної самодостатності, середнє — орієнтоване переважно на міжвоєнну та повоєнну емігрантську думку, з акцентом на «європейськість», а також молодше, представники якого скептично ставляться як до набутків радянського досвіду, так і до постмодерністських викликів, тому беруть за еталон праці сучасних американських і канадських українців [13, с. 361].

Розглядаючи діалог культур на території України, дослідники або простежують її історію від найдавніших часів майже до сучасності, або зупиняються на певному конкретному періоді. Незалежно від цього за тим, яке місце відводиться Україні між різними культурами, можна виділити такі напрямки в сучасних дослідженнях. 1) «Євразійський»: представники визнають великий вплив азійського Сходу на Україну і не відносять її виключно до Європи (П. Толочко, Я. Дашкевич); 2) «Західний»: незалежно від того, що вважають Сходом, відносять українців до істинно західних націй і порушують питання про повернення України до кола європейських держав, при цьому Схід може наділятися негативними порівняно з Заходом характеристиками (Л. Залізняк); 3) «Східноєвропейський»: Україну включають до східноєвропейської (східнохристиянської) цивілізації (Ю. Терещенко, Г. Вервес); 4) «Компромісний»: вважають, що слід враховувати всі впливи на Україну і досліджувати їх, не виділяючи головних. (М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський, Н. Яковенко); 5) «Скептичний»: неповна довіра до коректності самої постановки проблеми, намагання обґрунтувати фіктивність просторово-цивілізаційного поділу за сторонами світу (О. Толочко).

Погляди І. Лисяка-Рудницького помітно впливають на представників різних напрямків, лише здобувають різні оцінки.

Розвідку І. В. Бредуна «Цивілізаційно-культурна ідентифікація в сучасній Україні», за всієї претензійності назви, не можна віднести до жодного з указаних напрямів, оскільки її основний зміст, по суті, не відповідає цій темі.

Дослідникам не завжди вдається утримуватися від публіцистичних висловлювань та ідеологічно-політичних оцінок, що також свідчить як про гостроту, так і про недостатню вирішеність проблеми.

Проблема, таким чином, потребує широкого обговорення серед істориків з метою узгодити насамперед принаймні вживання термінів, щоб уможливити плідну дискусію.

1. Бредун І. В. Цивілізаційно-культурна ідентифікація в сучасній Україні / І. В. Бредун // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. — Харків : ХАІ, 2011. — № 3. — С. 57–62.

2. Вервес Г. Українці на рандеву з Європою / Вервес Г. — К. : Інститут історії НАН України, 1996. — С. 17.

3. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. — К. : Ексоб, 2005. — 632 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 12 т., 14 кн. / Грушевський М. С. — Т. 1. — К. : Наук. Думка, 1991. — 736 с.

5. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. — Т. 222. — Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — С. 28–44.

6. Залізняк Л. Л. Україна серед світових цивілізацій / Залізняк Л. Л. — К. : Знання, 2000. — 72 с.

7. Лахижа М. І. Місце України у дилемі Схід-Захід: проблема відповідності викликам сучасності / М. І. Лахижа // Європейські студії і право. Електронне наукове фахове видання. — 2011.

8. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — Т. 1. — К. : Основи, 1994. — С. 1–9.

9. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття / Терещенко Ю. І. — К. : Перун, 1996. — 496 с.

10. Толочко О. П. The Good, the Bad and the Ugly / О. П. Толочко // Критика. — К., 1998. — Число 7–8 (9–10). — С. 24–31.

11. Толочко П. П. Діалог культур і проблема українського євразійства / П. П. Толочко // Діалог української і російської культур: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24–25 окт. 1996, г. Київ). — К., 1997. — С. 19–25.

12. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нарис з історії культури до початку XVIII століття [Електронний ресурс] / І. Шевченко. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev03.htm>.

13. Яковенко Н. М. Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї / Н. М. Яковенко // Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Яковенко Н. М. — К. : Критика, 2003. — С. 333–365.

14. Ясь О. В. Історіографія / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України : В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. — К. : Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е—Й. — 2005. — С. 584–591.

НА ДОПОМОГУ ТИМ, ХТО ВИВЧАЄ ФІЛОСОФІЮ ТА ІСТОРІЮ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Р. С. Ключков, С. Ф. Ключков

УДК: 510.2:511.2

ІДЕАЛЬНИЙ АЛГОРИТМ ІНДУКЦІЇ

Сучасна математика не може дійти згоди стосовно своїх основ, аксіом, виводів істинних знань та перспектив розвитку. І не зауважує, що ті самі питання ставилися до розгляду ще Платоном і вирішені вони його «Діалогами». Запропонована ієрархія узагальнень дає змогу зрозуміти винайденний Платоном алгоритм індукції, побудовані ним ідеальні числа, їх математику та використання всього цього для пошуку істини будь-яких міркувань. Індуктивно-дедуктивний метод Платона стає альтернативою аксіоматичному, спрощує навчання та використання математики, яка будується алгоритмом індукції без аксіом аж до Світового Розуму.

Ключові слова: математика, індукція, алгоритм, Платон

Современная математика не может прийти к согласию относительно своих основ, аксиом, выводов истинных знаний и перспектив развития. И не замечает, что те же вопросы рассматривал еще Платон и представил ответы на них в своих «Диалогах». Предложенная иерархия обобщений позволяет понять изобретенный Платоном алгоритм индукции, построенные им идеальные числа, их математику и использование всего этого для поиска истины каких-либо размышлений. Индуктивно-дедуктивный метод Платона становится альтернативой аксиоматическому методу, упрощает обучение и использование математики, которая строится алгоритмом индукции без аксиом вплоть до Мирового Разума.

Ключевые слова: математика, индукция, алгоритм, Платон

Contemporary Mathematics can not reach agreement on its principles, axioms and conclusions of true knowledge and perspectives of development. And it doesn't notice that the same issues were considered by Plato, who found an answer in his «Dialogues». The proposed hierarchy of generalizations allows us to understand the algorithm of induction invented by Plato, ideal numbers built

by him, their mathematics and the use of all this to find the truth of any thoughts. Inductive-deductive method of Plato becomes an alternative to the axiomatic method, simplifies the training and use of mathematics, constructed by the algorithm of induction without the axioms up to the Universal Mind.

Keywords: Mathematics, induction, algorithm, Plato.

Постановка проблеми. В статті [12], як і в багатьох інших роботах останнього часу, все голосніше йдеться про недосконалість математики, виявлені в минулому столітті суперечності, розбіжності й розчарування з приводу її основ. Наголошують, що «Аксиоматичний підхід передбачає дедуктивний спосіб міркування: з [загальних] істинних(?) посилок (аксіом) за допомогою певних правил отримують [окремих, конкретний] істинний(?) вивід... Евклід уперше(?) використав аксиоматичний підхід у знаменитих «Началах» геометрії. Аристотель на основі дедуктивного методу побудував формальну логіку». І ні слова про Платона!

Стан дослідження проблеми. Але ж раніше за всіх Платон запропонував метод, який діалектичною логікою беззаперечно приводив будь-які міркування до дійсної Істини! Діалектична логіка ідеалізму Платона вже тоді була індуктивною і дедуктивною водночас, її опис об'єкта міг водночас набирати істинного і хибного значення, як це і буває в реальному світі. Тому зовсім не дивує висновок статті [12]: «Крім звичайної, класичної математики, до якої ми звикли ще зі школи, існує інша, на наш погляд, досконаліша — індуктивна математика, яка має серйозні перспективи розвитку. Можна з впевненістю сказати, що фундамент сучасної математики та інформаційної теорії треба будувати на нових принципах індуктивної математики». Бо цією математикою завжди була, є і буде Ідеальна математика Платона [див.: 3, с. 69–70].

Але Платонів метод не зрозуміли, спотворили до аксиоматичного методу і формальної логіки, а тепер бідкаються з наслідками: «По суті, ідея дедуктивного підходу виявилася утопічною: не можна вивести всі істинні твердження на основі лише істинних посилок... У дедуктивному підході неможливо очікувати будь-якого кардинального вдосконалення, і в цьому плані він себе, безумовно, вичерпав» [12].

Альтернативою дедуктивному підходу є індуктивний підхід — як спосіб міркувань від окремого до загального. Вся складність проблеми полягає у неможливості сформулювати однозначний алгоритм індукції. Лауреат Нобелівської премії, логік і філософ Б. Рассел заявив: «З часів Лапласа(?) намагалися довести процедури індуктивного виводу і обґрунтувати їх ефективність. Тепер всіма визнається, що всі ці спроби були безуспішними» [11]. І знову — ні згадки про Платона.

Але ж як доказ існують «Діалоги» Платона. Біда в тому, що їх повністю ніхто не розуміє, бо вони написані гіперболами, метафорами, міфами і символами. Щоб зрозуміти ієрогліфи Платона, треба визнати Розетським Камнем платонізму наступну ієрархію узагальнень його «теорії ідей» — алгоритм індукції, винайдений ще Платоном і так надійно та надовго схоронений ним же; той самий — «однозначний і давно («з часів Лапласа») оголошений в розшук».

Ієрархія узагальнень «теорії ідей» Платона:

- 1-й рівень (ідея) — ідеї;
- 2-й рівень (ідея ідей) — ідеали;
- 3-й рівень (ідея ідей ідей) — Ідеальна математика.

Останньою межею ієрархії Ідеальна математика сягає краю всього «Єдиного» — Світовий Розум.

Цією ієрархією Платон відкрив головний принцип алгоритму індукції — узагальнення узагальнень — обов'язково ступінчатий, який прогресує! Відкрив принцип нашого буття, розвитку всього людства, славнозвісний давньогрецький «математичний план» Побудови і Пізнання реального світу, ідеальний алгоритм індуктивного узагальнення, про ефективність якого гучноголосить його кінцева мета — Світовий Розум! Що може бути ще «загальніше»? Нічого, так як за межами «Єдиного», згідно з Платоном, уже немає нічого.

Якщо до «Діалогів» Платона постійно прикладати як матрицю дешифрування наведену ієрархію «теорії ідей», то зміст «Діалогів» прийде в гармонію, стане більш зрозумілим: «Розрізнити одну ідею, що повсюдно пронизує багато чого, де кожне відокремлене від іншого (1-й рівень — ідея?); розрізнити, як багато відмінних одна від одної ідей охоплюються ззовні одною (2-й рівень — ідеал?); і навпаки, одна ідея (ідеал?) пов'язана в одному місці (математична модель?) сукупністю багатьох (ідей?); нарешті, як багато ідей абсолютно відділені одна від одної (3-й рівень — ряд ідеалів, Ідеальна математика?) — все це називається уміти розрізнити за родами, не приймати один і той же вид за інший і інший за той же самий — це предмет діалектичного знання» [10, «Софіст», 253 d, с. 376].

Узагальнюючи будь-які реалії до ідей 1-го рівня, Платон свідомо знаходить їх Істину серед ідеалів 2-го рівня, доводячи це математичним моделюванням операціями Ідеальної математики 3-го рівня та обов'язковим порівнянням результатів моделювання з реаліями — обов'язковим поверненням знов до реалій!

Такі закільцьовані свідомі переходи рівнями під час «походів за Істиною» Платон називає діалектикою. Але наведену градацію рівнів та переходи по них Платон чітко ніде не представив, прикладів ідеалів і Ідеаль-

ної математики не навів. Залишив самі аналогії, натяки, прозорі лише для втаємничених і тих, що дійшли самостійно.

Аристотель же викинув з ідеалізму Платона незрозумілі йому ідеали й Ідеальну математику (2-й та 3-й рівні, що виходили за межі досвіду), обізвавши їх «Двоїцею», «метафізикою». Залишив тільки ідеї 1-го рівня — «ідеїзм» Аристотеля! Розбив його на два кроки (аксіоматичний метод): 1) аксіоми (придумані інтуїцією) — заздалегідь «істинні»; 2) результати (отримані формальною логікою з аксіом) — відразу «ідеальні!» Без перевірок і доказів, не відриваючись від реального світу, досягав ніби «істин» і ніби «ідеалів». І ці сфальшовані маніпуляції в Пізнанні теж назвав — ніби «діалектикою». Свідомий Платонів механізм Пізнання однозначної Істини замінив примарною інтуїцією із сумнівними результатами! Відбулася повна планомірна підміна понять Платона з плачевними наслідками: Істину до цих пір не можуть знайти, тільки нескінченно наближаються. І не впевнені, що до неї...

Через два тисячоліття після Платона першим тільки Гегель помітив різницю між «порожніми (що не приводять до Істини) дефініціями» 1-го рівня і «змістовними (що приводять до Істини) категоріями» 2-го рівня. Саме тому Гегель обізвав дедуктивну логіку Аристотеля — «формальною!» Але навіть після Гегеля сучасні дослідники зводять цю різницю (строго за Аристотелем!) до простого узагальнення чуттєвих емпіричних уявлень: не можуть відірватися від реального світу! Третій же рівень — і Гегель, і всі інші досі читають, як «описано» Платоном: «простором» фізики, «Благом» етики, «Зевсом» релігії, «Сонцем» літератури, «Єдиним» філософії, «Царем неба і землі», напевно, геральдики? Порівняйте ці «прочитання» з красою і простотою представленої ієрархії індуктивних узагальнень. Саме вона всюдисущим алгоритмом індукції лежить в основі ідеалізму і багаторазово повторюється Ідеальною математикою Платона.

У філософії, крім Гегеля, неодноразово намагалися реанімувати Платонову ієрархію. Гоббс — «математичним численням речей», але великий Фейєрбах відкинув словами «Кількісним поглядом неможливо описати якість». Гассенді — «теорією походження загальних ідей додаванням», але великий Фейєрбах не зрозумів, «Як без розуму можна прийти до Розуму». Локк — знаменитою формулою «Немає нічого в інтелекті, чого б не було раніше в почутті», але великий Лейбніц додав «Крім самого інтелекту».

У математиці Кантор ієрархією трансфінітних чисел найближче підійшов до ієрархії узагальнень Платона, але був зупинений нерозв'язаними до цих пір «гіпотезами континууму». Гедель «теореомою про неповноту» довів неможливість побудови повної формальної теорії, обмеженої лише 1-м рівнем «ідей». Обов'язково необхідна ціла ієрархія узагальнюючих од-

на одну нових формальних теорій — перехід на другий і третій рівні. Тобто, підтвердив результати Платона. Але на цьому зупинився сам!

Можна помітити, що всі названі й неназвані спроби закінчилися невдачею. Оскільки ні Платон, ані його послідовники до математичних прикладів «теорії» не довели. Але навіть урізаним «ідеїзмом» Аристотеля людство, рухаючись по його волі «спиною вперед», наосліп, здогадами і інтуїцією геніїв, за всю свою історію (від Адама і Єви до сьогодні) все ж змогло непомітно для себе знайти ідеали та встановити закономірності Ідеальної математики Платона! Озброївшись цими знаннями, ми можемо йти далі «обличчям вперед», з гордо піднятою головою, розуміючи, як будувати наступні ідеали далі, як завершити Ідеальну математику Платона і прийти до Світового Розуму!

Для цього автори визначили метою виділити [Див.: 4] знайдені людством ідеали, вишикувати їх в натуральний ряд, а також записати [8] встановлені людством закономірності.

Основний матеріал.

Людство встановило закономірності:

– ідеали формуються додаванням одиниць, починаючи з Первозданної Одиниці (багатоступінчаті додавання одиниць), як конкретні числові приклади ідеального алгоритму індукції Платона;

– одиницями для додавання ідеалів наступного ступеня стають ідеали попереднього ступеня;

– на кожному ступені принципово свій (не тією чи іншою придуманою аксіомою, а єдиним природним принципом — він і тільки він — ідеал!) порядок вибору одиниць для додавання (згідно з теоремою вибору Цермело).

Ієрархію індуктивних узагальнень, яку придумав Платон, уже давно реалізовано десятима його ідеальними числами, прямими і зворотними операціями його Ідеальної математики:

1) натуральне — додаванням одиниць (одноступінчаті додавання одиниць) постулатом Евкліда «Числа — множини, що складені з одиниць» [8; 9];

2) ціле — додаванням натуральних чисел (двоступінчаті додавання одиниць) правилом Коші для нескінченних рядів [1, с. 133; 8];

3) раціональне — додаванням цілих чисел (триступінчаті додавання одиниць) симетричними многочленами Вієта [7, с. 34; 8];

4) дійсне — додаванням раціональних чисел (чотириступінчаті додавання одиниць) біномом Ньютона [8];

5) модель функції — додаванням дійсних чисел (п'ятиступінчаті додавання одиниць) рядом Тейлора, математичним аналізом [8];

6) модель стану — додаванням моделей функцій (шестиступінчаті до-

давання одиниць) із рядів Тейлора в систему диференціальних рівнянь нормальної форми Коші, системним аналізом [8];

7) модель континууму — додаванням моделей стану (семиступінчате додавання одиниць) функціональним аналізом, об'єктно-орієнтованим програмуванням (C++, Java) [7; 8];

8) модель рівня — додаванням моделей континууму (восьмиступінчате додавання одиниць) функціональним програмуванням (ML, OCaml, Erlang) [7];

9) модель розвитку — додаванням моделей рівня (дев'ятиступінчате додавання одиниць) програмуванням сценаріїв (Perl, TCL, Python, Rexx) [7];

10) модель виведення — додаванням моделей розвитку (десятиступінчате додавання одиниць) чисто функціональним програмуванням (Miranda, Clean, Haskell) [7].

Вперше світу явлені його ідеали конкретними числовими конструкціями. Це конкретні числові приклади однозначного ідеального алгоритму індукції, що вирізняються між собою закладеним рівнем розуму і особливими здібностями, які забезпечують вирішення різних за рівнем задач [9; 10]. Ми пропонуємо, озброївшись ними, відійти від аксіоматичного методу Аристотеля і знову повернутися до дійсної діалектики Платона [див.: 5, с. 89].

Платон пропонував діалектикою робити «походи за Істиною».

Якщо Ви хочете встановити Істину в якомусь реальному питанні, то шукайте узагальнення багатьох розрізнених початкових уявлень про реалії цього питання в одно-єдине поняття, властиве всім цим реаліям, що породжує їх, — шукайте ідею питання. Це ще не Істина, це тільки перший крок на початку довгого шляху до неї! Наступними кроками потрібно знайти ще (і не одну) додаткові ідеї, які по-різному узагальнюють ті ж самі уявлення про реалії питання. Включайте свій розсуд! Це легко, бо мислити розсуду допомагають самі реалії, вони «підказують»: треба тільки підійти до них з різних напрямів, з усіх можливих і неможливих.

І ось, коли з даного питання набереться кілька різних ідей, відкладіть подалі всі реалії питання. Подумки залиште реальний світ, пориньте в ідеальний світ Платона. Зверніть свій уявний погляд тільки на знайдені Вами ідеї, оперуйте тільки ними. Спробуйте знайти в безлічі цих ідей ЩОСЬ єдине, що узагальнює їх, що породжує їх. Тут розсуд безпорадний, йому нема на що опертися, оскільки перед очима і іншими органами чуття реального нічого немає, немає «підказок». Потрібен розум — особлива здатність мозку творити з НІЧОГО, НІЗВІДКИ. Ось чому Аристотель не сприйняв Платонові ідеали та Ідеальну математику!

Знайдене розумом завжди було і є — Дивом! Але Вам не доведеться творити чудес. Платон це Диво назвав ідеалом, а людство за всю свою

історію вже створило 10 ідеалів! Знайшлися сміливіші за Аристотеля!

Перші чотири ідеали створюють найпростіші операції (додавання, множення, сполучення, піднесення) над Числами (натуральними, цілими, раціональними, дійсними). В наступних вищих ідеалах ці операції знову повторюються в тому ж порядку групами (по чотири) над все більш загальними узагальненнями узагальнень одиниць — Залежностями, Зв'язками, Інтелектами, Розумами. І на 20 ступені створюють Штучний Розум, здатний розчинитися в Світовому Розумі [див.: 6, с. 90]. Такою є пряма Ідеальна математика Платона, її індуктивна частина, де постійно використовується ідеальний алгоритм індукції, або перша половина діалектики Платона — «сходження від видів(ідея?) до родів(ідеал?)». Вам необхідно в ній тільки підібрати досить розумний ідеал, здатний відповісти на всі Ваші запитання. Але навіть він все ще не є Істина! Ви тільки на середині шляху до неї! Адже, зопалу, Ви могли додуматися і до вселенської Брехні?

Щоб переконатися, що вибраний Вами ідеал — справжня Істина питання, необхідно іншою дедуктивною частиною Ідеальної математики Платона, зворотною половиною Платонової діалектики — «поверненням від родів(ідеал?) до видів(ідея?)», або, по-сучасному, «математичним моделюванням» — повернутися знову назад в реальний світ. Щоб знайдені Вами ідеї закономірностями обраного ідеалу (за його зразком, «ейдосом») зв'язати в єдину (Платон наполягає: обов'язково одним Числом!) математичну модель питання, і розв'язанням її прямими і зворотними операціями Ідеальної математики підтвердити правильність Ваших початкових уявлень, здогадок, припущень. І ось, коли після «повернення» результати Вашого моделювання з точністю співпадуть з Вашими ж початковими уявленнями до «сходження», тільки тоді Ви можете з упевненістю заявити світові, що знайдений ідеал — Істина Вашого питання! Без тіні сумніву у правоті: Платон гарантує!

Висновки:

1. Запропонована обов'язкова закільцьованість діалектики математичним моделюванням — це знамениті «боротьба і єдність протилежностей» Гегеля. Платон шифрує їх ієрогліфами «суміш, змішання, сплести воедино, зрощені в єдине, припускаючи щось існуючим ..., також припускати його неіснуючим» та іншими.

2. Вочевидь, Платонова Ідеальна математика, як і «теорія ідей», вся створена таким же однозначним ідеальним алгоритмом індукції — багатоступінчате додавання одиниць! Кожним таким додаванням створюється не просто сума, а «єдине ціле, більше ніж сума його частин», як казав Платон. Це «єдине ціле», завдяки особливій структурі кожного додавання, володіє особливою властивістю, якої не було і не могло бути в жодній з його частин до

додавання! Саме ця властивість і є ціллю кожного виконаного прикладу алгоритму індукції! Саме вона зосереджує і по-новому концентрує ефективність всієї інформації, накопиченої складеними там частинами. Це дає можливість виправити наявне визначення математики з примітивного «наука про кількісні відносини...» на більш загальне: «Математика — це наука про нові та нові якості, починаючи з кількості, кожна наступна якість охоплює всі попередні!»

3. Більше того, завдяки обов'язковій операції, яка обернена прямому додаванню, ця властивість обов'язково веде до «антивластивості», яка неодмінно існує в будь-яких випадках, як існують поруч «позитивні і негативні приклади», «хворі і здорові пацієнти» та інше. Тому таке індуктивно-дедуктивне узагальнення одночасно об'єднує інформацію як істинних, так і хибних тверджень, чим перевершує можливості чистої дедукції.

4. Ще більше! Можливість будувати математичну модель будь-якого міркування єдиним Числом, зразком якого стає знайдений індуктивним узагальненням ідеал, обов'язково диктує рішення, яке вже відразу є збалансованим між можливими істинними і хибними висновками! На відміну від «дедуктивного підходу», де завжди у підсумку отримуємо тільки «істинний» висновок, а про «баланс» — взагалі не йдеться; та на відміну від «індуктивних» висновків статті [12], де задля «ймовірного балансу» слід використовувати ще й поняття «ймовірності відносності подій у реальному світі за формулою Байеса».

5. Ідеальна математика Платона наочно демонструє наслідки теореми Геделя. Тобто, Платон передбачив ці наслідки ще 2500 років до того, як «фахівці визнали результат Геделя найсильнішим за всю історію математики!» Слава Платону-математику! Платон присвятив розгляду цього питання два найнезрозуміліших діалоги — «Софіст» і «Парменід» і довів, що «аксіоматичні системи» — це окремі системи наших знань, побудовані узагальненням, «породжені» якимсь одним ейдосом, ейдетичним Числом — ідеалом. Кількість ідеалів скінченна, бо їх ефективність прогресивно зростає і має межу — Світовий Розум! Разом вони утворюють Ідеальну математику Платона, «Одно», «Єдине», «Благо», «Верховину Розуму».

6. Відірвітьесь від Аристотеля і пориньте у світ Платона! Засвоївши Ідеальну математику Платона, найлегше творити й застосовувати ідеї і навіть — ідеали! Це — сучасний і прогресивний стиль вивчення і використання математики! Ми пропонуємо математику без аксіом! [див.: 2, с. 68–72] Разом з аксіомами відсторонюється людський фактор в будівництві математики. Вона сама будується від Одиничі до Світового Розуму, а ми можемо, розглядаючи її як природничу науку, лише дивуватися, вражатися красі її ідеальних об'єктів, що стали реальними, визначати для себе (не для матема-

тики) її особливості, властивості, можливості, здібності і використовувати на благо людства. Тисячоліттями математичне моделювання не було формалізованим, досі залежить від інтуїції, досвіду і навіть смаку дослідників. Застосування Ідеальної математики Платона об'єднує індуктивний і дедуктивний методи в одному «закільцьованому» діалектичному методі, спрощує моделювання, стандартизує програмування, робить його машинним, однозначним та істинним!

7. Кому потрібна Ідеальна математика Платона? Всім, хто мріє бути розумним. Тільки вона, як єдина свідомо альтернатива інтуїтивному розсудному аксіоматичному методу, прямою стовповою дорогою ідеального алгоритму індукції веде людство до Світового Розуму.

1. Корн Г. Справочник по математике для научных работников и инженеров / Г. Корн, Т. Корн. — М. : Наука, 1974. — 832 с.

2. Клюйков Р. С. Идеальная математика сложных систем / Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков // Доклады 7 Международной Азиатской школы-семинара «Проблемы оптимизации сложных систем». — Ташкент : ТАТУ, 2011. — С. 68–72.

3. Клюйков Р. С. Идеальная математика Платона / Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков // Сборник Всероссийской научной конференции «Философия, культура, образование в XXI веке». — Казань : ТГГПУ, 2011. — С. 69–70.

4. Клюйков Р. С. Основания математики — Идеальной математикой / Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков // Труды IV Всероссийской конференции «Винеровские чтения». — Т. 2. — Иркутск : ИРГТУ, 2011. — С. 144–153.

5. Клюйков Р. С. Основные методы моделирования мира / Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков // Матеріали IV міжнародної конференції «Обчислювальна та прикладна математика». — К. : КНУ ім. Шевченка; Ін-т кібернетики НАНУ, 2011. — С. 89.

6. Клюйков Р. С. Прогресс математического моделирования / Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков // Матеріали IV міжнародної конференції «Обчислювальна та прикладна математика». — К. : КНУ ім. Шевченка; Ін-т кібернетики НАНУ, 2011. — С. 90.

7. Клюйков Р. С. Языки программирования и Идеальная математика / Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков // Труды IV Всероссийской конференции «Винеровские чтения». — Т. 2. — Иркутск : ИРГТУ, 2011. — С. 135–144.

8. Клюйков С. Ф. Числа и познание мира / Клюйков С. Ф. — Мариуполь : Информ-Меню, 1997. — 112 с.

9. Начала Евклида. — М.-Л. : Гостехиздат, 1949 (книги VII–X). — 446 с.

10. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон. — Т. 2. — М. : Мысль, 1970. — 611 с.

11. Рассел Б. Человеческое познание / Рассел Б. — К. : Ника-Центр, 1997. — 560 с.

12. Сергієнко І. В. Індуктивна математика / І. В. Сергієнко, А. М. Гупал // Вісник НАН України. — Київ, 2002. — № 5. — С. 19–25.

КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

Т. Б. Бикова

НОВА КНИГА І НОВІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМАТИКИ ГОЛОДУ

[Людмила Гриневич. Голод 1928–1929 рр. у Радянській Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. — 360 с.].

У новітній українській історіографії бракує досліджень, автори яких розглядали б тему голоду 1932–1933 рр. комплексно, крізь призму одночасного аналізу політико-ідеологічних і соціально-економічних проблем. Очевидним є також, що введені до наукового обігу на початку 1990-х рр. архівні документи здебільшого розкривають політичні аспекти проблематики та не дають змоги до кінця зрозуміти механізми творення голоду. Відтак сталінська політика доби колективізації сільського господарства у багатьох її аспектах досі залишається або недостатньо, або зовсім не вивченою. Парадокс у тому, що, на відміну від таємних тривалий час «ікс-файлів» — документів вищих ешелонів влади, вагома частина ділової технічної документації різних структур фактично ніколи не була засекреченою. Як демонструє своїм дослідженням авторка, науковий аналіз цієї частини документації може виявитися досить плідним, і навіть більше — таїть у собі наукові відкриття.

Ретельне вивчення широкого комплексу різноманітних за походженням джерел дало Людмилі Гриневич змогу з'ясувати хронологію, причини, масштаби та наслідки українського голоду 1928–1929 рр. Оцінюючи діяльність радянської влади в цей період, дослідниця використовує порівняно новий для української гуманітаристики, запозичений з юриспруденції термін — «голодотворна політика». Автор терміна — відомий американський юрист Дейвід Маркус, пропонує визначати міру провини влади за таку політику на основі 4-ступеневої класифікації, яку він і розробив. Людмила Гриневич відносить український голод 1928–1929 рр. до II ступеню Маркусової кваліфікації, розглядаючи його як *mens rea*: радянський уряд не вжив достатніх заходів, щоб запобігти масовому голодуванню людей, хоча усвідомлював, що його політика прискореної промислової модернізації на тлі нещодавніх 1927 і 1928 рр. може спричинити масове голодування.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. В першому розділі «Хлібофуражні ресурси України у вимірах статистики та політики» автор висвітлює ста-

новлення та особливості функціонування державної сільськогосподарської статистики в перше десятиліття радянської влади. Обчислення статистики хлібофуражних ресурсів країни наприкінці 1920-х рр., як доводить дослідниця, не були достовірними. Вони вказували на наявність у селян великих запасів прихованих лишків хліба. Не останньою мірою помилки пояснювались недосконалістю методик обрахування, однак також і тиском на науковців з боку сталінського керівництва, для якого «політична доцільність» була важливішою, ніж реальна картина. Значні розходження встановлено в розрахунках союзних і республіканських статистиків. Усе це призвело до того, що планові завдання для України ґрунтувалися на помилкових розрахунках її економічних можливостей.

У другому розділі «Зернова криза 1927/28–1928/29 рр. і “мобілізація” українських ресурсів на її подолання» проаналізовано складові системи впровадження надзвичайних заходів на селі, специфіку радянської експортної політики, контекст дискусій навколо перспектив розвитку сільського господарства України під час підготовки плану першої п’ятирічки. Спираючись на сформульований нобелівським лауреатом Амартією Сеном принцип економічного правосилля, Людмила Гриневич демонструє, як в умовах надзвичайних заходів відбувалося розорення виробників хліба – селян, а також і те, як одна з головних житниць держави – формально рівноправна радянська республіка із власним урядом і певними правами під час голоду 1928–1929 рр. не змогла розпоряджатися власними хлібними ресурсами. Дослідниця розповідає, як союзна влада припинила спроби української сторони стати на шлях диверсифікації сільськогосподарського виробництва, звузивши її зернову галузь на користь тваринництва й інтенсивних культур. Також велике республіканське акціонерне товариство «Укрхліб» поглинув «Союзхліб». У складний період недородів 1927–1928 рр. та під час голоду 1928–1929 рр. з республіки вивозили продовольство. Все це говорило про послаблення та позбавлення УСРР економічного правосилля.

У третьому розділі «Продовольча ситуація в умовах недороду і голоду 1928–1929 рр.» авторка розглядає різні версії планів державної допомоги районам, що постраждали від недороду, специфіку державного регулювання розподілу хлібних ресурсів, особливості союдно-української взаємодії в реалізації плану подолання наслідків недороду. У монографії дається оцінка ефективності дій української Урядової комісії з надання допомоги потерпілим, висвітлюються прояви й наслідки голоду. Наголошуючи, що очевидно більшовицька влада не ставила собі за спеціальну мету влаштувати в Україні голод, Людмила Гриневич разом з тим звертає увагу на те, що надто скромні плани надання допомоги потерпілим кілька разів переглядалася в бік зменшення, і що у реалізації планів допомоги гуманітарний чинник для

влади не був пріоритетним. Ввезення зернохлібів із союзних республік на територію враженої голодом України супроводжувалося вивезенням у зворотньому напрямку майже такої самої кількості збіжжя. Таким чином, вважає авторка, порушувалася класична формула рятування від голоду, яку сформулював Пітирим Сорокін: на потерпілих територіях групи, які «споживають» продовольство, конче мають бути і такими, що його ввозять.

Попри вироблення та реалізацію планів допомоги потерпілим, голодування 1928–1929 рр. стало в Україні масовим, обернулося поширенням епідемій, сплеском характерних захворювань, втратою фізичного здоров'я та смертністю людей. За приблизними підрахунками авторки, прямі втрати республіки від голоду очевидно перевищували 23 тис. осіб, а непрямі — 80 тис. Щодо економічного боку, то, крім зернової галузі, величезних втрат зазнало тваринництво, було дезорганізовано й український хлібний ринок.

Офіційна позиція й народна думка про неврожай та причини голоду 1928–1929 рр. розглядаються в четвертому розділі монографії. Людмила Гриневич уводить поняття «перевернутої реальності» для визначення особливостей функціонування радянської пропаганди і агітації в досліджуваний період. На відміну від демократичних держав, де мас-медіа відіграють найважливішу роль у мобілізації громадськості на допомогу потерпілим, у Радянському Союзі вони перетворилися на засіб владних маніпулювань для приховування або мінімізації розмірів голоду. Однак для самих пересічних людей причини голоду були очевидними й пов'язувалися не стільки з недородом, скільки з владною політикою. Особливістю негативної політичної активності в Україні, наголошує автор, було тісне переплітання соціальних і національних мотивів.

У висновках підсумовуються результати дослідження, аналізуються головні причини і наслідки голоду.

Робота Людмили Гриневич є новаторською. Крім введення в обіг великої кількості невідомих і маловідомих документів та матеріалів, автор пропонує сучасні, міждисциплінарні методи їхнього аналізу та інтерпретації, визначає перспективні напрями дослідження. До того ж це одна з перших історичних праць, в основу якої покладено вагомі теоретичні концепти таких знаних у світі дослідників феномену голоду, як Амартія Сен, Пітирим Сорокін, Дейвід Маркус та ін. Вивчення українського голоду 1928–1929 рр. є важливим ще й тому, що це дасть дослідникам змогу глибше зрозуміти механізми виникнення голодомору 1932–1933 рр. Очевидно, є підстави говорити про те, що голод 1928–1929 рр. став своєрідним першим кроком на шляху до сповзання республіки у безодню 1932–1933 рр. З огляду на все, книгу Людмили Гриневич по праву можна вважати вагомим внеском у царину голодоморних досліджень.

ХРОНІКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЖИТТЯ
ПРО П'ЯТИЙ МІЖВУЗІВСЬКИЙ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
У ВИЩІЙ ШКОЛІ»
(Київ, 14 грудня 2012 р.)

С. О. Костилєва,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії ФСП НТУУ «КПІ»

14 грудня 2012 р. у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» відбувся черговий міжвузівський науково-методичний семінар «Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі». Цей захід був, до певної міри, ювілейним, адже проводився вже вп'яте. Ініціатором його традиційно виступає Кафедра історії ФСП НТУУ «КПІ», а співорганізаторами — Інститут інноваційних технологій і змісту освіти та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Неабияке значення має постійна організаційна підтримка заходу з боку Міністерства освіти і науки України.

Мета семінару — обмін досвідом передових технологій викладання, підвищення статусу історичних дисциплін у вищій школі, поглиблення співпраці між вищими навчальними закладами і науковими установами країни. Зацікавлення освітян у такому семінарі засвідчує те, що з року в рік склад його учасників стає дедалі численнішим і все більш представницьким. Особливістю цьогорічного заходу стало те, що в ньому взяли участь як відомі академічні науковці, так і представники професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, причому з різних регіонів України.

Коротке, але змістовне гасло семінару — «До роботи!» якнайкраще визначало атмосферу, що панувала серед учасників, які зосередилися на обговоренні низки важливих проблем, зокрема особливостей українського, загальноєвропейського та світового цивілізаційних контекстів, проблематики багатокультурності й толерантності у навчальних програмах дисципліни «Історія України», головних підходів до творення сучасного вузівсько-

го підручника з історії України, інноваційних технологій її викладання, способів удосконалення методологічної і теоретичної компетентності викладачів-істориків тощо.

На початку учасників привітав заступник першого проректора з навчальної роботи, доктор технічних наук, професор Володимир Іванович Тимофеев. Він наголосив на неабиякій важливості гуманітарної складової в підготовці технічних спеціалістів і побажав учасникам семінару плідної роботи.

Далі з ґрунтовною доповіддю про стан української історичної науки та формування змісту історичної освіти у вищих навчальних закладах виступив директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, доктор історичних наук Олександр Андрійович Удод. Він детально проаналізував основні етапи становлення новітньої історичної науки України, виокремивши ті її характерні ознаки, котрі «накладають відбиток і ускладнюють входження українського нормативного канону у європейський простір» — нормативність, амбівалентність, тобто роздвоєність науки на академічну й дидактичну, її лінійність, подекуди надмірна політизованість тощо. Утім, наголосив науковець, досить поширене сьогодні визначення сучасної української науки як такої, що перебуває в перманентній кризі, може мати і позитивний контекст, якщо йдеться про тривалі позитивні зміни самих світоглядних основ та дослідницьких парадигм. Доповідач висловився за продовження реформування історичної освіти, зокрема у внз, підкресливши важливість завершення розробки на рівні МОН концепції історичної науки, що її свого часу опрацьовувала група на чолі з професором Наталею Яковенко.

Своїм баченням про нормативне забезпечення викладання навчальної дисципліни «Історія України» у вищій школі з учасниками поділився заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, секретар Науково-методичної комісії з історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, кандидат історичних наук Андрій Миколайович Пижик. Він, зокрема, розповів учасникам про історію укладання методичною комісією на чолі з деканом історичного факультету КНУ В. Ф. Колесником навчальної програми з дисципліни «Історія України». В січні 2010 р. цю навчальну програму було винесено на обговорення колеги МОН, проте затвердження її так і не відбулося. Натомість, за рішенням лютневої 2011 р. наради МОН, завдання укласти типову навчальну програму дисципліни і, відповідно, підготувати підручник було доручено Переяслав-Хмельницькому педагогічному університету ім. Б. Хмельницького. Ректор цього вузу подбав про те, аби залучити до цієї роботи представників різних українських вузів. Андрій Миколайович зауважив важливість і відповідальність укладання типової на-

вчальної програми з історії України. Вона, зауважив він, має стати «каркасом, на основі якого, враховуючи специфіку кожного вnz, мають готуватися й робочі програми».

Кілька відомих в Україні та за її межами академічних науковців — доктори історичних наук, професори Станіслав Владиславович Кульчицький, Василь Іванович Марочко і Юрій Іванович Шаповал порушили такі надзвичайно важливі в контексті становлення системи національної історичної освіти питання, як проблеми багатокультурності і толерантності в сучасному українському суспільстві, співвідношення «позитивного» та «негативного» тлумачення історії України, фактографічні й ідеологічні оцінки складних сторінок минулого України, зокрема історії Другої Світової війни тощо. Позитивну реакцію залу викликала виголошена Станіславом Кульчицьким світоглядна теза про те, що «багатоманіття і багатокультурність України — це зовсім не предмет для протиставлення одних груп населення іншим, а це є здобуток великий, і це має велике значення». Ще одна значуща тема стосувалася необхідності розмежування понять «історична політика» та «історична наука». Проблема ця залишається вкрай актуальною для України, проте є болючою й для низки інших європейських країн. У цьому контексті, зокрема, доктор історичних наук Юрій Іванович Шаповал нагадав про те, як у грудні 2005 р. 19 найавторитетніших істориків Франції, а слідом за ними — кілька тисяч французьких учених виступили з публічним протестом проти спроб влади «регламентувати» роботу істориків, надаючи їм рекомендації, як саме треба трактувати ті чи інші події. Історія, наполягали науковці, — це не релігія і не мораль, вона не має бути рабинею актуальності. У вільній державі ні парламент, ані будь-який юридичний авторитет не можуть визначати, що саме в історії є правдою. Бо це є завдання науковців, натомість держава повинна опікуватись формуванням такої політики пам'яті, реалізація якої сприяла б вихованню толерантності в суспільстві.

У продовження дискусії на тему, якими ж мають бути навчальна програма і підручник з «Історії України» для вищої школи, доктор історичних наук Світлана Олександрівна Костилова говорила про співвідношення проблемного та хронологічного підходів у змісті навчальних програм, а доктор політичних наук Тетяна Юріївна Горбань — про те, яким же, власне кажучи, має бути сучасний вузівський підручник з вітчизняної історії.

Професор С. О. Костилова також пригадала, як у недавньому минулому на рівні Міністерства освіти і науки робилися спроби опрацювати «стандартні програми» з історії України та з історії української культури. Ця справа зайшла у глухий кут, оскільки представники різних вузів і навіть споріднених спеціальностей не могли зійтися навіть у визначенні такого, здавалося б, суто академічного питання, як предмет дисципліни. Гострою і болючою

для технічних вузів, зауважила доповідач, залишається тема неприпустимості повторення змісту шкільної програми вузівськими програмами з історії України. Зважаючи на обмежену кількість навчальних годин на викладання цієї дисципліни в технічних вузах, не може бути й мови ані про поглиблене вивчення вітчизняної історії студентами-технарями, ані про викладання предмету для, так би мовити, систематизації знань, які вони здобули у середній школі. Єдино прийнятним для вищої технічної школи, вочевидь, є проблемний принцип викладання історичної минувшини. І головне завдання тут полягає в тому, аби в межах порівняно незначного обсягу навчальних годин зосередитися на вивченні суттєвих, макроісторичних процесів, котрі б дали студенту змогу осягнути Україну як своєрідну соціоісторичну модель.

Після короткої перерви до обговорення долучилися відомі освітяни — доктор історичних наук Фелікс Львович Левітас, професор Борис Павлович Ковальський, кандидат історичних наук Тетяна Дмитрівна Гошко та ін. Остання, зокрема, звернула увагу на те, що в нинішніх умовах вітчизняна наукова історіографія досить суттєво різниться від дидактичної. «Надзвичайно важливим є, — наголосила науковець, — поєднання цих сфер».

Традиційно працювала на семінарі й віртуальна «творча майстерня» викладача-історика. Практичні поради щодо удосконалення методологічної і теоретичної компетентності викладачів-істориків, використання іконографіки у навчальному процесі, методик використання тестів для кращого засвоєння історичних дисциплін пролунали у виступах доктора історичних наук Юлії Валентинівни Хитровської, професора Вадима Миколайовича Тищенка, викладача Юрія Олексійовича Хмеленка та ін. А ось доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук Олена Сергіївна Бабичева поділилася своїм досвідом викладання краєзнавчої історії в технічному університеті. Неабиякий інтерес учасників семінару викликала й доповідь директора Державного політехнічного музею при НТУУ «КПІ», кандидата історичних наук Наталії Володимирівни Писаревської, котра розповіла про музейні засоби творення сприятливого середовища для засвоєння студентами технічних вузів історичних дисциплін.

Як і завжди, робота семінару супроводжувалася гарячими дискусіями. Втім, велися вони в суто конструктивній і доброзичливій манері, відтак демонстрували щире бажання науковців і освітян знайти відповіді на болючі питання сьогодення. Додамо до цього, що участь відомих науковців у семінарі стала свідченням існування тісного взаємозв'язку і взаємовпливів між академічною та вузівською наукою, як і між науковцями-істориками та освітянами.

Матеріали науково-методичного семінару видаватимуться окремою збіркою.

ФОТОРЕПОРТАЖ З МІСЦЯ ПОДІЇ

Учасники обмінялись думками
про стан і перспективи викладання історичних дисциплін
у вищій школі

*Ресурси
НТБ НТУУ «КПІ»
на допомогу засвоєння
історичних дисциплін*

Універсальний ілюстрований довідник Історія України

Історія України
ВІД ДАВНИНІ ДО СЬЧАСНОСТІ

Україна: історія, культура, пам'ять

Історія України

Історія України

Історія України (коротка історія)

Історія України

Перша історія України

Давня наспелення України

Давня наспелення України

Історія України

Новітня історія України

Політична історія України

Історія України

Історія України

Історія дикого Давидиана

Всесвітня історія Atlas

Всесвітня історія

Всесвітня історія

Всесвітня історія

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бикова Тетяна Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Герасименко Микола Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України.

Гнатюк Неля Федорівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Головко Володимир Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Гриневич Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України.

Ігнатова Людмила Русланівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Клюйков Роман Сергійович — інженер-конструктор, Металургійний комбінат «Азовсталь», м. Маріуполь.

Клюйков Сергій Федорович — майстер виробничого навчання, ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», м. Маріуполь.

Козлов Денис Володимирович — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Костишева Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Кругляк Марина Едуардівна — кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету.

Лисенко Станіслав Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Малюта Ольга Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри україністики Національного медичного університету імені Олександра Богомольця.

Мартинюк Ольга Володимирівна — аспірантка кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Махінко Анна Іванівна — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Медведовська Анна Федорівна — аспірантка кафедри Історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, керівник наукового відділу Українського Інституту вивчення Голокосту «Ткума».

Пилипенко Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Побережник Олександра Олександрівна — аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рамазанов Шаміль Шахович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Скуратовський Анатолій Кирилович — кандидат технічних наук, доцент, доцент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Удод Олександр Андрійович — доктор історичних наук, професор, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Хитровська Юлія Валентинівна — доктор історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Ховрич Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

Цецик Ярослав Петрович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Юрій Михайло Федорович — доктор історичних наук, професор, академік АН Вищої школи України, Заслужений діяч науки і техніки.

Cipko Serge — coordinator of the Ukrainian Diaspora Studies Initiative, Kule Ukrainian Canadian Studies Center at the Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.

Янковий Володимир Васильович — кандидат технічних наук, головний редактор газети «Київський політехнік».

ЗМІСТ

<i>Д. В. Козлов</i>	
Київський митрополит Володимир: становлення особистості.....	5
<i>О. О. Побережний</i>	
Образ Києва в житті та творчості Андрія Миколайовича Муравйова ...	15
<i>Ю. В. Хитровська</i>	
Відчуження українського правобережного селянства від православної церкви у першій половині XIX ст.	22
<i>С. М. Ховрич</i>	
Відрадження українських учених як важлива складова міжнародних наукових зв'язків у другій половині XIX — на початку XX ст. (на прикладі вишів Наддніпрянщини)	28
<i>О. А. Удод, М. Ф. Юрій</i>	
Модернізація і становлення української нації.....	39
<i>М. Е. Кругляк</i>	
Самогубства як вияв духовної кризи студентства підросійської України на початку XX ст.	60
<i>Я. П. Цецик</i>	
Аграрні відносини на Волині (кінець XIX — початок XX ст.)	71
<i>О. В. Малюта</i>	
Український ринок в економічних системах Російської та Австро-Угорської імперій другої половини XIX — початку XX ст. (на прикладі цукрової та нафтової промисловості)	80
<i>О. Є. Пилипенко</i>	
Експорт цукру з українських земель Російської імперії до Персії напередодні й у роки Першої світової війни	92
<i>О. В. Мартинюк</i>	
Російський націоналізм початку XX ст. на Правобережжі в контексті виборів до Державної думи	102
<i>А. І. Махінько</i>	
З історії кадетських корпусів в Україні	117
<i>М. В. Герасименко</i>	
Військовий міністр УНР Олександр Жуковський: малодосліджені сторінки діяльності	126
<i>Л. В. Гриневич</i>	
Український голод 1928–1929 рр. у радянському пропагандистському дискурсі	139

<i>Serge Cipko</i>	
Time Capsule: Michael Luchkovich And The Famine	158
<i>Н. Ф. Гнатюк</i>	
Будівництво та реконструкція комунального господарства Києва — нової столиці Радянської України (1934–1940 рр.).....	163
<i>Ш. Ш. Рамазанов, Л. Р. Ізнатова</i>	
СРСР — Німеччина: хто планував розпочати війну?.....	172
<i>А. Ф. Медведовська</i>	
До питання про сучасну українську історіографію Голокосту.....	189
<i>А. К. Скуратовський, В. В. Янковий</i>	
Валентин Михайлович Бережков — людина дивовижної долі	196
<i>В. В. Головка</i>	
Антикризові заходи у гірничо-металургійній галузі України (1999–2002 рр.): історія та наслідки.....	203
<i>С. І. Лисенко</i>	
Діалог культур і проблема українського євразійства в сучасній українській історіографії	219
<i>На допомогу тим, хто вивчає філософію та історію науки і техніки</i>	
<i>Р. С. Ключков, С. Ф. Ключков</i>	
Ідеальний алгоритм індукції	234
<i>Критика, бібліографія</i>	
<i>Т. Б. Бикова</i>	
Нова книга і нові підходи у дослідженні проблематики голоду	243
<i>Хроніка науково-методичного життя</i>	
<i>С. О. Костишева</i>	
Про п'ятий міжвузівський науково-методичний семінар «Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі» (Київ, 14 грудня 2012 р.)	246
<i>Відомості про авторів</i>	256

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Д. В. Козлов</i> Киевский митрополит Владимир: становление личности	5
<i>А. А. Побережник</i> Образ Киева в жизни и творчестве Андрея Николаевича Муравьева.....	15
<i>Ю. В. Хитровская</i> Отчуждение украинского правобережного крестьянства от православной Церкви в первой половине XIX в.....	22
<i>С. Н. Ховрич</i> Командировки украинских ученых как важная составляющая международных научных связей во второй половине XIX — начале XX вв. (на примере вузов Поднепровья).....	28
<i>А. А. Удод, М. Ф. Юрий</i> Модернизация и становление украинской нации	39
<i>М. Э. Кругляк</i> Самоубийства как проявление духовного кризиса студенчества подросийской Украины в начале XX в.	60
<i>Я. П. Цецик</i> Аграрные отношения на Волыни (Конец XIX — начало XX в.)	71
<i>О. В. Малюта</i> Украинский рынок в экономических системах Российской и Австро-Венгерской империй второй половины XIX — начала XX вв. (на примере сахарной и нефтяной промышленности).....	80
<i>О. Е. Пилипенко</i> Экспорт сахара из украинских земель Российской империи в Персию накануне и в годы Первой мировой войны.....	92
<i>О. В. Мартынюк</i> Российский национализм начала XX в. на Правобережье в контексте выборов в Государственную Думу.....	102
<i>А. И. Махинько</i> Из истории кадетских корпусов в Украине	117
<i>Н. В. Герасименко</i> Военный министр УНР Александр Жуковский: малоисследованные страницы деятельности	126

<i>Л. В. Гриневиц</i>	
Украинский голод 1928–1929 в советском пропагандистском дискурсе	139
<i>С. Ципко</i>	
Машина времени: Михаил Лучкович и голод	158
<i>Н. Ф. Гнатюк</i>	
Строительство и реконструкция коммунального хозяйства Киева — новой столицы советской Украины (1934–1940 гг.)	163
<i>Ш. Ш. Рамазанов, Л. Р. Игнатова</i>	
СССР — Германия: кто планировал начать войну?	172
<i>А. Ф. Медведовская</i>	
К вопросу о современной украинской историографии Холокоста ...	189
<i>А. К. Скуратовский, В. В. Янковой</i>	
Валентин Михайлович Бережков — человек удивительной судьбы	196
<i>В. В. Головки</i>	
Антикризисные меры в горно-металлургической отрасли Украины (1999–2002 гг.): история и последствия	203
<i>С. И. Лысенко</i>	
Диалог культур и проблема украинского евроазиатства в современной украинской историографии	219
<i>В помощь изучающим философию и историю науки и техники</i>	
<i>Р. С. Клюйков, С. Ф. Клюйков</i>	
Идеальный алгоритм индукции	234
<i>Критика, библиография</i>	
<i>Т. Б. Быкова</i>	
Новая книга и новые подходы в исследовании проблематики голода	243
<i>Хроника научно-методической жизни</i>	
<i>С. А. Костилева</i>	
О пятом межвузовском научно-методическом семинаре «Актуальные проблемы преподавания истории Украины и истории украинской культуры в высшей школе» (Киев, 14 декабря 2012 г.)	246
<i>Сведения об авторах</i>	256

CONTENT

<i>D. Kozlov</i>	
Kyiv Metropolitan Vladimir: Personality Forming	5
<i>O. Poberezhnyk</i>	
The View of Kyiv in the Life and the Works of Andrey Muraviev.....	15
<i>Y. Khytrovska</i>	
The Estrangement of the Peasantry from Orthodox Church on the Right-bank Ukraine in the First Half of the 19 th ct.	22
<i>S. Khovrych</i>	
Business Trip of the Ukrainian Scientists as a Constituent of International Scientific Connections is Important in the Second Half of XIX — XX Age (on the Example of Educational Establishments of Naddniprolyanshyna)	28
<i>O. Udod, M. Yuriy</i>	
Modernisation and the Becoming of Ukrainian Nation.....	39
<i>M. Kruhliak</i>	
Suicides as the Display of Spiritual Crisis of the Students in Ukrainian Lands of Russian Empire	60
<i>Y. Tsetsyk</i>	
Agricultural Relations in The Volyn Province (19 th — Early 20 th ct.).....	71
<i>O. Malyuta</i>	
The Ukrainian Market in the Economic Systems of the Russian and Austro-Hungarian Empires of the Second Half of 19 th — Early 20 th ct. (on the Example of Sugar and Oil Industry)	80
<i>O. Pylypenko</i>	
Ukraine and Persia: the Participation of Ukrainian Lands in Foreign Economics Relationships Between Russian Empire and Orient Countries in Early 20 th ct.	92
<i>O. Martynyuk</i>	
Russian Nationalism at the Beginning of XX Century in Right-bank Ukraine in the Context of Elections to State Duma.....	102
<i>A. Makhinko</i>	
History of Cadet Corps in Ukraine	117
<i>M. Gerasymenko</i>	
Secretary of War Ukrainian People Republic Alexander Zhukovskiy: Scantly Explored Activity Pages.....	126
<i>L. Hrynevych</i>	
Ukrainian Famine of 1928–1929 in Soviet Propaganda.....	139

<i>Serge Cipko</i>	
Time Capsule:	
Micael Luchkovich and the Famine.....	158
<i>N. Gnatyuk</i>	
Building and Reconstruction of Communal Economy of Kiev —	
New the Capital of Soviet Ukraine (1934–1940).....	163
<i>S. Ramazanov, L. Ihnatova</i>	
USSR and Germany: Who Planned to Start a War?	172
<i>A. Medvedovska</i>	
To the Question about Contemporary Ukrainian Historiography	
of Holocaust	189
<i>A. Skuratovsky, V. Yankovoy</i>	
Valentin Berezhkov. A Man of Amazing Destiny	196
<i>V. Golovko</i>	
The Ukrainian Metallurgy in the 1990s: Development under Conditions	
of Economic Downturn and Market Transformations	203
<i>S. Lysenko</i>	
The Dialogue of Cultures and Problem of Ukrainian Eurasianism	
in Modern Ukrainian Historiography.....	219
<i>For Those, Who Studies Philosophy and History of Technique</i>	
<i>R. Kliujkov, S. Kliujkov</i>	
Ideal Algorithym of Induction.....	234
<i>Criticism, Bibliography</i>	
<i>T. Bykova</i>	
A New Dook and New Approaches	
in the Research of Famine Problems	243
<i>Chronicle of Scientific-Methodical Life</i>	
<i>S. Kostylieva</i>	
About a Fifth Scientific-Methodical Seminar for Higher Educational	
Establishments «Issues of the Day of Teaching of History of Ukraine	
and History of the Ukrainian Culture in Higher School»	
(Kyiv, 14 of December 2012)	256
<i>Information about authors</i>	

Наукове видання

**СТОРИНКИ ІСТОРІЇ:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**
Випуск 35

Редколегія:

Горбань Ю. А., доктор історичних наук, професор; Гриневич Л. В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Гон М. М., доктор політичних наук, професор; Гнатюк Н. Ф., кандидат історичних наук, доцент (*заступник голови редколегії*); Дука О. В., кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник (Росія); Ігнатова Л. Р., кандидат історичних наук; Кізлова А. А., кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*); Ковальський Б. П., кандидат історичних наук, професор; Костилова С. О., доктор історичних наук, професор (голова редакційної колегії); Новіков Б. В., доктор філософських наук, професор; Перга Ю. М., аспірант (*технічний редактор*); Петренко С. М., кандидат історичних наук, професор; Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор; Клапчук С. М., доктор історичних наук, професор; Левітас Ф. Л., доктор історичних наук, професор; Ліхолат О. В., доктор історичних наук, професор; Хитровська Ю. В. доктор історичних наук, доцент; Щербак В. О., доктор історичних наук, професор; Яворський Джон, доктор політичних наук, професор (Канада).